

**UNIVERZITET
U NOVOM PAZARU**

UNIVERZITETSKA MISAO

Časopis za nauku, kulturu i umjetnost

Godina 2025, Broj 24

Novi Pazar, jul 2025. godine

UNIVERZITETSKA MISAO

Časopis za nauku, kulturu i umjetnost

Univerzitet u Novom Pazaru

Izdavanje časopisa Univerzitetska misao-časopis za nauku, kulturu i umjetnost broj 24, za 2025. godinu podržalo je Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija.

Izdavač:	Univerzitet u Novom Pazaru
Za izdavača:	Suad Bećirović , rektor
Redakcija:	Mina Mavrić, glavni i odgovorni urednik Almedina Numanović, zamjenik glavnog i odgovornog urednika Kimeta Hamidović, sekretar redakcije
Uređivački odbor:	Kalina Sotiroska Ivanoska, Univerzitet Ćirilo i Metodije u Skoplju Ilijana Ćutura, Univerzitet u Kragujevcu Lars Petter Soltvedt, Buskerud University of South-East Norway Snežana Jokić, Univerzitet u Novom Sadu Sheruze Osmani Ballazhi, Univerzitet u Tetovu Fehim Husković, Univerzitet u Novom Pazaru Jasmina Ahmetagić, Institut za srpsku kulturu Priština - Leposavić Alen Kalajdzija, Institut za jezik Univerziteta u Sarajevu
Izdavački savjet:	Marija Krivokapić, Univerzitet Crne Gore Mustafa Fetić, Univerzitet u Novom Pazaru Marek Smoluk, University of Zielona Góra, Poland Armela Panajoti, University of Vlora "Ismail Qemali" Albania Tomaž Onažić, Univerzitet u Mariboru Miodrag Milenović, Univerzitet u Nišu Sanjin Kodrić, Univerzitet u Sarajevu Enes Osmančević, Univerzitet u Tuzli Jahja Fehratović, Univerzitet u Novom Pazaru
Lektor:	Ilma Lotinac, Univerzitet u Novom Pazaru Nedim Pašović, Univerzitet u Novom Pazaru

Korice: **Denis Kučević**, Univerzitet u Novom Pazaru

Tiraž: 300 primjeraka

Štampa: **GrafiColor**, Kraljevo

ISSN: 1451-3870
e- ISSN: 2560-4821

Adresa redakcije: Univerzitet u Novom Pazaru
Ul. Dimitrija Tucovića 65, 36300 Novi Pazar
Telefon: +381 20 316 634
E-mail: um@uninp.edu.rs

Sajt časopisa: <http://um.uninp.edu.rs/>

Bibliografska baza: - Kategorizacija M52 prema rešenju Ministarstva prosvete,
nauke i tehnološkog razvoja za 2024

Sadržaj / Contents

MOTIVATION AND JOB SATISFACTION OF WORKERS IN HEALTHCARE ORGANIZATIONS	10
Aleksandar Radlović	10
Teodora Safiye	10
MOTIVACIJA I ZADOVOLJSTVO POSLOM RADNIKA U ZDRAVSTVENIM ORGANIZACIJAMA.....	10
CREATIVITY PROGRESS IN THE DIGITAL ERA	20
Toni Vasić	20
Inci Derebey.....	20
Elifa Drndar Mujević	20
NAPREDAK KREATIVNOSTI U ERI DIGITALIZACIJE	20
KOMBINOVANO UČENJE (BLENDED LEARNING) U NASTAVI ENGLESKOG JEZIKA: POREĐENJE SA TRADICIONALNIM METODAMA I PEDAGOŠKE IMPLIKACIJE	30
Jelena Lekić	30
Marija Vešović.....	30
Fahreta Fijuljanin	30
BLENDED LEARNING IN ENGLISH LANGUAGE TEACHING: A COMPARISON WITH TRADITIONAL METHODS AND PEDAGOGICAL IMPLICATIONS	31
KVALITET OBRAZOVANJA I OBRAZOVNA EFEKTIVNOST – TEORIJSKE NEDOUVICE I RAZGRANIČENJA	43
Dragana Jovanović.....	43
Mirjana Simić.....	43
QUALITY OF EDUCATION AND EDUCATIONAL EFFECTIVENESS - THEORETICAL ISSUES AND LIMITATIONS	44
BOSANSKI JEZIK U NOVOM PAZARU U SALNAMAMA KOSOVSKOG VILAJETA – SOCIOLOGIJSKI PRISTUP ..	60
Muljaim Kačka.....	60
BOSNIAN LANGUAGE IN NOVI PAZAR IN THE SALNAMES OF THE KOSOVO VILAYET – A SOCIOLOGICAL APPROACH	60
NUPTIAL AGREEMENT AS AN INSTRUMENT FOR REGULATING PROPERTY RELATIONS OF SPOUSES IN WESTERN EUROPE	72
Jasmina Nikšić	72
Ševal Kadrija Pupe.....	72
BRAČNI UGOVOR KAO INSTRUMENT REGULISANJA IMOVINSKIH ODNOSA SUPRUŽNIKA U ZAPADNOJ EVROPI	72
USTAVNOST OD ANTIČKOG DO SAVREMENOG DOBA.....	85
Jelena Milinković	85
CONSTITUTIONALITY FROM ANTIQUITY TO THE MODERN ERA	85

FUNKTIONALITÄT DER KOSTENLOSEN ONLINE-ÜBERSETZUNGSTOOLS FÜR DIE ÜBERSETZUNG VON REALIEN	100
Dobriša Begenišić	100
FUNKCIONALNOST BESPLATNIH ONLAJN ALATA ZA PREVOĐENJE REALIJA	100
METODIČKO SITUIRANJE ROMANA U PRVIM SRPSKIM TEORIJAMA KNJIŽEVNOSTI	118
Ahmed Bihorac	118
METHODOLOGICAL POSITIONING OF THE NOVEL IN EARLY SERBIAN LITERARY THEORIES.....	118
MUZIČKE AKTIVNOSTI U FUNKCIJI RAZVOJA DECE PREDŠKOLSKOG UZRASTA	128
Amela Muratović	128
Dragana Osmajlić-Janković	128
MUSICAL ACTIVITIES IN THE FUNCTION OF PRESCHOOL CHILDREN'S DEVELOPMENT	128
OČUVANOST JEZIKA BOŠNJAKA U OKOLINI KIRKLARELIJA: ISTRAŽIVANJE NA PRIMJERIMA GLAGOLA.....	144
Refik Sadiković.....	144
Taner Şen	144
Emina Sadiković	144
PRESERVATION OF THE BOSNIAN LANGUAGE AMONG BOSNIACS IN THE KIRKLARELI REGION: A STUDY BASED ON VERB USAGE	145
UTICAJ EKOLOŠKOG VASPITANJA I OBRAZOVANJA NA RAZVOJ EKOLOŠKE SVIJESTI, ETIKE I ODGOVORNOSTI KOD DJECE PREDŠKOLSKOG UZRASTA	157
Eldin Brđanin	157
Sabaheta Ramović.....	157
Jasmina Kurpejović.....	157
THE IMPACT OF ENVIRONMENTAL EDUCATION ON THE DEVELOPMENT OF ECOLOGICAL AWARENESS, ETHICS, AND RESPONSIBILITY IN PRESCHOOL CHILDREN	158
POVIJESNA, SAVREMENA I FILOZOFSKO-RELIGIJSKA PERSPEKTIVA ODNOSA RELIGIJE I MORALA: KOMPLEMENTARNOST ILI KONTRADIKTORNOST	170
Almir Pramenković	170
Misala Pramenković.....	170
Omran Nezar	170
HISTORICAL, CONTEMPORARY, AND PHILOSOPHICAL-RELIGIOUS PERSPECTIVE ON THE RELATIONSHIP BETWEEN RELIGION AND MORALITY: COMPLEMENTARITY OR CONTRADICTION	171
AKTUELNA SOCIOLINGVISTIČKA PITANJA U AMERICI	185
Sunaj Hadžija	185
CURRENT SOCIOLINGUISTIC ISSUES IN AMERICA.....	185

UMETNOST KAO INTOSPEKTIVNI JEZIK: SIMBOLIKA ŠKOLJKE I MREŽE U INTERPRETACIJI AUTISTIČNOG ISKUSTVA	197
Amina Hasanović Ljajić.....	197
ART AS AN INTOSPECTIVE LANGUAGE: THE SYMBOLISM OF THE SHELL AND THE NET IN THE INTERPRETATION OF THE AUTISTIC EXPERIENCE	197
SPISAK RECENZENATA ČASOPISA UNIVERZITETSKA MISAO	211
LIST OF REVIEWERS OF THE JOURNAL UNIVERSITY REVIEW	211
TEHNIČKO UPUTSTVO ZA FORMATIRANJE RADOVA.....	212

NAUČNI ČLANCI

SCIENTIFIC ARTICLES

MOTIVATION AND JOB SATISFACTION OF WORKERS IN HEALTHCARE ORGANIZATIONS

Aleksandar Radlović

University of Kragujevac, Faculty of Medical Sciences

Kragujevac, Serbia

aleksandarradlovic31@gmail.com, ORCID: 0009-0008-2721-0469

Teodora Safiye

State University of Novi Pazar, Department of Psychology

Novi Pazar, Serbia

teodoras0306@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9297-8449

Abstract:

Healthcare workers' motivation and job satisfaction have been the subject of numerous studies, but there is still a lack of empirical data about the factors that affect job satisfaction among healthcare employees in developing countries. The purpose of this study was to investigate the link between motivation and job satisfaction as well as to assess the factors that predict job satisfaction among healthcare employees. A cross-sectional survey was conducted in March and April 2024 in Niksic, Montenegro, involving 88 healthcare workers (doctors and nurses) who completed self-administered questionnaires using a five-point Likert scale. The results indicated positive correlations between extrinsic motivation and job satisfaction ($r = 0.30$, $p < 0.01$) and overall motivation and job satisfaction of healthcare workers ($r = 0.22$, $p < 0.05$). Multiple linear regression analysis showed that extrinsic motivation was a significant positive predictor of job satisfaction ($\beta = 0.36$, $p < 0.01$). Furthermore, a significant negative predictor of job satisfaction was the type of organization—primary or secondary healthcare ($\beta = -0.26$, $p < 0.01$). These findings suggest that higher levels of extrinsic motivation and employment in primary healthcare centers are associated with greater job satisfaction.

Keywords: job satisfaction, motivation, healthcare, workers

MOTIVACIJA I ZADOVOLJSTVO POSLOM RADNIKA U ZDRAVSTVENIM ORGANIZACIJAMA

Apstrakt:

Postoji mnogo istraživanja o motivaciji i zadovoljstvu poslom radnika u zdravstvenim organizacijama, ali nedostaju empirijski dokazi o tome koji razlozi utiču na zadovoljstvo poslom zdravstvenih radnika u zemljama u razvoju. Cilj ovog istraživanja bio je procijeniti prediktore zadovoljstva poslom kod zdravstvenog osoblja kao i povezanost između zadovoljstva poslom i motivacije. Ova studija presjeka je sprovedena tokom marta i aprila 2024. u Nikšiću, u Crnoj Gori na 88 zdravstvenih radnika (ljekara i medicinskih sestara), pomoću upitnika koji su sami popunili na petostepenoj Likertovoj skali. Rezultati su pokazali

da postoje pozitivne korelacije između ekstrinzične motivacije i zadovoljstva poslom ($r = 0,30$, $p < 0,01$), i ukupne motivacije i zadovoljstva poslom zdravstvenih radnika ($r = 0,22$, $p < 0,05$). Analiza višestruke linearne regresije pokazala je da je ekstrinzična motivacija značajan pozitivan prediktor zadovoljstva poslom ($\beta = 0,36$, $p < 0,01$). Osim toga, vrsta organizacije (primarna ili sekundarna zdravstvena zaštita) bila je značajan negativan prediktor zadovoljstva poslom ($\beta = -0,26$, $p < 0,01$). Nalazi pokazuju da veća ekstrinzična motivacija i rad u domu zdravlja (tj. u primarnoj zdravstvenoj zaštiti) podrazumijevaju i veće zadovoljstvo poslom.

Ključne riječi: zadovoljstvo poslom, motivacija, zdravstveni radnici

INTRODUCTION

Human resource management is a crucial element of the management process. To understand the significance of competent individuals in an organization, it is essential to view humans and organizations as interconnected entities. Most well-managed organizations recognize their employees as the primary drivers of quality and success. When an organization achieves its objectives, it is considered effective. An effective organization ensures that its members work cohesively, are committed, and experience job satisfaction. Achieving employee satisfaction and commitment requires strong and effective motivation at all levels. According to the World Health Organization (WHO), health systems can only function with the support of healthcare workers. Improving health service coverage and realizing the right to the highest standard of health depend on the availability, accessibility, acceptability, and quality of healthcare workers (Mamatha et al., 2023).

Job satisfaction can be characterized as a general attitude toward one's work or as a set of attitudes regarding specific aspects or components of the job. Both the global method and the aspect approach can provide a comprehensive picture of employee job satisfaction. Most research on job satisfaction has focused on particular groups of employees, as some job types, such as those in healthcare, appear to be more closely associated with pathological issues like burnout and workplace stress (Zhang et al., 2016).

Motivation can be characterized as the factors that inspire individuals to act in specific ways to achieve organizational or personal objectives. Employee performance is directly influenced by motivation, with many researchers arguing that only motivated workers can engage with the organization and demonstrate dedication, effectiveness, and job satisfaction. Consequently, research on the factors that promote workplace motivation can enhance the theoretical foundations of individual and social conditions that optimize well-being and performance (Ryan and Deci, 2000).

Research often categorizes job characteristics into two major groups: extrinsic factors and intrinsic factors. Intrinsic components refer to the fundamental qualities of a job, reflecting people's emotional reactions to aspects of the work itself. Salary and other non-job-related issues are examples of extrinsic factors. The significance of differentiating between intrinsic and extrinsic job aspects, goals, requirements, demands, and motivational factors is emphasized by many researchers, including Bhatnagar and Srivastava (2012).

While there is extensive research on the motivation and job satisfaction of healthcare workers, there is still a lack of empirical data on the variables affecting job satisfaction among healthcare professionals in developing nations. Numerous studies have revealed that healthcare professionals have differing opinions about their jobs. Healthcare workers' job satisfaction varies; some studies show high levels of satisfaction, while others show dissatisfaction (Khamlub et al., 2013; Barili et al., 2022). As far as we know, no prior research has been conducted on the topic of job satisfaction among healthcare professionals in Niksic, Montenegro. Thus, the goal of this study was to assess the factors that influence job satisfaction among healthcare workers and investigate the link between motivation and job satisfaction. Based on existing studies, we hypothesize that motivation positively affects healthcare workers' job satisfaction.

METHODS

The sample for this research comprised 88 respondents, including doctors and nurses employed in two distinct health organizations: "Health Center Niksic" and "General Hospital Niksic" in Montenegro. This research was conducted as a cross-sectional survey utilizing a pre-designed and thoroughly adapted questionnaire tailored for this study. The questionnaire contained 12 items to assess motivation (6 questions related to intrinsic factors and 6 related to extrinsic motivation factors) based on Herzberg's Theory of Motivation-Hygiene (Karaferis et al., 2022). The sociodemographic and job-related variables examined included gender (1 = male, 2 = female), age, length of service in years, profession (1 = nurses, 2 = doctors), and type of organization (1 = primary healthcare, i.e., health center, 2 = secondary healthcare, i.e., hospital).

Job satisfaction among healthcare workers was assessed using a single-item measure of overall job satisfaction as suggested by Wanous et al. (1997), using the question "How satisfied are you with your current job?". A five-point Likert scale was employed for the motivation questions, ranging from 1 = "not important to me" to 5 = "extremely important to me." For the overall job satisfaction question, respondents selected one grade on a scale from 1 = "very dissatisfied" to 5 = "very satisfied."

Following the ethical approval from the relevant institutions, the research was conducted in March and April 2024. The questionnaire was completed anonymously and without time constraints. Data reported in the study were analyzed using IBM SPSS statistical software (version 21). Descriptive statistics, Pearson's correlation analysis, and multiple linear regression analysis were utilized to analyze the collected data.

RESULTS

Characteristics of the sample

Of the total number of respondents, 46 (52.3%) were female, while 42 (47.7%) were male. The average age of the respondents was 42.92 ± 10.17 years. Table 1 shows detailed descriptive statistics for the investigated variables.

Table 1:
Descriptive statistics of the sample (N = 88)

Variable		N (%)
Gender	Male	42 (47.7)
	Female	46 (52.3)
Age in years (M $\pm$ SD)		42.92 $\pm$ 10.17
Profession	Nurses	26 (29.5)
	Doctors	62 (70.5)
Length of service in years	1–10	36 (40.9)
	11–20	14 (15.9)
	21–30	35 (39.8)
	≥ 31	3 (3.4)
Type of organization (primary or secondary healthcare)	Primary (health center)	32 (36.4)
	Secondary (hospital)	56 (63.6)
Intrinsic motivation (M $\pm$ SD)		3.28 $\pm$ 0.49
Extrinsic motivation (M $\pm$ SD)		3.41 $\pm$ 0.64
Overall motivation (M $\pm$ SD)		3.34 $\pm$ 0.44
Job satisfaction (M $\pm$ SD)		3.17 $\pm$ 1.29

The results of the Pearson correlation analysis performed to determine the level and type of association between the variables are presented in Table 2.

Table 2
Correlation matrix

	Age	Gender	Profession	Length of service	Type of organization	Intrinsic motivation	Extrinsic motivation	Overall motivation	Job satisfaction
Age	1	0.05	0.52**	0.82**	-0.16	-0.02	0.04	0.01	0.16
Gender	0.05	1	-0.07	0.07	0.03	0.13	0.12	0.12	-0.10
Profession	0.52**	-0.07	1	0.52**	-0.17	-0.11	-0.04	-0.09	0.00
Length of service	0.82**	0.07	0.52**	1	-0.10	-0.81	0.09	0.02	0.14
Type of organization	-0.16	0.03	-0.17	-0.10	1	-0.11	0.20	0.08	-0.19
Intrinsic motivation	-0.02	0.13	-0.11	-0.08	-0.11	1	0.17	0.69**	-0.00
Extrinsic motivation	0.04	0.05	-0.49	0.09	0.20	0.17	1	0.82**	0.30**
Overall motivation	0.01	0.12	-0.09	0.02	0.08	0.69**	0.82**	1	0.22*
Job satisfaction	0.16	-0.10	0.00	0.14	-0.19	-0.00	0.30**	0.22*	1

Note: ** $p < 0.01$, * $p < 0.05$

Intrinsic work motivation was significantly positively related to overall motivation ($r = 0.69$, $p < 0.01$). Additionally, the factors comprising extrinsic work motivation were significantly positively related to overall motivation ($r = 0.82$, $p < 0.01$). These findings suggest that both extrinsic and intrinsic rewards are equally important for workers to be more generally motivated.

Job satisfaction was significantly positively related to extrinsic motivation ($r = 0.30$, $p < 0.01$) and to respondents' overall motivation ($r = 0.22$, $p < 0.05$). These findings indicate that higher job satisfaction correlates with higher motivation among healthcare workers, and vice versa.

Table 3 presents the regression analysis between the independent variables and the dependent variable.

Table 3*Regression model of job satisfaction*

Dependent variable: job satisfaction			
Predictors	β	t	VIF
Age	0.17	0.95	3.37
Gender	-0.12	-1.23	1.04
Profession	-0.14	-1.16	1.49
Length of service	0.01	0.10	3.44
Type of organization	-0.26**	-2.54	1.12
Intrinsic motivation	0.87	0.83	1.10
Extrinsic motivation	0.36**	3.47	1.11
R ²	0.20		
adj. R ²	0.14		
F Ch.	2.98**		
Durbin-Watson	1.93		

Note: ** $p < 0.01$, * $p < 0.05$

Variance inflation factor (VIF) analyses were used for assessing multicollinearity; as the VIF values in the job satisfaction regression model were less than 5, no problems were detected. Additionally, the Durbin-Watson statistic in the regression model was within the acceptable range of 1.5 to 2.5, indicating no autocorrelation problems.

The regression model explained 14% of the variance in job satisfaction (adj. $R^2 = 0.14$, $p < 0.01$). In this model, extrinsic motivation was a significant positive predictor of job satisfaction, accounting for most of the variance ($\beta = 0.36$, $p < 0.01$). These findings suggest that higher levels of extrinsic motivation are associated with greater job satisfaction. The type of organization (primary or secondary healthcare) was also a statistically significant negative predictor of job satisfaction ($\beta = -0.26$, $p < 0.01$), suggesting a higher level of job satisfaction among healthcare workers in primary healthcare centers compared to those in hospitals (secondary healthcare).

DISCUSSION

This study aimed to examine the impact of motivation (intrinsic and extrinsic) on the job satisfaction of healthcare workers in primary and secondary healthcare organizations in Montenegro. As hypothesized, our findings confirmed that motivation positively affects job satisfaction, aligning with global research (Kitsios and Kamariotou, 2021; Karaferis et al., 2022; Aljumah, 2023).

The correlation analysis revealed that both intrinsic and extrinsic work motivations were significantly positively related to overall motivation. This was expected, given

that our study utilized a questionnaire based on Herzberg's dual-factor theory, consisting of 12 questions to assess employee motivation (Karaferis et al., 2022). The first six questions addressed intrinsic motivation factors: incentives for extra effort and productivity improvement, recognition of contributions and progress, opportunities to take initiative and use resources, participation in important decision-making, prospects for advancement or promotion, and opportunities for developing new knowledge and skills. Intrinsic motivation was operationalized as the arithmetic mean of responses to these six questions. The remaining six questions pertained to extrinsic motivation factors: staff training, seminars and training in new systems and technologies, good supervision and support from senior managers, appreciation and good reputation, flexible working hours, satisfactory salary, and job security. Extrinsic motivation was operationalized as the arithmetic mean of responses to these six questions, while overall motivation was represented by the sum of responses to all 12 questions.

Interestingly, intrinsic work motivation was not statistically significantly associated with greater job satisfaction, contrary to findings in the literature (Morris et al., 2022; Karaferis et al., 2022). Job satisfaction in our study, measured on a scale from 1 to 5, averaged 3.17, mirroring findings from Khamlub et al. (2013) in a sample of 164 healthcare workers. While single-item measures of psychological constructs are typically discouraged due to assumed low reliability, Scarpello and Campbell (1983) concluded that a single-item measure of overall job satisfaction is preferable to a composite scale (Wanous et al., 1997). Thus, it can be concluded that respondents from two healthcare institutions in Niksic, Montenegro, were generally satisfied with their jobs, a finding consistent with research in Norway, Japan, and England (Nylenna et al., 2005; Burnard et al., 1999; Wada et al., 2009).

Contrary to expectations based on prior research, sociodemographic characteristics did not significantly predict job satisfaction in our study, although previous studies often found significant relationships between demographic characteristics (such as gender and age) and job satisfaction indicators (Rahman et al., 2020; Montuori et al., 2022).

In our regression model, the primary predictor of job satisfaction was extrinsic motivation. Respondents with higher levels of extrinsic motivation also reported higher job satisfaction, consistent with findings from other studies (Mafini and Dlodlo, 2014; Aljumah, 2023).

According to Mafini and Dlodlo (2014), five extrinsic incentive factors—promotion, compensation, supervision, quality of work life, and teamwork—were found to have statistically significant associations with job satisfaction. Moreover, job-related factors were highly significant predictors of job satisfaction, especially depending on the type of organization (primary or secondary healthcare) (Mafini and Dlodlo, 2014). Our results indicated that healthcare workers in primary healthcare (i.e., health centers) experienced higher job satisfaction compared to those in secondary healthcare (i.e., hospitals). Similar results were found in Greece, where job satisfaction was lower in secondary healthcare institutions compared to primary

ones, especially in areas related to communication, operating procedures, contingent rewards, and the nature of the job (Karaferis et al., 2022; Karaferis et al., 2023).

Limitations and future research directions

Despite the significant scientific and practical implications of our study, several limitations must be acknowledged. First, the research utilized a self-assessment questionnaire. Although the survey was conducted anonymously, it is not possible to completely eliminate the potential for socially desirable responses and self-reporting bias. Second, our study focused on only two healthcare organizations in Montenegro, with relatively small sample sizes due to limited resources. This presents challenges in generalizing the findings, as they may not represent all healthcare workers in Montenegro.

Future research should consider larger sample sizes, improved sampling methods, and the use of multiple survey instruments to provide more robust evidence of job satisfaction among healthcare workers. This approach would enhance the generalizability and validity of the findings, offering a more comprehensive understanding of the factors influencing job satisfaction in healthcare settings.

CONCLUSION

The research revealed that motivation is significantly positively related to greater job satisfaction, as expected. Job satisfaction impacts work performance, absenteeism, and turnover, and can sometimes lead to significant psychological conditions such as burnout. It also influences overall life quality, including interpersonal interactions, family connections, and perceived health status (Montuori et al., 2022).

Given the substantial impact of job satisfaction on life balance, health, and the economy, and knowing that motivation is positively related to job satisfaction, it is imperative to establish programs that effectively strengthen worker motivation. Additionally, it is crucial to enhance the general public's understanding of the importance of job satisfaction and the benefits of adopting a positive attitude towards professional life.

Acknowledgments

Dr. Teodora Safiye expresses her deepest gratitude to all those who believed in her, wherever they are now.

REFERENCES

1. Aljumah, A. (2023). The impact of extrinsic and intrinsic motivation on job satisfaction: The mediating role of transactional leadership. *Cogent Business & Management*, 10(3), 2270813.

2. Barili, E., Bertoli, P., Grembi, V., & Rattini, V. (2022). Job satisfaction among healthcare workers in the aftermath of the COVID-19 pandemic. *Plos one*, 17(10), e0275334.
3. Bhatnagar, K., & Srivastava, K. (2012). Job satisfaction in health-care organizations. *Industrial psychiatry journal*, 21(1), 75-78.
4. Burnard, P., Morrison, P., & Phillips, C. (1999). Job satisfaction amongst nurses in an interim secure forensic unit in Wales. *Australian and New Zealand Journal of Mental Health Nursing*, 8(1), 9-18.
5. Karaferis, D., Aletras, V., & Niakas, D. (2023). Job satisfaction of primary healthcare professionals: a cross-sectional survey in Greece. *Acta Bio Medica: Atenei Parmensis*, 94(3), e2023077.
6. Karaferis, D., Aletras, V., Raikou, M., & Niakas, D. (2022). Factors influencing motivation and work engagement of healthcare professionals. *Materia socio-medica*, 34(3), 216.
7. Khamlub, S., Harun-Or-Rashid, M. D., Sarker, M. A. B., Hirosawa, T., Outavong, P., & Sakamoto, J. (2013). Job satisfaction of health-care workers at health centers in Vientiane Capital and Bolikhamsai Province, Lao PDR. *Nagoya journal of medical science*, 75(3-4), 233-241.
8. Kitsios, F., & Kamariotou, M. (2021). Job satisfaction behind motivation: An empirical study in public health workers. *Heliyon*, 7(4), e06857.
9. Mafini, C., & Dlodlo, N. (2014). The relationship between extrinsic motivation, job satisfaction and life satisfaction amongst employees in a public organisation. *SA Journal of Industrial Psychology*, 40(1), 1-13.
10. Mamatha, H. K., Shalini, N., Rao, D., & Mahalakshmi, A. M. (2023). Human Resource Management in Hospitals. In *A Guide to Hospital Administration and Planning* (pp. 51-65). Singapore: Springer Nature Singapore.
11. Montuori, P., Sorrentino, M., Sarnacchiaro, P., Di Duca, F., Nardo, A., Ferrante, B., ... & Nardone, A. (2022). Job satisfaction: Knowledge, attitudes, and practices analysis in a well-educated population. *International journal of environmental research and public health*, 19(21), 14214.
12. Morris, L. S., Grehl, M. M., Rutter, S. B., Mehta, M., & Westwater, M. L. (2022). On what motivates us: a detailed review of intrinsic v. extrinsic motivation. *Psychological medicine*, 52(10), 1801-1816.
13. Nylenna, M., Gulbrandsen, P., Førde, R., & Aasland, O. G. (2005). Unhappy doctors? A longitudinal study of life and job satisfaction among Norwegian doctors 1994–2002. *BMC Health Services Research*, 5, 1-6.
14. Rahman, M. M., Chowdhury, M. R. H. K., Islam, M. A., Tohfa, M. U., Kader, M. A. L., Ahmed, A. A. A., & Donepudi, P. K. (2020). Relationship between socio-demographic characteristics and job satisfaction: evidence from private bank employees. *American Journal of Trade and Policy*, 7(2), 65-72.
15. Ryan, R. M., & Deci, E. L. (2000). Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being. *American psychologist*, 55(1), 68.
16. Scarpello, V., & Campbell, J. P. (1983). Job satisfaction: Are all the parts there?. *Personnel psychology*, 36(3), 577-600.
17. Wada, K., Arimatsu, M., Higashi, T., Yoshikawa, T., Oda, S., Taniguchi, H., ... & Aizawa, Y. (2009). Physician job satisfaction and working conditions in Japan. *Journal of occupational health*, 51(3), 261-266.
18. Wanous, J. P., Reichers, A. E., & Hudy, M. J. (1997). Overall job satisfaction: How good are single-item measures? *Journal of Applied Psychology*, 82(2), 247–252.

19. Zhang, M., Yang, R., Wang, W., Gillespie, J., Clarke, S., & Yan, F. (2016). Job satisfaction of urban community health workers after the 2009 healthcare reform in China: a systematic review. *International Journal for Quality in Health Care*, 28(1), 14-21.

REZIME

Ovaj rad se bavio ispitivanjem efekata motivacije (intrinzične i ekstrinzične) na zadovoljstvo poslom zdravstvenih radnika u organizacijama primarne i sekundarne zdravstvene zaštite u Crnoj Gori. Rezultati su pokazali da postoje pozitivne korelacije između ekstrinzične motivacije i zadovoljstva poslom, kao i ukupne motivacije i zadovoljstva poslom zdravstvenih radnika. Analiza višestruke linearne regresije pokazala je da je ekstrinzična motivacija značajan pozitivan prediktor zadovoljstva poslom. Pored toga, vrsta organizacije (primarna ili sekundarna zdravstvena zaštita) bila je značajan negativan prediktor zadovoljstva poslom. Nalazi pokazuju da veća ekstrinzična motivacija i rad u domu zdravlja (tj. u primarnoj zdravstvenoj zaštiti) podrazumijevaju i veće zadovoljstvo poslom. Kao što je pretpostavljeno, naši nalazi su potvrdili da motivacija pozitivno utiče na zadovoljstvo poslom, što je u skladu sa istraživanjima sprovedenim širom svijeta. S obzirom na značajan uticaj koji zadovoljstvo poslom ima na ravnotežu između privatnog i poslovnog života, zdravlje i cjelokupnu ekonomiju, a imajući u vidu da je motivacija blisko povezana sa zadovoljstvom na poslu, neophodno je razviti programe koji efikasno podstiču i jačaju motivaciju zaposlenih. Takođe, važno je unaprijediti svijest javnosti o značaju zadovoljstva na poslu i benefitima koje donosi pozitivan stav prema profesionalnom životu.

CREATIVITY PROGRESS IN THE DIGITAL ERA

Toni Vasić

School of Architecture and Design, University American College Skopje
Skopje, North Macedonia

vasic.toni@gmail.com

Inci Derebey

School of Architecture and Design, University American College Skopje
Skopje, North Macedonia

inci.derebey@uacs.edu.mk

Elifa Drndar Mujević

University of Novi Pazar
Novi Pazar, Serbia

elifadrndar@hotmail.com

Abstract

The progress of digitalization has been a big game changer in the fields of art and design for decades. However, the key enigma lies in the future impact of the use of digital tools on the creative process. Having determined the benefits of using digital assistance over the last years, one of the key segments that needs to be explored is the influence of the use of digital assistance on the creative process. Creative motivation on one side and technical capability on the other, this study aims to analyze the degree of influence of digital assistance in the design process. Therefore, the paper aims to identify the attributes that match the research process, particularly from the ready-made design in the field of graphic design. The benefit of non-judgmental and creative thinking has led towards creating an experiment involving second-year design students by assigning a task related to a basic design monogram project. The project consisted of three stages. The first one was oriented towards research. The second stage involved an analysis of the hand drawing of the ideas, and the last stage was elaboration of the idea with digital assistance. The students' work was categorized according to its resemblance to ready-made work of the same task found through search engines, social media, and digital design magazines. The result of this experiment is a solid foundation for understanding the level of impact digital assistance tools have on the creative process by defining the attributes shared between the students' work and the research references.

Keywords: creativity, digitalization, attributes, design, reference

NAPREDAK KREATIVNOSTI U ERI DIGITALIZACIJE

Apstrakt

Napredak digitalizacije predstavljao je veliku prekretnicu u oblastima umetnosti i dizajna tokom poslednjih decenija. Međutim, ključna enigma leži u budućem uticaju korišćenja digitalnih alata na kreativni proces. Nakon što su tokom proteklih godina utvrđene brojne

prednosti digitalne asistencije, jedan od ključnih segmenata koji je potrebno dodatno istražiti jeste njen uticaj na sam tok stvaranja. Imajući s jedne strane kreativnu motivaciju, a s druge tehničke mogućnosti, ova studija ima za cilj da analizira stepen uticaja digitalne asistencije u procesu dizajna. Stoga, rad teži identifikaciji atributa koji odgovaraju istraživačkom procesu, posebno u okviru gotovih (ready-made) rešenja iz oblasti grafičkog dizajna. Koristeći prednosti nekritičkog i slobodnog kreativnog razmišljanja, sproveden je eksperiment u koji su bili uključeni studenti druge godine dizajna. Njima je dodeljen zadatak koji se odnosi na projekat izrade osnovnog dizajnerskog monograma. Projekat se sastojao iz tri faze. Prva faza bila je usmerena na istraživanje. Druga faza podrazumevala je analizu ideja izraženih ručnim crtežom, dok je treća faza obuhvatala razradu ideje uz pomoć digitalnih alata. Radovi studenata su potom klasifikovani prema stepenu sličnosti sa gotovim rešenjima istog zadatka pronađenim putem pretraživača, društvenih mreža i digitalnih dizajnerskih časopisa. Rezultat ovog eksperimenta predstavlja čvrstu osnovu za razumevanje nivoa uticaja koje alati digitalne asistencije imaju na kreativni proces, kroz identifikaciju zajedničkih atributa između studentskih radova i referenci korišćenih tokom istraživanja.

Ključne reči: kreativnost, digitalizacija, atributi, dizajn, referenciranje

INTRODUCTION

The technological improvement has been influencing many fields in the industry by providing easier, functional, economical, and many other beneficial processes. Observing the changes in the graphic design field has shown that there have been many transformations in the implementation process of design, influenced by the development of the technological era. Moreover, the creative thinking in the design process is defined in the art and design education, deriving from the proposed curriculum content developed by their professors (Brown, 2013).

Bearing this challenge in mind, academia adapts its syllabus according to the requirements of the design industry and recent literature findings (Kostov, 2016; Airley, 2010; Wheeler, 2006). Moreover, the challenging aspect of renewing the syllabus for graphic design each semester is provoked by novel findings in academia and the adaptation of industry requirements based on the students' capabilities. The constantly improving design industry has an influence on the use of drawing tools, and based on the time effectiveness for the drawing performance, the promoted programs (Adobe Photoshop, Adobe Illustrator, CorelDRAW, etc.) can be changeable.

Motivated by the previous research, the given project to the design students has shown that final success in creativity is reflected in the continuity of idea proposal drawings, bearing in mind that the programs used are only additional tools in this process (Vasić, 2006). The general idea behind the research has been to aggregate drawings based on the available tools for digitalization and printing at the educational level. This thesis has provoked additional research in design education covering the drawing performance and the adaptation to digital program knowledge. Therefore, an experiment to understand the level of digital era influence in the creative process has been prepared for this study. In that vein, based on non-judgmental thinking of young minds, we have chosen a group of students to participate in the experiment. The requirement for this experiment was a task where

students were asked to draw a sketch (an idea) based on their creativity and experience in design. Later, the gathered work from the students was categorized according to their resemblance to the ready-made work of the same task identified through search engines, social media, and digital design magazines. The categorized work and ready images were analyzed according to their resemblance.

The result of this experiment is a solid ground that could lead towards understanding the level of the impact of digital assistance on the creative process by defining the attributes found in the students' work and in the digital references on the market.

METHODOLOGY

The process of forming the task for this study was developed according to educational models prepared by academics and research into the graphic design practice in the real world. Genuine graphic design education originates from contemporary digital media design, where the focus is on achieving high aesthetic value in addition to learning the implementation of computer technology (Wei Zu, 2020).

The task that was prepared for second-year students from two universities, the University American College Skopje (UACS) and the University of Novi Pazar (UNP), in the graphic design course. The students were asked to create a personal monogram¹ which is a combination of the two initial letters of their name and surname. The result of this task was used towards addressing the graphic expression composed exclusively of two forms, i.e., both letters, by avoiding the use of illustrative elements, drawings, graphic symbols, etc. Apropos the required criteria above, the process of idea generation for the task resulted in various drawing sketches on paper. After the approval of certain drawings by the professors, submission of the monogram was requested to be aggregated on the Adobe Illustrator (AI) software in positive and negative space*. For students to understand the task result, an illustrative sample was presented, which was aggregated from previous students who had taken the graphic design course (**Figure 1**).

¹ A monogram is a motif of two or more interwoven letters, typically a person's initials, used to identify a personal possession or as a logo (Oxford Dictionary, 2024).

* Positive space refers to the subject or areas of interest in an artwork, such as a person's face or figure in a portrait, the objects in a still life painting, or the trees in a landscape painting. Negative space is the background or the area that surrounds the subject of the work (Kapundahigh, 2024).

Figure 1*Illustrative Sample of The Task Result*

Source: [Student work from UACS library](#)

DESCRIPTION OF THE TASK ANALYSIS PROCEDURE

After two weeks of evaluation and aggregation, the analysis and observation of the elaboration procedure and outcome are as follows:

The task was assigned to 30 students. However, 19 of them completed the task according to the approved drawings. Therefore, the evaluation procedure continued with 19 students, proceeding with digitalization of their approved hand drawings.

In the second stage of the analysis, 19 proposed and approved hand drawings were compared to the elaborated digital drawings in AI (Adobe Illustrator).

In the third stage, the digital drawings were compared with ready-made monograms on the market and grouped according to their similarity.

EVALUATION OF THE TASK

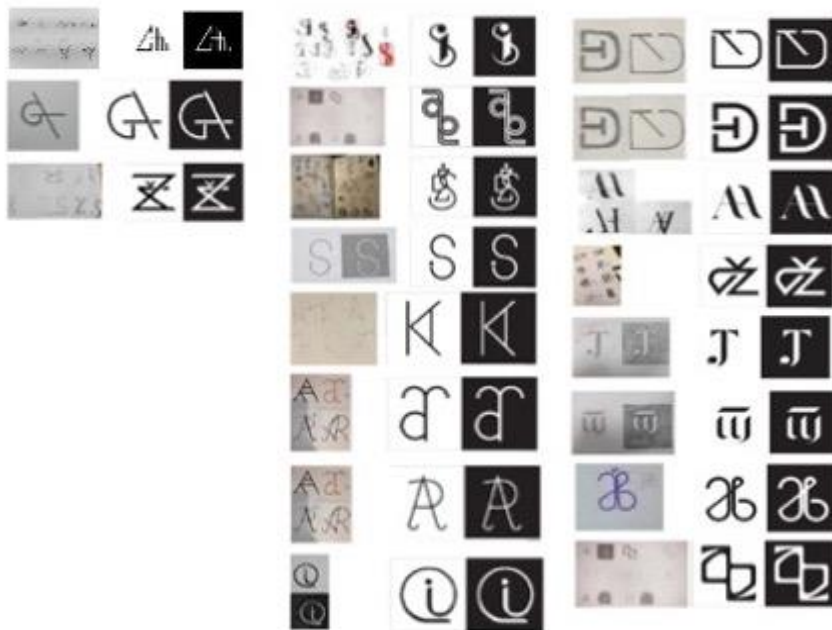
In the first stage, as mentioned above, the evaluation procedure was directed towards a comparison of the hand drawings and the vectorized AI drawings. The gathered hand and digital material from each student was categorized into two groups. The first group referred to the material that had a deviation between the hand and the vectorized drawing. The second group included the material that had the same transposing attributes between the hand and the vectorized drawings. The attributes of each group were analyzed thoroughly, and the result of each group is presented (**Figure 2**) in separate columns. The first column presents the work of 3 students, where the deviation between the hand and the vectorized drawings is obvious. The second and third columns present the second group, where the submitted material between hand and vectorized drawings is identical.

The second group includes the remaining 16 students who developed an identical drawing from the hand proposals as the digitalized version, acknowledging the professors' instructions that were given at the beginning of the task.

Figure 2*Comparisons of Hand and Vectorized Drawings*

Deviation in hand and vectoral drawing

Transposing identical hand drawing into vectorized

Source: Student work (UACS and UNP)

The second stage of the task analysis refers to students' vectorized drawings and their resemblance to the ready-made work in the graphic industry. The gathered work from the students' final submission was thoroughly checked in search engines, social media, and digital design magazines. The evaluation procedure for this stage was aggregated through search engines that provide results based on the similar attributes of the applied image. Each student task was transported to the photograph/picture field in search engines, and the most similar ready-made image that appeared was compared with the original material. Bearing in mind that the search engines absorb the images from various sources, such as social media, digital design media, etc., the results were thoroughly analyzed according to the published date and place. This phase of the third stage was the most challenging one due to the process of comparing the similarities and differences of the students' work and the ready-made monograms.

After the examination, the students' monograms were divided into two groups. The first group includes the students' monograms, which could not be matched with ready-made monograms on published media with the same attributes. Therefore, the presented figure above (**Figure 3**) displays the vectorized drawings of students' monograms (on the left side) and the closest match given by the search engines (on

the right side). The results demonstrate that out of the total 19 students, 12 of them pursued originality in their idea, without being affected by various sources on digital media.

The second group consists of the students' monograms that have similar attributes to the closest match resulting from the search engines. **Figure 4** displays students' vectorized monogram drawings (on the left side) and the closest match given by the search engines (on the right side). The results demonstrate that out of 19 students, 7 of them were affected by the published ready-made monogram in the media and failed to pursue originality in their idea.

Figure 3

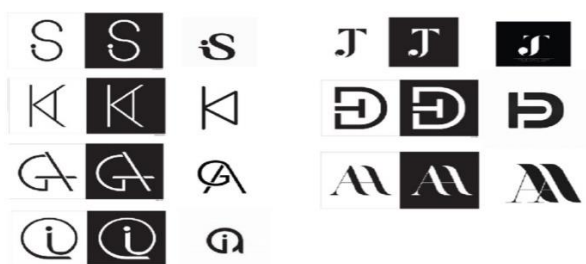
Students' Monograms which Have Not Been Matched with the Same Attributes with Ready-Made Monograms

Source: [Student work \(UACS and UNP\)](#)

Figure 4

Students' Monograms that Have Similar Attributes with the Closest Match Resulted From the Search Engines

Source: [Student work \(UACS and UNP\)](#)

DISCUSSION

In accordance with the procedure of this research, three stages have been elaborated and evaluated based on the influence of digital tools and media on creativity in graphic design. The first phase was focused on understanding the theoretical part of designing a monogram, researching references in the media, and basic knowledge of performing vectorized drawings in AI.

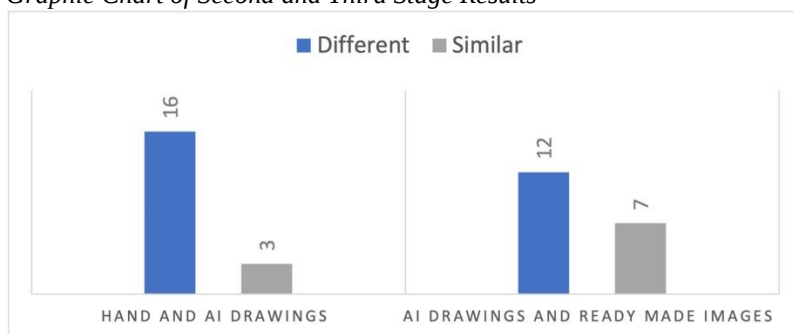
The second stage of the research was devoted to the process of creating the ideas on paper, encouraging the students to produce many proposals so that they could develop various ideas. This stage was the core of the theoretical approach, where the designers learn how to explain and describe their ideas through developing as many varieties as they can. (Baykal, 2011; Katz & Kahn, 1966).

The results reveal that 84,21 % of students' work was successfully matched with hand drawings to vectorized drawings. On the other hand, 15,79 % of students elaborated different vectorized drawings from the hand drawing (Figure 5).

Apropos of the second stage results, the examination process continued with the third stage, where the AI drawings were matched with ready-made images (Figure 3). The results demonstrate that 63,16 % of the drawings differ from the ready-made images found in various sources on the digital media and 36,84 % of them are the same or similar to the ready-made images (Figure 5).

Figure 5

Graphic Chart of Second and Third Stage Results

Based on the given graphic chart (Figure 5), more students simultaneously worked on the proposal idea, hand and vectorized drawing skills, rather than only working on one segment of the assigned task. The discussion stage was oriented towards the observation procedure of the students' progress during the design process, which included concept formation, drawing, and vectorizing the idea.

In the first stage of the research, the students were provided with a computer, books for design, and magazines as guidance for the expected outcome of the task. Insisting on the importance of time management in the design process, the students were asked to propose the concepts in their sketch book during the class. The observation included the research and idea generation in the sketch books, where students used the search engines for sources due to time efficiency.

The next stage focused on analyzing the design formation process through hand drawings, seeking attributes that lead to the evolution of the idea. At this point, students were assisted by the instructors, aiming to teach the fundamental approach to achieving the best alternative in aesthetics. At the end of this stage, approved drawings by the instructors were transposed to an AI vectorized drawing. In this process, the students were challenged to transpose the drawing as a vectorized one, which additionally contributed to the development of computer drawing skills. In this stage, most of the students successfully transformed the hand drawing into a vectorized one, revealing that they could simultaneously develop their hand and computer drawing skills.

The third stage was the most interesting and the most challenging stage of this research, having in mind that the students had access to various sources on the web. Additionally, the instructors had the benefit of detecting the originality of the students' work with the same digital assistance. This kind of advancement in the field of design is both a blessing and a curse for the students and the instructors, leading to a focus on the first stage of the design process that covers the essence of the research procedure.

Pointing out the general terminology of creativity, creativity is explained as a process designers use to drive their abilities towards making artistic innovations and technical ones (Interaction Design Foundation, 2025). Having that idea in mind, another aspect that is also important emerges. According to Wheeler (2006) the process of design and creativity needs to be continually monitored, ensuring differentiation and relevance.

On the other hand, design is not only based on reasoning, but on specific methods that lead to creative growth (WDO, 2025).

Therefore, this research monitored the influences of present knowledge and methods in design education in the presented task for the needs of this paper. Moreover, the visual examples of student work and the generated ideas from digital search engines contributed to the comparison segment of this study.

CONCLUSION

The contribution of this research is towards upgrading the curriculum for graphical design according to the technological progress in the field of design. From the beginning of this research, the aim was to understand the influence of technological improvements in design and their influence on the methodology of thinking when generating an idea. As mentioned in the discussion phase, the research process, which included the search engines, was more time and energy-efficient and gave better and newer visual results.

The second stage was efficient in determining the importance of developing sketching skills and vectorized drawing ability, as the first skill is indispensable for generating ideas. The second phase is needed for presenting the task in a professional manner as a method for printing a hard copy or posting it on the web. This outcome leads to the equal distribution of teaching the methods of research, hand drawing, and vectorized drawing in the graphic design curriculum. Bearing in

mind that all three methods are inevitable for acquiring successful results in the practice of design.

The third stage has contributed to the aspect of time management and energy efficiency for instructors due to the advanced technology provided by the search engines. The instructors analyzed the attributes of the final task of the students, similar to ready-made images. In this stage, the results revealed that the gap between the students who were influenced and those unaltered by the ready-made images on the web is not very big. Bearing in mind that students can be affected by digital media in the research process, an additional possibility for change in this segment, when working with digital assistance, is a trigger for further research.

In conclusion, the impact of digital assistance is present in the process of design and affects both positively and negatively the creativity of fresh minds. The question that arises for further research is what are the factors that increase creativity in the process of research with digital assistance for design?

REFERENCES

1. Airley, D. (2010) Logo design love. New Riders. ISBN 978-0-321-66076-3
2. Baykal, A. (2011). Quantity qualifies quality. Available from: https://www.researchgate.net/publication/283578373_Quantity_qualifies_quality [accessed Aug 31 2024]. DOI: 10.13140/RG.2.1.2777.2886
3. Brown, J. W. (2013). A. V. Instruction; Technology and Media Methods. New York: McGraw-Hill.
4. Interaction Design Foundation, 2025. Available from: [[What Is Creativity? — updated 2025 | IxDF](#)] [accessed Oct 21 2024].
5. Katz, D., & Kahn, R.L. (1966). Common characteristics of open systems. In Emery, F.E. (1970). (Ed.). Systemsthinking (pp. 86-104). Middlesex: Penguin Books
6. Kapundahigh. (2024). Positive and negative space. Accessed July 2024 from [<https://kapundahigh.weebly.com/space-positive-and-negative.html#:~:text=Positive%20and%20Negative%20Space,the%20subject%20of%20the%20work>]
7. Kostov, S. (2016). Brend Koncepti. Nacionalna i univerzitetska bilblioteka 'Sv.Kliment Ohridski' Skopje. ISBN 978-608-65962-0-0
8. Oxford Language Dictionary. (2024). A monogram. Accessed July 2024 from [<https://www.oed.com/?tl=true>]
9. Vasic, T. (2016). Революција во уметничкиот пристап (Одговорна дискурсот-уметничко или не? Дали компјутерската графика е уметност?) Докторска дисертација. Универзитет Еуро-Балкан Скопје
10. WDO (World design organization). Available from: [<https://wdo.org/>] [accessed Oct 21 2024].
11. Wheeler, A. (2006) Designing Brand identity. John Wiley and Sons. ISBN: 978-0-471-74684-3
12. Wei Zu. (2020). Study of Creative Thinking in Digital Media Art Design Education. Korea. Available from: <https://www.scirp.org/journal/paperinformation?paperid=98219> DOI: 10.4236/ce.2020.112006

REZIME

Napredak digitalizacije u velikoj meri je transformisao umetničku i dizajnersku praksu tokom poslednjih decenija, menjajući same temelje kreativnog procesa. Iako su koristi digitalnih alata sve očiglednije, ključna enigma i dalje ostaje — na koji način digitalna pomoć utiče na tok i kvalitet kreativnosti? Ovaj rad ima za cilj da istraži taj uticaj, sa posebnim fokusom na polje grafičkog dizajna, kroz analizu koristi i ograničenja korišćenja digitalnih tehnologija u procesu stvaranja. Kroz identifikaciju atributa koji se prepliću između istraživačkog procesa i finalnog dizajnerskog rešenja, istraživanje se fokusira na studente dizajna na nižim godinama studija, koji su učestvovali u eksperimentalnom zadatku kreiranja monograma. Eksperiment je organizovan u tri faze: prva podrazumeva istraživanje i prikupljanje referenci, druga se odnosi na slobodno, ručno izražavanje ideja kroz skice, dok treća uključuje digitalnu obradu i finalizaciju idejnog rešenja. Dobijeni studentski radovi klasifikovani su prema stepenu sličnosti sa postojećim rešenjima pronađenim u pretraživačima, na društvenim mrežama i u stručnim časopisima iz oblasti digitalnog dizajna. Rezultati eksperimenta nude korisne uvide u to koliko i na koji način digitalna pomoć utiče na autentičnost i inovativnost u procesu kreativnog izražavanja, nudeći osnovu za dalje razmatranje uloge digitalizacije u savremenom obrazovanju dizajna.

Univerzitetska misao - časopis za nauku, kulturu i umjetnost [ISSN: 1451-3870]

Vol. 24, str. 30-42, 2025. god., web lokacija gde se nalazi rad: <http://um.uninp.edu.rs>

Tematska oblast: Društvene i humanističke nauke / podoblast: Metodika nastave stranih jezika

Datum prijema rada: 18.11.2024.

Datum prihvatanja rada: 27.01.2025.

UDK: 37.015.3

37.091.33:821.111

81`243:159.953.5

doi: 10.5937/univmis2524030L

Originalni naučni rad

KOMBINOVANO UČENJE (BLENDED LEARNING) U NASTAVI ENGLESKOG JEZIKA: POREĐENJE SA TRADICIONALNIM METODAMA I PEDAGOŠKE IMPLIKACIJE

Jelena Lekić

Univerzitet u Novom Pazaru

Novi Pazar, Republika Srbija

jelenaklekcic@gmail.com, ORCID: 0000-0002-4578-8697

Marija Vešović

Fakultet za saobraćaj, komunikacije i logistiku

Budva, Crna Gora

marijavukov@gmail.com

Fahreta Fijuljanin

Univerzitet u Novom Pazaru,

Novi Pazar, Republika Srbija

fahreta.f@uninp.edu.rs, ORCID: 0000-0002-0961-9948

Apstrakt

Ovaj rad analizira primenu blended learning pristupa u nastavi engleskog jezika, poredeći ga sa tradicionalnim metodama obrazovanja. Blended learning kombinuje online i tradicionalnu nastavu, pružajući fleksibilnost, individualizaciju i veći angažman učenika. Tradicionalna nastava oslanja se na frontalni pristup, gde je nastavnik primarni izvor znanja, dok učenik ostaje pasivan primalac informacija. Nasuprot tome, blended learning promoviše autonomiju učenika, omogućavajući im učenje sopstvenim tempom i korišćenje tehnologije za personalizovano učenje. U ovom modelu, nastavnik postaje facilitator, podržavajući učenike u korišćenju digitalnih resursa i razvijanju samostalnih veština. Fleksibilnost blended learning-a omogućava pristup autentičnim materijalima i razvijanje jezičkih veština kroz interaktivne online aktivnosti, dok nastava licem u lice ostaje usmerena na složenije zadatke i vežbe. Zaključak ukazuje na potencijal blended learning-a da unapredi nastavu engleskog jezika kroz dinamičan i personalizovan pristup, uz neophodnu tehničku podršku i kontinuirani profesionalni razvoj nastavnika.

Ključne reči: autonomija učenika, blended learning, digitalni resursi, fleksibilnost, nastava engleskog jezika

BLENDED LEARNING IN ENGLISH LANGUAGE TEACHING: A COMPARISON WITH TRADITIONAL METHODS AND PEDAGOGICAL IMPLICATIONS

Abstract

This paper analyzes the implementation of the blended learning approach in English language teaching, comparing it with traditional educational methods. Blended learning, which combines online and traditional face-to-face instruction, offers flexibility, individualization, and the potential for greater student engagement compared to conventional methods. Traditional instruction relies on a frontal approach, where the teacher is the primary source of knowledge, and the student is a passive recipient of information. In contrast, blended learning promotes student autonomy, allowing learners to study at their own pace and utilize technology for personalized learning. Furthermore, the role of the teacher in a blended learning environment shifts from being a knowledge provider to a facilitator, supporting students in the use of digital resources and in developing independent skills. The flexibility of this model enables students to access authentic materials and enhance their language skills through interactive online activities, while face-to-face classes remain focused on more complex interactions and exercises. The conclusion emphasizes the advantages of blended learning in contemporary education, highlighting its potential to enhance the English language learning process through a dynamic and personalized approach.

Keywords: student autonomy, blended learning, digital technologies, flexibility in education, English language teaching

UVOD

Definicija engleske sintagme blended learning podrazumeva kombinaciju učenja putem informacionih tehnologija i tradicionalnog načina učenja kroz direktan kontakt nastavnika i učenika u učionici. Imajući u vidu ubrzan razvoj informacionih tehnologija, posebno tokom pandemije Covid-19, kada je njihova primena postala ključna u obrazovnom sistemu, način prenošenja znanja značajno se izmenio. Okruženje za nastavni proces transformisalo se u odnosu na tradicionalni model, integrišući informacione tehnologije kao sastavni deo svakodnevnice i ključni segment obrazovanja, uključujući i predmete ekonomske struke. Na primer, u nastavi engleskog jezika, primena blended learning-a omogućava učenicima da koriste digitalne platforme poput Duolingo-a i Quizlet-a za interaktivno vežbanje vokabulara i gramatike. Na časovima licem u lice, učenici mogu učestvovati u simulacijama stvarnih situacija, poput intervjua za posao ili naručivanja u restoranu, što doprinosi razvoju komunikativnih veština.

Jedan konkretan primer je upotreba platforme Google Classroom, gde nastavnici postavljaju materijale za samostalno učenje, dok se grupni časovi koriste za rešavanje problema i diskusije. Učenici mogu da pregledaju video-lekcije i radne zadatke online, a zatim primene stečeno znanje kroz grupne projekte u učionici, kao

što je kreiranje prezentacija na teme poput "Kulturne razlike u poslovnoj komunikaciji". Studije slučaja pokazuju da ovakav pristup povećava angažovanost učenika i poboljšava njihovu sposobnost kritičkog razmišljanja.

Tehnička podrška i obuka nastavnika igraju ključnu ulogu u uspešnoj implementaciji blended learning-a. Programi obuke, kao što su radionice za profesionalni razvoj i online kursevi o korišćenju digitalnih alata, mogu značajno unaprediti digitalne kompetencije nastavnika. Na primer, škole mogu organizovati praktične obuke za korišćenje platformi poput Microsoft Teams, Moodle-a i Canva-e, kao i za kreiranje interaktivnih lekcija putem alata kao što su Nearpod ili Edpuzzle. Obrazovne institucije treba da pruže kontinuiranu tehničku podršku kroz timove za IT asistenciju i mentoring, čime se olakšava prilagođavanje nastavnika novim tehnologijama. Takođe, strategije kao što su razmena dobrih praksi među nastavnicima i uvođenje sertifikacija za digitalne veštine mogu dodatno motivisati nastavnike da unaprede svoje kompetencije.

Tokom samo nekoliko godina, upotreba Interneta postala je dominantan način dolaženja do informacija i unapređenja znanja. Na primer, istraživanja su pokazala da učenici koji kombinuju online učenje putem platformi kao što su Kahoot! i Padlet sa tradicionalnim časovima brže savladavaju složene jezičke strukture i uspešnije ih koriste u praktičnim situacijama. Naša deca i generacije koje dolaze svedoče o brzim promenama u načinu života, gde informacione tehnologije igraju ključnu ulogu. Ovi primeri iz prakse naglašavaju potrebu za daljom integracijom tehnologije u obrazovni proces kako bi se iskoristile sve prednosti blended learning pristupa.

BLENDED LEARNING U NASTAVI UČENJA ENGLESKOG JEZIKA

Blended learning, ili hibridno učenje, u kontekstu nastave engleskog jezika (EFL - English as a Foreign Language), predstavlja kombinaciju tradicionalnih metoda nastave licem u lice i digitalnih resursa. Ovaj pristup omogućava personalizovaniji i fleksibilniji proces učenja jezika, u kojem se različiti stilovi i modaliteti učenja integrišu s ciljem poboljšanja jezičkih kompetencija učenika. Sa razvojem tehnologije, primena blended learning-a u nastavi engleskog jezika postaje sve učestalija, jer omogućava učenicima pristup velikom broju digitalnih resursa koji nadopunjuju tradicionalne metode podučavanja.

a. Teorijski okviri blended learning-a u učenju jezika

Blended learning u učenju engleskog jezika može se teorijski posmatrati kroz različite pedagoške i jezičke pristupe, kao što su konstruktivizam, komunikativni pristup i teorija inputa i outputa u učenju jezika.

- **Konstruktivizam i interakcija:** Prema konstruktivističkoj teoriji, učenje jezika je aktivan proces u kojem učenici grade svoje znanje na osnovu prethodnih iskustava. U blended learning-u, učenici kombinuju klasične

metode, kao što su razgovori i vežbe sa nastavnikom, sa online platformama koje nude interaktivne aktivnosti (kvizove, forume, videolekcije) za razvoj različitih veština, poput čitanja, pisanja, slušanja i govora. Ovaj pristup omogućava učenicima da samostalno istražuju i uče u ritmu koji im odgovara.

- Komunikativni pristup: Blended learning je u velikoj meri usklađen sa komunikativnim pristupom u učenju jezika, gde je fokus na upotrebi jezika u autentičnim situacijama. Digitalne tehnologije, kao što su online chat sobe, videokonferencije i forumi, omogućavaju učenicima da praktikuju jezik u stvarnim situacijama sa vršnjacima ili izvornim govornicima. Ove tehnologije dopunjuju klasične časove konverzacije, stvarajući bogatije i dinamičnije jezičko okruženje.
- Teorija inputa i outputa: Stephen Krashenova teorija inputa (comprehensible input) naglašava važnost izlaganja učenika jeziku koji je blago iznad njihovog trenutnog nivoa ($i+1$). Blended learning omogućava učenicima pristup širokom spektru autentičnih materijala (video, podcasti, blogovi) koji pružaju bogat jezički input. Takođe, platforme za online učenje omogućavaju učenicima da stvaraju jezički output kroz pisanje i govorne vežbe, što je ključno za proces usvajanja jezika.

b. Primena blended learning-a u nastavi engleskog jezika

Blended learning se može primeniti na različite načine u nastavi engleskog jezika, kroz različite aktivnosti koje uključuju upotrebu tehnologije i klasičnog nastavnog pristupa:

- Online lekcije i resursi: Korišćenje online platformi kao što su Duolingo, Moodle, ili specijalizovani programi za učenje jezika omogućava učenicima da vežbaju svoje veštine (vokabular, gramatiku, izgovor) na interaktivan način. Ove platforme često nude personalizovane lekcije zasnovane na napretku učenika, što doprinosi diferenciranom pristupu učenju.
- Slušanje i izgovor: Online resursi kao što su podcasti, TED Talks, YouTube video zapisi ili aplikacije za vežbanje izgovora omogućavaju učenicima da slušaju autentične govornike engleskog jezika, čime razvijaju veštinu slušanja i percepcije akcenata. Učionice se mogu koristiti za diskusiju o ovim sadržajima i detaljnije analize.
- Pisanje i gramatika: Asinhrona metode, kao što su pisanje blogova ili eseja na platformama za učenje, omogućavaju učenicima da razvijaju svoje veštine pisanja. Nastavnici mogu koristiti online alate za automatsku proveru gramatike i stila, kao što su Grammarly ili Google Docs, kako bi učenici dobili trenutne povratne informacije.

- Interaktivne aktivnosti i kolaboracija: Blended learning omogućava učenicima da učestvuju u zajedničkim projektima putem digitalnih alata kao što su Google Classroom, Padlet, ili Edmodo. Ovi alati omogućavaju kolaborativno učenje kroz zajedničko kreiranje sadržaja, prezentacije ili istraživačke projekte, čime se razvijaju i jezičke i tehničke vještine.
- Obrnuta učionica (Flipped Classroom): Model obrnute učionice se često koristi u nastavi engleskog jezika. Učenici unapred kod kuće prate online lekcije ili čitaju tekstove, dok se nastava licem u lice koristi za diskusiju, jezičke igre i komunikativne aktivnosti koje omogućavaju praktičnu primenu znanja. Na taj način se vreme u učionici efikasnije koristi za interaktivne i produktivne aktivnosti.

c. Prednosti i izazovi blended learning-a u učenju engleskog jezika

Blended learning donosi niz prednosti u učenju engleskog jezika:

- Fleksibilnost i personalizacija: Učenici imaju pristup resursima u bilo koje vreme i na bilo kom mestu, što im omogućava da uče u svom ritmu i prema svojim potrebama. Platforme omogućavaju personalizovano učenje, pružajući materijale prilagođene nivou znanja svakog učenika.
- Bogatstvo resursa: Digitalne tehnologije pružaju pristup neograničenom broju autentičnih materijala koji omogućavaju učenje jezika u kontekstu stvarnog života, što može biti motivišuće za učenike.
- Interaktivnost i angažovanost: Digitalni alati podstiču veću angažovanost učenika kroz interaktivne aktivnosti, kao što su igrice, kvizovi i simulacije, što doprinosi boljim rezultatima u učenju.

Međutim, postoje i izazovi u implementaciji ovog modela:

- Tehnička podrška i infrastruktura: Učenici moraju imati pristup odgovarajućoj tehnologiji i internetu, što može biti izazovno u određenim okruženjima. Nedostatak tehničke podrške može ograničiti efikasnost blended learning-a.
- Samodisciplina učenika: S obzirom na to da veliki deo učenja zavisi od samostalnog rada, učenici moraju biti motivisani i disciplinovani kako bi u potpunosti iskoristili prednosti blended learning-a.
- Obuka nastavnika: Nastavnici moraju biti adekvatno obučeni za korišćenje digitalnih alata i platformi, kao i za integraciju ovih resursa u tradicionalni nastavni plan i program.

Blended learning predstavlja savremen i fleksibilan pristup učenju engleskog jezika, koji kombinovanjem tradicionalnih i digitalnih metoda obogaćuje proces učenja i omogućava personalizovano obrazovanje. Iako donosi brojne prednosti u pogledu

fleksibilnosti, resursa i interaktivnosti, uspeh ovog pristupa zavisi od tehničke infrastrukture, motivacije učenika i kompetencija nastavnika. U budućnosti, sa daljim razvojem digitalnih tehnologija i pristupa obrazovanju, blended learning će verovatno postati još značajniji u nastavi stranih jezika.

PEDAGOŠKE IMPLIKACIJE I METODOLOŠKI PRISTUPI

Implementacija blended learning-a u nastavi engleskog jezika donosi značajne pedagoške implikacije, posebno u kontekstu integracije tehnoloških inovacija sa principima savremenih pedagoških modela, kao što su konstruktivizam i aktivno učenje. Ovaj pristup se zasniva na ideji da učenici aktivno grade svoje znanje kroz interakciju sa materijalima, tehnologijom i drugim učenicima, dok nastavnik preuzima ulogu facilitatora koji podstiče kritičko razmišljanje i samostalnost. Prvo, blended learning omogućava individualizaciju procesa učenja, što se direktno uklapa u konstruktivističku teoriju učenja. Korišćenjem online platformi, nastavnici mogu kreirati personalizovane programe učenja prilagođene potrebama svakog učenika. Na primer, slabiji učenici mogu koristiti digitalne resurse za dodatno vežbanje osnovnih jezičkih veština, dok napredniji mogu istraživati složenije koncepte ili raditi na projektnim zadacima koji razvijaju višestruke jezičke kompetencije. Ova fleksibilnost doprinosi povećanju autonomije učenika, što je jedan od ključnih ciljeva aktivnog učenja, jer omogućava učenicima da preuzmu odgovornost za sopstveno obrazovanje. Drugo, metodološke implikacije blended learning-a leže u mogućnosti kombinovanja asinhronih i sinhronih metoda učenja, što obogaćuje tradicionalne pristupe i čini ih dinamičnijim. Asinhrona aktivnosti, kao što su online lekcije, zadaci i testovi, omogućavaju učenicima da samostalno vežbaju slušanje, čitanje i gramatiku, dok sinhrona aktivnosti, poput diskusija, simulacija i igara u učionici, razvijaju komunikativne veštine kroz interakciju u realnom vremenu. Na primer, model obrnute učionice (flipped classroom) integriše teorijski rad putem online resursa sa praktičnim radom u učionici, omogućavajući nastavnicima da se fokusiraju na dublje razumevanje i primenu gradiva tokom časa.

Pored toga, upotreba digitalnih tehnologija u formativnom ocenjivanju dodatno unapređuje tradicionalne pedagoške metode. Alati za automatsko ocenjivanje, kao što su online kvizovi, platforme za kolaborativno pisanje i aplikacije za analizu podataka, omogućavaju nastavnicima da prate napredak učenika u realnom vremenu i pružaju im personalizovane povratne informacije. Na primer, aplikacije koje analiziraju pisane radove mogu učenicima ukazati na greške u gramatici ili sintaksi, dok kvizovi sa neposrednim povratnim informacijama motivišu učenike da kontinuirano usavršavaju svoje veštine.

Blended learning se takođe oslanja na aktivne pedagoške pristupe, kao što su projekti zasnovani na rešavanju problema i saradničko učenje. Učenici, na primer, mogu koristiti online alate za istraživanje i pripremu projekata, a zatim svoje nalaze predstaviti u učionici, čime se podstiče duboko učenje i povezanost između

teorijskih i praktičnih znanja. Ovaj pristup ne samo da unapređuje tradicionalne metode, već i omogućava učenicima da razviju ključne vještine za 21. vek, poput digitalne pismenosti, timskog rada i kritičkog razmišljanja.

a. Uloga nastavnika u blended learning okruženju

Uvođenje blended learning-a značajno menja tradicionalnu ulogu nastavnika, transformišući ih iz primarnih izvora znanja u facilitatora učenja. U ovom kontekstu, nastavnik postaje vodič koji pomaže učenicima da pristupaju informacijama, razvijaju kritičko mišljenje i primenjuju naučeno u autentičnim situacijama. Umesto da se fokusira isključivo na prenošenje informacija, nastavnik u blended learning okruženju posvećuje više pažnje razvoju veština upravljanja učenjem, kao što su samoregulacija, organizacija vremena i traženje povratnih informacija.

Ključna komponenta uspešne implementacije blended learning-a je kontinuirana profesionalna obuka nastavnika. Digitalne kompetencije nastavnika postaju neophodne za adekvatno korišćenje tehnologije u obrazovanju, uključujući veštine rada na online platformama, kreiranje digitalnih nastavnih materijala i praćenje napretka učenika putem analitičkih alata. U tom smislu, obrazovne institucije moraju ulagati u profesionalni razvoj nastavnika, kako bi osigurale da su oni sposobni da efikasno integrišu tehnologiju u nastavni proces.

Blended learning, kao integracija tradicionalnog učenja i digitalnih tehnologija, predstavlja ključnu inovaciju u savremenoj nastavi engleskog jezika. Ovaj pristup omogućava veću fleksibilnost, personalizaciju i interaktivnost u učenju, dok istovremeno pruža učenicima mogućnost da razvijaju kritičke veštine potrebne za samostalno upravljanje sopstvenim obrazovnim procesom. Kroz kombinaciju asinhronih i sinhronih metoda, blended learning stvara okruženje u kojem učenici mogu vežbati jezičke veštine na različite načine i u sopstvenom tempu, čime se povećava angažovanost i motivacija.

Međutim, uspeh ovog modela zavisi od nekoliko ključnih faktora: tehničke infrastrukture, digitalne pismenosti nastavnika i učenika, kao i razvoja odgovarajućih pedagoških strategija koje omogućavaju efikasnu integraciju digitalnih resursa u nastavni proces. U tom smislu, važno je da obrazovni sistemi kontinuirano podržavaju nastavnike u njihovom profesionalnom razvoju, kako bi bili spremni da iskoriste prednosti koje digitalne tehnologije nude za učenje jezika.

Na kraju, blended learning ne predstavlja samo tehnološku inovaciju, već i dublju transformaciju obrazovnog procesa, u kojem učenici postaju aktivni učesnici u kreiranju sopstvenog znanja, a nastavnici preuzimaju ulogu mentora i podrške. Ovaj model, uz pravilnu implementaciju i podršku, može značajno unaprediti kvalitet nastave engleskog jezika i osnažiti učenike da postanu kompetentni korisnici jezika u savremenom, globalno povezanom svetu.

UPOREDNA ANALIZA TRADICIONALNOG NAČINA UČENJA ENGLESKOG JEZIKA I BLENDED LEARNING PRISTUPA

Tradicionalni način učenja engleskog jezika i blended learning predstavljaju dva različita pedagoška pristupa sa specifičnim karakteristikama koje značajno utiču na proces učenja, angažovanost učenika i postizanje obrazovnih ciljeva. Ovo poređenje se oslanja na prethodna istraživanja, uključujući radove Grahama (2006), Garrisona i Vaughana (2008), McCarthyja (2010) i Hockly (2018), koji su detaljno analizirali prednosti i izazove kombinovanih i tradicionalnih modela učenja. Kroz ovu analizu razmatraju se ključne razlike između ova dva pristupa, s posebnim osvrtom na aspekte kao što su organizacija nastave, uloga nastavnika, fleksibilnost, individualizacija učenja i upotreba tehnologije.

Graham (2006) u svom radu definiše blended learning kao sintezu tradicionalnih metoda učenja i tehnologijom podržanih strategija, ističući njegovu efikasnost u kontekstu prilagođavanja različitim stilovima učenja. Garrison i Vaughan (2008) naglašavaju važnost kombinovanja asinhronih online aktivnosti sa interakcijom licem u lice, posebno u razvijanju kritičkog mišljenja i vještina rešavanja problema kod učenika. McCarthy (2010) kroz metaanalizu ukazuje da učenici koji koriste kombinovane modele pokazuju značajno bolje rezultate u savladavanju jezičkih vještina, zahvaljujući prilici da vežbaju u sopstvenom ritmu kroz digitalne resurse.

Pored ovih istraživanja, Hockly (2018) se fokusira na važnost digitalne pismenosti u okviru blended learning-a, ističući kako ovakvi modeli omogućavaju učenicima da koriste tehnologiju kao alat za istraživanje i kreiranje sadržaja, čime se značajno unapređuje proces učenja jezika. Studije slučaja, poput onih koje su sprovedi Levy i Stockwell (2006), pokazuju da se digitalne tehnologije uspešno integrišu u nastavu engleskog jezika, omogućavajući učenicima da savladaju vokabular, gramatiku i slušanje kroz interaktivne aplikacije i platforme, dok se veštine govora i pisanja razvijaju u učionici kroz vođene aktivnosti.

Oslanjajući se na ove autore, istraživanja pružaju jasnu sliku o tome kako tradicionalni pristup, koji se temelji na frontalnom podučavanju, obezbeđuje strukturisanu nastavu i neposrednu interakciju, dok blended learning omogućava veću fleksibilnost, personalizaciju i priliku za dublje razumevanje sadržaja. Kombinacija ovih modela otvara mogućnost za dinamičniji i efikasniji pristup učenju engleskog jezika, što je posebno važno u savremenom obrazovnom okruženju.

a. Organizacija nastave i obrazovni proces

Tradicionalni način učenja engleskog jezika karakteriše se nastavom koja se primarno odvija licem u lice, u fizičkoj učionici, uz jasno definisane vremenske okvire i nastavne planove. Nastava je linearna, vođena nastavnikom, sa centralizovanim predavanjem, što znači da učenici pasivno primaju informacije, dok je interakcija uglavnom ograničena na komunikaciju sa nastavnikom i, u manjoj

meri, sa drugim učenicima. U ovom pristupu, obrazovni materijali poput udžbenika i štampanih vežbi dominiraju nastavnim sadržajima.

Nasuprot tome, blended learning kombinuje online i tradicionalne metode učenja, omogućavajući veću fleksibilnost i dinamiku u nastavi. Online komponente, kao što su video-lekcije, digitalni resursi i platforme za učenje, omogućavaju učenicima da uče u vremenu koje im odgovara i u svom tempu. Asinhroni aspekti blended learning-a, poput zadataka i vežbi koje se mogu raditi nezavisno od nastave uživo, dopunjuju sinhronu komponente, kao što su časovi licem u lice i interaktivne aktivnosti u učionici. Ovaj pristup omogućava veću autonomiju učenika u upravljanju svojim obrazovnim procesom, dok je kod tradicionalnog modela nastava uglavnom organizovana prema uniformnim, rigidnim rasporedima.

b. Uloga nastavnika i učenika

U tradicionalnom načinu učenja, nastavnik je dominantni izvor znanja, koji kroz frontalnu nastavu prenosi informacije učenicima. Učenici su često u pasivnoj ulozi, jer se očekuje da slušaju predavanja, memorišu informacije i učestvuju u strukturiranim vežbama. Fokus je na reprodukciji jezičkih pravila i vokabulara, uz manje prostora za individualno istraživanje i samostalno učenje.

S druge strane, u blended learning pristupu, nastavnik preuzima ulogu facilitatora, podržavajući učenike u korišćenju različitih resursa za samostalno učenje. Nastavnici su više usmereni na davanje povratnih informacija, moderiranje diskusija i podsticanje učenika da koriste tehnologiju za istraživanje, kolaboraciju i praksu jezika. Interakcija između učenika i nastavnika u blended learning-u nije ograničena samo na učionicu; učenici mogu komunicirati sa nastavnikom putem online platformi, što omogućava bržu i češću povratnu informaciju.

c. Fleksibilnost i dostupnost resursa

Jedna od ključnih razlika između tradicionalnog i blended learning-a odnosi se na fleksibilnost. Tradicionalni način učenja je strogo ograničen vremenskim okvirima i fizičkim prostorom učionice, dok blended learning nudi veću fleksibilnost u pogledu pristupa resursima i obavljanja zadataka. Učenici u blended learning-u mogu pristupiti digitalnim resursima kao što su video-snimci, interaktivne vežbe i aplikacije u bilo koje vreme i sa bilo koje lokacije, pod uslovom da imaju internet vezu. Ovo povećava njihovu kontrolu nad procesom učenja i omogućava im da prilagode tempo rada svojim individualnim potrebama.

Tradicionalni pristup, nasuprot tome, često podrazumeva univerzalni tempo učenja, gde svi učenici moraju da prate isti ritam predavanja i zadataka, bez obzira na njihove individualne potrebe i nivo znanja. Ova rigidnost može biti problematična za učenike koji se suočavaju sa poteškoćama u savladavanju gradiva, dok napredniji učenici često nemaju priliku da istraže napredniji materijal jer je nastava prilagođena proseku.

d. Individualizacija i samostalno učenje

Tradicionalni način učenja engleskog jezika uglavnom je usmeren na kolektivnu dinamiku učionice, gde se materijali i aktivnosti prilagođavaju proseku grupe. Ovaj pristup često zanemaruje individualne razlike u stilovima učenja i specifične potrebe učenika. Učenici u tradicionalnoj učionici retko imaju priliku da biraju sadržaje ili tempo učenja, jer su svi zadaci strukturirani prema jedinstvenom planu i programu.

Blended learning, s druge strane, promoviše individualizaciju učenja, omogućavajući učenicima da rade prema svojim potrebama i interesovanjima. Kroz personalizovane online aktivnosti, učenici mogu vežbati specifične veštine koje im nedostaju, kao što su gramatika, izgovor ili veštine slušanja. Ovaj model podstiče veći nivo samostalnosti i odgovornosti učenika za njihov napredak, dok nastavnik prati njihov rad putem digitalnih platformi i pruža personalizovane povratne informacije.

e. Upotreba tehnologije i autentičnost materijala

Tradicionalni model učenja engleskog jezika u velikoj meri zavisi od štampanih materijala, kao što su udžbenici, radne sveske i vežbe koje su često zastarele ili ograničene u pogledu autentičnosti. Materijali su uglavnom osmišljeni tako da se učenici pripremaju za testove ili vežbaju specifične gramatičke konstrukcije, pri čemu je upotreba jezika u autentičnim situacijama često zapostavljena.

Blended learning omogućava pristup širokom spektru autentičnih digitalnih materijala, kao što su video-zapisi, blogovi, članci, podkasti i online vežbe, što učenicima pruža priliku da uče jezik kroz realne situacije i kontekste. Ovi resursi često omogućavaju interaktivnost i adaptivno učenje, gde se zadaci i vežbe prilagođavaju učenikovom nivou znanja. Takođe, online platforme omogućavaju učenicima da praktikuju engleski jezik kroz kolaboraciju sa vršnjacima, simulacije i komunikaciju sa izvornim govornicima, što doprinosi boljoj pripremi za stvarne jezičke izazove.

ZAKLJUČAK

Tradicionalni način učenja engleskog jezika i blended learning imaju značajno različite pedagoške osnove i pristupe obrazovanju. Tradicionalni model se oslanja na linearnu, predavačku metodu, gde je fokus na reprodukciji znanja, dok blended learning promoviše autonomiju učenika, fleksibilnost i personalizaciju kroz upotrebu tehnologije. Iako tradicionalna nastava pruža stabilnost i struktuiranost, blended learning se pokazuje kao efikasniji u pogledu prilagođavanja individualnim potrebama učenika i pružanja bogatijeg spektra autentičnih resursa. Optimalan pristup u savremenom obrazovanju mogao bi biti kombinacija oba modela, koja spaja prednosti tradicionalne učionice sa mogućnostima koje nudi tehnologija.

Zaključno, poređenje tradicionalnog načina učenja engleskog jezika i blended learning pristupa pokazuje da svaki model ima svoje specifične prednosti, ali i ograničenja. Tradicionalni način učenja pruža jasnu strukturu, linearni pristup obrazovanju i direktnu interakciju licem u lice, što može biti korisno za učenike koji se oslanjaju na vođstvo nastavnika i stabilan raspored nastave. Međutim, ovaj model ograničava fleksibilnost u učenju i često zanemaruje individualne potrebe učenika, jer podrazumeva univerzalni tempo i ograničen pristup autentičnim materijalima i resursima.

S druge strane, blended learning integriše digitalne tehnologije sa tradicionalnim metodama učenja, pružajući veću fleksibilnost, personalizaciju i priliku za individualizovani napredak. Ovaj pristup omogućava učenicima da pristupaju bogatom spektru autentičnih materijala, da uče vlastitim tempom i da koriste tehnologiju za interaktivno i dinamično učenje. Takođe, blended learning podstiče

razvoj autonomije kod učenika, jer omogućava veću samostalnost u upravljanju procesom učenja. Uloga nastavnika u ovom modelu transformiše se iz izvora znanja u facilitatora i mentora, što omogućava učenicima da preuzmu aktivniju ulogu u procesu sticanja znanja.

Ključna prednost blended learning-a leži u njegovoj sposobnosti da kombinuje najbolje prakse tradicionalne nastave sa inovativnim mogućnostima koje pružaju digitalne platforme i resursi. Ovaj model omogućava nastavnicima da koriste učionicu za složenije, interaktivne zadatke, dok osnovne jezičke veštine učenici mogu razvijati u online okruženju, kroz asinhronu aktivnost i digitalne alate za formativno ocenjivanje. Pored toga, fleksibilnost blended learning-a omogućava prilagođavanje obrazovnog procesa individualnim potrebama učenika, čime se podstiče njihova angažovanost i motivacija za učenje.

Međutim, uspeh blended learning-a zavisi od nekoliko ključnih faktora. Prvo, neophodna je adekvatna tehnička infrastruktura, kao i dostupnost digitalnih resursa, kako bi učenici mogli efikasno koristiti sve mogućnosti koje ovaj model nudi. Drugo, digitalna pismenost i kompetencije nastavnika su od suštinskog značaja za pravilnu implementaciju ovog modela, jer zahteva od nastavnika ne samo poznavanje nastavnih metoda, već i sposobnost da koriste tehnologiju za kreiranje interaktivnih i dinamičnih aktivnosti. Konačno, obrazovne institucije moraju pružiti kontinuiranu podršku nastavnicima kroz profesionalni razvoj, kako bi se osigurala uspešna integracija tehnologije u nastavni proces.

Preporuke za implementaciju i prevazilaženje izazova:

1. Podrška nastavnicima kroz obuku i profesionalni razvoj:
 - Organizovati redovne treninge i radionice za nastavnike kako bi unapredili svoje digitalne kompetencije.
 - Uspostaviti mentorski program u kojem iskusniji nastavnici pomažu kolegama u integraciji tehnologije.
2. Poboljšanje tehničke infrastrukture:
 - Obrazovne institucije treba da obezbede odgovarajuću opremu, poput laptopova, tableta i stabilne internet konekcije.
 - Posebno se fokusirati na ruralna i manje razvijena područja, gde su tehničke prepreke izraženije.
3. Razvijanje digitalnih resursa i platformi:
 - Kreirati ili prilagoditi postojeće obrazovne platforme koje su intuitivne za upotrebu i dostupne svim učenicima.
 - Pružiti otvoreni pristup visokokvalitetnim edukativnim materijalima kako bi se smanjile ekonomske barijere.
4. Individualizovana podrška učenicima:
 - Uspostaviti sistem tutorstva za učenike koji se suočavaju sa izazovima u korišćenju tehnologije.
 - Razviti strategije za uključivanje učenika sa posebnim potrebama u digitalno okruženje.
5. Evaluacija i prilagođavanje modela:

- Sprovoditi redovne evaluacije uspešnosti blended learning programa kako bi se identifikovale oblasti za unapređenje.
- Prilagoditi pristupe na osnovu povratnih informacija od nastavnika i učenika.

Sveobuhvatno, blended learning predstavlja inovativan i fleksibilan model obrazovanja koji se može efikasno primeniti u nastavi engleskog jezika, naročito u savremenom obrazovnom kontekstu koji sve više zahteva digitalne kompetencije i prilagodljivost. Iako tradicionalna nastava ostaje vredan element obrazovnog sistema, kombinacija ovog pristupa sa digitalnim tehnologijama kroz blended learning ima potencijal da unapredi obrazovni proces i omogućiti učenicima da steknu ne samo jezičke veštine, već i ključne kompetencije za uspešno snalaženje u globalnom, tehnološki povezanom svetu.

LITERATURA

1. Bonk, C. J., & Graham, C. R. (2006). *The Handbook of Blended Learning: Global Perspectives, Local Designs*. San Francisco: Pfeiffer Publishing.
2. Dudeney, G., & Hockly, N. (2013). *Digital Literacies: Research and Resources for Self-Directed Learning*. Harlow: Pearson Education.
3. Garrison, D. R., & Vaughan, N. D. (2008). *Blended Learning in Higher Education: Framework, Principles, and Guidelines*. San Francisco: Jossey-Bass.
4. Graham, C. R. (2006). Blended Learning Systems: Definition, Current Trends, and Future Directions. In *The Handbook of Blended Learning: Global Perspectives, Local Designs* (pp. 3-21). San Francisco: Pfeiffer Publishing.
5. Hockly, N. (2018). Digital Literacies. In *The Cambridge Guide to Teaching English to Speakers of Other Languages* (pp. 78-83). Cambridge: Cambridge University Press.
6. Kuhlthau, C. C., & Todd, R. J. (2008). Student Learning Through Ohio's School Libraries: A Study of Student Learning in Ohio School Libraries. *School Library Research*, 11, 1-22.
7. Levy, M., & Stockwell, G. (2006). *CALL Dimensions: Options and Issues in Computer-Assisted Language Learning*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
8. Light, P. (2011). Creating a Blended Learning Environment. *Language Learning & Technology*, 15(2), 1-3.
9. McCarthy, J. (2010). The Impact of Blended Learning on Student Outcomes: A Review of the Literature. *Journal of Educational Technology & Society*, 13(3), 147-155.
10. O'Reilly, T. (2005). What Is Web 2.0: Design Patterns and Business Models for the Next Generation of Software. *O'Reilly Media*. Retrieved from www.oreilly.com.
11. Pappas, C. (2015). The Complete Guide to Blended Learning. *eLearning Industry*. Retrieved from www.elearningindustry.com.

SUMMARY

This paper examines the application of the blended learning approach in English language teaching, comparing it with traditional educational methods. Blended learning integrates online and face-to-face instruction, offering flexibility, individualization, and increased student engagement. Traditional instruction relies on a teacher-centered model, where the instructor serves as the primary source of knowledge, and the learner assumes a passive role. In contrast, blended learning fosters learner autonomy, enabling students to learn at their own pace and utilize technology for personalized learning. Within this model, the teacher takes on the role of facilitator, supporting students in the use of digital resources and the development of independent learning skills. The flexibility of blended learning allows access to authentic materials and the enhancement of language skills through interactive online activities, while face-to-face instruction remains focused on more complex tasks and exercises. The conclusion highlights the potential of blended learning to enhance English language teaching through a dynamic and personalized approach, contingent upon adequate technical support and ongoing professional development for educators.

Pregledni rad

KVALITET OBRAZOVANJA I OBRAZOVNA EFEKTIVNOST – TEORIJSKE NEDOUMICE I RAZGRANIČENJA²

Dragana Jovanović

Filozofski fakultet, Univerzitet u Nišu

Niš, Republika Srbija

dragana.jovanovic@filfak.ni.ac.rs, ORCID: 0000-0003-1559-1117

Mirjana Simić

Učiteljski fakultet u Prizrenu – Leposavić, Univerzitet u Prištini

Leposavić, Srbija

mirjana.simic@pr.ac.rs, ORCID: 0000-0001-9832-0210

Apstrakt

Obrazovanje se danas sagledava kao integralni deo savremenog društva. Razvoj i progres čovečanstva može se direktno pripisati obrazovanim ljudima koji pokreću društvo napred. Upravo iz tih razloga – za rast, razvoj i prosperitet društva potrebno je investirati u obrazovanje, to jest u kvalitet obrazovanja. Prilikom razmatranja pitanja kvaliteta u obrazovanju nametale su se različite rasprave o strategijama njegovog unapređenja, a u koje su bili uključeni različiti akteri u obrazovanju, reformatori obrazovanja, kreatori obrazovne politike i druge zainteresovane strane. One su iznedrile neke nove, operativnije konstrukte poput obrazovne efektivnosti, obrazovne efikasnosti, efektivnosti nastavnika i efektivnosti nastave, a koji se istovremeno sagledavaju kao sastavne komponente ili dimenzije kojim se bliže određuje kvalitet obrazovanja. Pošavši upravo od nekih navednih komponenti, u radu je učinjen pokušaj da se one što više približe naučnoj i stručnoj javnosti i dublje razume njihov značaj, međusobna povezanost i uslovljenost.

Ključne reči: kvalitet obrazovanja, obrazovna efektivnost, obrazovna efikasnost, efektivna nastava

² **Napomena:** Ovo istraživanje podržalo je Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije (ugovor бр. 451-03-66/2024-03) i pripremljeno je u okviru projekta „Afirmacija pedagoške teorije i prakse u savremenom društvu” (No. 336/1-6-01) koji se izvodi na Filozofskom fakultetu u Nišu.

QUALITY OF EDUCATION AND EDUCATIONAL EFFECTIVENESS - THEORETICAL ISSUES AND LIMITATIONS

Abstract

Education is recognized as a cornerstone of modern society, directly influencing human development and societal progress. The advancement of humanity can largely be attributed to the contributions of educated individuals who drive innovation and social change. Consequently, the growth, prosperity, and well-being of societies hinge on investments in education, particularly in ensuring its quality. The concept of educational quality has sparked widespread debate, leading to the emergence of several key constructs aimed at its improvement. Among these, terms such as educational effectiveness, teacher effectiveness, and teaching effectiveness have become central to discussions about quality. These constructs are viewed as interconnected components that collectively shape the overall quality of education. This paper aims to explore these concepts, shedding light on their significance, interrelations, and mutual dependencies in a way that enhances understanding for both the scientific and professional communities.

Keywords: quality education, educational effectiveness, educational efficacy, effective teaching

UVOD

Proučavanje koncepta kvaliteta seže u daleku istoriju, a bez sumnje kvalitet kao pojam, proces, mera ili pokazatelj do dana današnjeg ostao je tema brojnih promišljanja, analiza i istraživanja. Zbog toga i ne čudi što mu se pripisuju atributi jednog od najprovokativnijih i najintrigantnijih pojmova u poslovnom svetu. Repertoar najrazličitijih definicija prisutnih u dostupnoj literaturi daje za pravo da se o njemu sudi kao o jednom veoma širokom i složenom konceptu koji nosi potencijale za sagledavanje iz različitih perspektiva, uglova i konteksta. Generalno gledano, svi naponi uloženi u definisanje kvaliteta akademski su izazovni, a istovremeno i nedovoljni da opišu njegovu suštinu u očiglednoj kompleksnosti i specifičnosti. Autori su se inicijalno kretali različitim pravcima u njegovom definisanju: jedni su deskripcije kvaliteta vezivali za superiornost i izvrsnost, drugi su ga tumačili kao funkciju specifičnih, merljivih parametara, treći o kvalitetu govore u terminima svrsishodnosti, odnosno da je kvalitet ono što korisnik želi, dok ga četvrti dovode u vezu sa stepenom ispunjenosti očekivanja korisnika. Jovanović (2023a) ukazuje da su u savremeno doba među autorima postala popularna drugačija određenja i to: poimanje kvaliteta kao vrednosne kategorije, posmatranje kvaliteta kao sveukupnosti odlika i karakteristika usluga kojima se ispunjavaju postavljene zahteve, očekivane želje i preferencije korisnika, ali i da je kvalitet transformacija, odnosno kvalitativna promena i proces kome nikada kraja nema.

Premda u početku nepoznanica, čini se da je koncept kvaliteta dugo bio pod okriljem ekonomskog i industrijskog sektora. Zapravo, omogućavanje i postizanje dobrih poslovnih rezultata učinilo je da kvalitet vrlo brzo postane društvena briga koja zahvata sve oblasti društvenog života i funkcionisanja, posebno oblast javnih usluga. U promišljanjima o najboljim načinima za postizanje kvaliteta javnih usluga često je oblast obrazovanja neopravdano izostajala. Kako se obrazovanje sagledava kao ulaganje u budućnost zemlje, nedopustivo bi bilo da investiranje u ovaj značajan faktor razvoja ne postoji. Upravo iz tih razloga oslonac svakog društva treba da bude kvalitetno obrazovanje koje će se snabdeti informisanim, sposobnim i efikasnim budućim generacijama odraslih, te je postavljanje kvalitetnog školovanja dece i mladih kao prioriteta najbolji način da se osigura da produktivni i veliki umovi sutrašnjice mogu spremno da se suoče sa svim izazovima savremenog doba. Ipak, postavlja se jedno ključno pitanje: *Šta znači kvalitet u kontekstu obrazovanja?*

Broj postojećih definicija kvaliteta obrazovanja gotovo je jednak broju osoba koje su uložile napore da definišu ovaj koncept. Bez sumnje, njihova brojnost svedoči o složenosti i višestrukoj prirodi pojma. Jedan od najčešće navođenih pristupa sadržan je u dokumentu radne grupe UNICEF-a (2000) u kome se obrazovanje razmatra sa aspekta dečjih prava, i to prava na kvalitetno obrazovanje koje podrazumeva: (a) zdrave, dobro odgajane učenike, spremne na participaciju i učenje, a istovremeno podržane od strane porodice i zajednice; (b) bezbednu, zdravu, protektivnu i rodno osetljivu sredinu koja obezbeđuje adekvatne resurse i sredstva; (c) sadržaj koji se reflektuje u relevantnim kurikulumima i materijalima za sticanje osnovnih veština prevashodno u oblasti pismenosti, numeričkih i životnih veština, i znanja u oblasti roda, zdravlja, ishrane, mira i prevencije bolesti poput HIV-a i SIDE; (d) procese putem kojih obučeni nastavnici koriste pristupe usmerene ka učeniku u dobro vođenim učioničkim i školskim uslovima i vešto ocenjivanje radi optimizacije učenja i redukcije dispariteta; (e) ishode koji obuhvataju znanja, veštine i stavove, a koji su povezani sa nacionalnim ciljevima obrazovanja i pozitivnim učešćem u društvu. Takođe, prisutna su i još neka razmatranja kvaliteta obrazovanja poput onih koja ga preventivno usmeravaju ka postignućima učenika u učenju, ali i reformisanju tradicionalnog kurikuluma i standarda. Važna je i relevantnost onoga što je podučavano i što se uči, a sistem treba da bude kompatibilan potrebama i zahtevima pojedinaca.

Za potrebe ovog rada kvalitet obrazovanja mogao bi se sagledati kao termin koji se koristi u opisivanju vrhunske kombinacije kurikuluma, ocenjivanja i obučavanja koji će iznedriti diplomce sposobne za društvenu delotvornost i ekonomsku produktivnost. Kako resursi obrazovnih ustanova i kurikulumi nisu dovoljni da bi se postigao visok kvalitet obrazovanja, već u ovu jednačinu treba uključiti i sposobnosti i veštine nastavnika da obrazuju učenike, kao i sposobnost školske kulture da produkuje dobro zaokružene i formirane pojedince. Analizom relevantne literature identifikuje se interesantna pojava – među terminima efikasnost, efektivnost i kvalitet često se stavlja znak jednakosti što vodi ka njihovom neopravdanom izjednačavanju. Kako se neki od njih, poput efikasnosti i efektivnosti, u brojnim radovima posmatraju kao dimenzije kvaliteta, važno je ove koncepte bliže odrediti prevashodno kada se radi o obrazovnom kontekstu, ukazati na njihova distinktivna obeležja, te i njihove integralne delove. A za procenu

kvaliteta u obzir se uzimaju obe komponente – i efektivnost i efikasnost, te se značajnim čini operacionalizovati ove dve kategorije. Pritom, s obzirom na sistemsku prirodu obrazovanja, važno je imati u vidu da su dimenzije kvaliteta međuzavisne, utiču jedna na drugu na načine koji su nekada nevidljivi ili se ne mogu predvideti.

EFIKASNOST I EFEKTIVNOST KAO PEDAGOŠKE KATEGORIJE I DIMENZIJE KVALITETA OBRAZOVANJA

Premda se o terminima *efektivnost* i *efikasnost* dugo raspravljalo, reklo bi se da je prve ozbiljnije pokušaje njihovog diferenciranja učinio Piter Draker, analizirajući koncept naučnog upravljanja. On uokviruje razliku između menadžera i lidera, te shodno svom shvatanju apostrofira da *efikasnost znači raditi stvari na pravi način dok efektivnost znači raditi prave stvari* (Drucker, 2006). Ovaj autor sugerise da ako je menadžer efikasan, tada radi stvari na pravi način. Ali to ne znači i da je efektivan, odnosno da radi i prave stvari. Važi i obratno – ako je menadžer efektivan, to znači da radi prave stvari, ali ne znači da ih radi na pravi način. Idealno bi bilo raditi prave stvari na pravi način jer se tako ostvaruje i efektivnost i efikasnost, odnosno uspeh. U svojim prethodnim radovima Draker je često izražavao uverenje da je efektivnost osnova uspeha, a efikasnost minimum za opstanak nakon postizanja uspeha (Drucker, 1986). Nesumnjivo, za efikasnost je bitan način odnosno sam postupak, dok je za efektivnost bitan rezultat, to jest krajnji produkt. Nadalje, ako se termin efektivnost pretražuje po različitim rečnicima u prvi plan se ističe njen suodnos sa merom ispunjenosti ciljeva, što se posebno očitava u definiciji poslovnog rečnika (www.businessdictionary.com): „efektivnost je nivo do kog su ispunjeni ciljevi i utvrđeni faktori koji su prepreka realizaciji ciljeva.” Tako bi se efektivnost mogla sagledati kao produkcija željenog/očekivanog rezultata, a efikasnost bi se odnosila na optimizaciju resursa za produkciju željenog/očekivanog rezultata. U odnosu na poslovni rečnik, Krstić u psihološkom rečniku navodi da je: „efekat posledica nekog delovanja, a efikasnost odnos uloženog rada prema ishodima” (Krstić, 1988: 142). Čini se da je zajednički imenitelj oba termina sposobnost. Dok se efikasnost odnosi na sposobnost da se proizvede željeni rezultat na način koji kulminira najmanjim gubitkom vremena, truda i resursa, dotle se efektivnost odnosi na sposobnost da se produkuju bolji rezultati, oni koji daju veću vrednost i dostižu bolje ishode. To bi značilo da svi oni koji streme efikasnosti, bez obzira na ograničenja po pitanju vremena, resursa ili fizičke energije, prioritet daju progresu, uspehu i enormnoj posvećenosti ciljevima. Oni koji pretenduju ka efektivnosti usmeravaju se najboljim ishodima kao pokretačkom snagom, te predviđaju gde treba uložiti resurse za najbolje rezultate i ulažu svu svoju energiju i vreme tamo gde će njihov uticaj biti najveći. S obzirom na ograničenja ovog rada, smislenim se čini konstatovati da je težište efektivnosti na cilju i orijentisanosti ka istom, dok se efikasnost sa druge strane odnosi na optimizaciju mera koje su postavljene. Konkretnije, radi se o postizanju cilja u najkraćem mogućem vremenskom periodu ili uz što manje finansijske inpute. De facto, sva stremljenja u

određenju ovih pojmova vode ka jednom njihovom distinktivnom obeležju – kratkoročni naspram dugoročnih rezultata. Kao takvi, ovi koncepti omogućavaju prikladnu klasifikaciju zasnovanu na merenju ulaza (input) i izlaznih rezultata (output). Input sistema određuje da li će se koristiti termin efikasnost ili efektivnost, dok izlazni rezultat sistema određuje da li se deskriptori, interni ili eksterni, primenjuju na efikasnost i efektivnost.

U obrazovnom kontekstu posmatrano, brojni su autori koji su pokušali da omeđe termine efikasnost i efektivnost. Među njima, posebno se izdvajaju Lokhidova i Hanušek (Lockheed & Hanushek, 1994) koji efikasnost definišu kao odnos ulaza i izlaza u odnosu na resurse, a efektivnost u obrazovanju opisuju u terminima uticaja na postignuća. I njih dvoje zastupaju stav da efektivnost nužno ne podrazumeva efikasnost, odnosno ono što je efektivno ne mora biti i efikasno. I drugi autori, posebno oni koji su se bavili pitanjem kvaliteta obrazovanja, prezentuju diferencijaciju među navedenim terminima. Primera radi, Antonijević (2018) efektivnost i efikasnost u obrazovnom kontekstu posmatra kao dimenzije kvaliteta obrazovanja, ali i kao pedagoške i ekonomske kategorije. Povezujući efikasnost sa načinom na koji sistem funkcioniše, te i nivoom međuzavisnosti između funkcionisanja pojedinih delova strukture sistema u odnosu na strukturu u celini, on efikasnost obrazovanja definiše kao optimalno funkcionisanje sistema, te i optimalno funkcionisanje svakog pojedinačnog elementa u sistemu, međusobnu usklađenost funkcija, kao i ulogu i funkciju svakog pojedinačnog elementa za optimalno funkcionisanje sistema kao celine. Sa druge strane, on efektivnost opisuje kao fenomen usko povezan sa efikasnošću, te da je samo uslovno moguće razdvojiti ove dve dimenzije kvaliteta obrazovanja. Smatra da se efektivnost obrazovanja odnosi na rezultate koji se postižu u procesu obrazovanja, a predstavljaju odnos između tih rezultata i svega onoga što se preduzima u obrazovanju. Tačnije, efektivnost jeste mera efekata nekih realizovanih aktivnosti u procesu obrazovanja, pod uslovom da se ona može odrediti na objektivan način. Između ostalog, on napominje da se efekti obrazovanja odnose na održivost progresivne promene u kompetencijama učenika i da li te promene mogu imati više ili manje trajni efekat. Ovome treba pridodati da neretko u radovima prevladava i ekonomska percepcija fenomena efektivnosti. U tom smislu i Antonijević (2018) obrazlaže efektivnost kao odnos između uložених finansijskih sredstava i ostvarenih rezultata. Dakle, bez obzira na to što ekonomski okvir predstavlja značajan faktor uspešnosti funkcionisanja obrazovnog sistema, efektivnost obrazovanja kao fenomen treba sagledavati u jednom širem kontekstu, dublje i holistički, kroz samu kompleksnost obrazovnog sistema, način njegovog funkcionisanja kao i svih njegovih specifičnih delova, te i sinhronizaciju posebnih procesa u samom sistemu.

Generalno, efikasnost i efektivnost u obrazovanju mogu se posmatrati kao komplementarne pojave s tim što se efektivnost obrazovanja odnosi na ishode funkcionisanja različitih sistema i realizacije različitih procesa u sistemu obrazovanja. Nažalost, kada se govori o obrazovnom sistemu i evaluaciji efikasnosti, stvari se dodatno komplikuju ako se ima u vidu da učenici ne stiču znanja samo u školi, već uče i izvan nje, u porodici i generalno interagujući sa svojim okruženjem. Jasno je da su i efektivnost i efikasnost u obrazovnom sistemu neophodne za njegovo dobro funkcionisanje. Da bi ovaj sistem nosio obeležje

kohezivnosti u svim aspektima, nijedna od ovih komponenti ne može se zanemariti niti izolovano posmatrati. Ako se u obrazovanju daje prioritet efikasnosti, a zanemaruje efektivnost onda se može desiti da se ne daju prioriteti pravim projektima i zadacima. Sa druge strane, ako se apostrofira efektivnost u odnosu na efikasnost može se dogoditi da se realizuju pravi projekti i adekvatni zadaci ali ne dovoljno željenom brzinom ili potrebnom doslednošću. To bi značilo, da bi se ostvarila efikasnost sistema, prevashodno treba da se identifikuje šta treba da se uradi, jer tek uz usklađivanje ove dve komponente može se očekivati optimizacija i željeni kvalitet. Dakle, krajnji cilj je da obrazovanje bude efikasno efektivno.

KVALITET OBRAZOVANJA I OBRAZOVNA EFEKTIVNOST – POSTOJE LI RAZLIKE?

Kvalitet obrazovnog sistema zasigurno igra ključnu ulogu u oblikovanju stavova, aspiracija i veština učenika, utičući na njihov budući lični i profesionalni razvoj. Trenutne obrazovne politike većine razvijenih zemalja, ali i onih koje su tek u razvoju, snažno ističu zahtev za sveobuhvatnijim pristupima i potrebu da se temeljno analizira i razume kako razlike u kvalitetu obrazovnog sistema u različitim tipovima škola utiču na učenike, oblikovanje stavova prema učenju i tendencijama ka karijernom razvoju. Pritom se češće provlači i termin efektivnost obrazovanja, odnosno obrazovna efektivnost, a ponegde i pedagoška efektivnost, i to u stručnim raspravama, ali i u svakodnevnoj konverzaciji u kojoj je akcenat na kvalitetu obrazovanja, školovanju, nastavi, i dr. U takvim raspravama kvalitet i efektivnost obrazovanja neretko se poistovećuju. I ovde je važno napraviti razgraničenja.

Nesporno je da je savremene razvojne diskurse obeležila frekventna upotreba termina „efektivnost”, „unapređenje” i „kvalitet” obrazovanja što se u obrazovnom kontekstu svakako odnosi na školu, razred, nastavu, nastavnika i slično. Premda su ovi konstrukti u naučnim i stručnim krugovima dugo godina bili popularni, čini se da je refokusiranje istraživača na obrazovnu efektivnost kao određeniji pojam potpomoglo razumevanju kvaliteta u obrazovanju, njegovom preciziranju i slobodno rečeno „naučnom uobličavanju.” Zapravo, različiti obrazovni naponi i istraživanja afirmisali su ideju da je kvalitet složen konstrukt koji u sebi može sadržati komponente efektivnosti i efikasnosti koje se istovremeno mogu posmatrati i kao dimenzije kvaliteta. Uporedo, dostupna literatatura vremenom se sve više bogatila nizom pokušaja da se odredi obrazovna efektivnost. Primera radi, u *Internacionalnoj enciklopediji obrazovanja* (2023) obrazovna efektivnost definiše se kao oblast koja se bavi identifikacijom faktora koji doprinose da škola bude „dobra”. Ovakvo poimanje u saglasnosti je sa konstatacijom autorke Jovanović (2023a; 2023b) koja obrazovnu efektivnost sagledava kao esencijalni pojam proistekao iz nastojanja sadržajnijeg definisanja „kvalitetnog” obrazovanja. Kako ona sugerise, ovaj pojam odnosi se na ideju ispitivanja efektivnosti na različitim nivoima obrazovanja (nacionalnom, školskom, okružnom ili nivou lokalne vlasti, pojedinačne škole ili odeljenja unutar škole), ali može se odnositi i na pojedine nastavnike u pogledu njihove uspešnosti u postizanju posebnih ciljeva ili ishoda

obrazovanja. I zaista, u literaturi prednjači dvodimenzionalno definisanje pojma obrazovne efektivnosti. Autori se dele na one koji kao ključni deskriptor koriste dimenziju kvaliteta i one koji se drže dimenzije pravičnosti. Dok dimenziju kvaliteta gotovo uvek povezuju sa postignućima učenika, dotle dimenzijom pravičnosti ukazuju na diferencijalne efekte, odnosno da neki nastavnici i škole sa određenim grupama učenika produkuju bolje rezultate. Obrazovna efektivnost tumači se i kao važan (merljiv) aspekt kvaliteta obrazovanja i u većini relevantnih izvora uglavnom se sagledava kao opšti pojam koji se odnosi na efektivnost nastave, efektivnost na nivou škole i efektivnost sistema. Takvo shvatanje zastupao je i Širens (Scheerens, 2014) sugerišući da efektivnost nastave najvećim delom zavisi od aktivnosti i angažovanosti samih nastavnika, efektivnost škole zavisi od fleksibilnosti organizacionih i kurikulumskih uslova, a da je efektivnost sistema najvećim delom zavisna od obrazovnih politika na nacionalnom nivou. On sagledava kvalitet obrazovanja kroz pet perspektiva: (a) *produktivnost* – nivo izlaza je srž prosuđivanja o kvalitetu obrazovnih programa, škola ili funkcionisanja nacionalnih obrazovnih sistema, (b) *pravičnost* – fokus nije na prosečnim nivoima postignuća, već na distribuciji ishoda, inputa i procesa, (c) *efektivnost* – naglasak je na instrumentalnoj vrednosti inputa i pokazatelja procesa kako bi se maksimizovao izlaz, to jest povezanost između inputa i procesa sa jedne strane i ishoda sa druge strane, a vodilja je pitanje „šta najbolje funkcioniše” (d) *efikasnost* – usredsređenost na monetarne mere inputa kao ključne aspekte merenja efikasnosti, odnosno najniži mogući troškovi dostizanja efektivnosti su u centru razmatranja kvaliteta, (e) *responzivnost* – odnos škole sa okruženjem ili kontekstom ključno je pitanje procene kvaliteta, odnosno odgovor škole na impulse iz šireg okruženja i prilagođavanje ulaza, procesa i planiranih ishoda zahtevima okruženja (Scheerens, 2014, str. 36). U promišljanjima o obrazovnoj efektivnosti autori su polazili i od pitanja šta samu obrazovnu ustanovu čini efektivnom, te su se usmeravali ka kvalitetu nastave, raspoloživim resursima, okruženju ili nekim drugim složenijim elementima koje su smatrali bitnim (Creemers & Kyriakides, 2007, 2010; Kyriakides et al., 2010). Ipak, svi oni su došli do konstatacije da delotvornost obrazovne organizacije ne podrazumeva određivanje jednog elementa uspešnosti, već se radi o prepoznavanju miksture više faktora koji funkcionišu u harmoniji. I druga nastojanja da se odredi obrazovna efektivnost prisutna su u literaturi. Jedno od njih je i obrazovna efektivnost kao vrsta poduhvata kojim se ispituje da li određeni skup resursa ima pozitivan efekat na postignuće, i ako ima, koliki je taj efekat. Jasno je da se ovde efektivnost ne poredi (bar ne direktno) sa upotrebom resursa i troškovima, jer ono što je efektivno (delotvorno), kako što je već navedeno, nije nužno i najefikasnije. Kvalitet obrazovanja i obrazovna efektivnost su povezani koncepti, ali se odnose na različite aspekte obrazovnog procesa. Dok se kvalitet obrazovanja odnosi na opšte standarde obrazovanja i obuhvata faktore kao što su kurikulum, nastavne metode, kvalifikacije nastavnika, resursi i infrastruktura, dotle se obrazovna efektivnost tiče ishoda obrazovanja pre svega onih koji ukazuju na to koliko dobro učenici uče i primenjuju znanja i veštine. Razlika je i u samim indikatorima. Dok kvalitet obrazovanja može biti sagledavan preko pokazatelja poput akreditacije, odnosa učenika i nastavnika, dostupnosti materijala za učenje i samih školskih objekata, dotle se obrazovna efektivnost sagledava kroz učinak učenika, sticanje veština,

kritičko razmišljanje i spremnost za dalje obrazovanje ili radno angažovanje. Još jedna razlika je nezanemarljiva a to je fokus – kvalitet naglašava inpute i uslove koji doprinose obrazovanju kao što su kvalifikacije nastavnika i relevantnost kurikuluma, a obrazovna efektivnost se koncentriše na uticaj obrazovanja, na učenje i postignuća učenika, ali i procene o ispunjenosti obrazovnih ciljeva. Generalno gledano, ključna razlika između ova dva pojma mogla bi se opisati kao „ulaz naspram ishoda” jer se kvalitet obrazovanja odnosi na resurse i uključene procese, a obrazovna efektivnost na rezultate tih procesa. Kvalitet se često procenjuje na kontu institucionalnih metrika dok se u obrazovnoj efektivnosti sagledava učinak učenika i rezultati na duže staze. Ipak, kvalitet obrazovanja postavlja bazu efektivnom učenju, ali realna obrazovna efektivnost se meri time koliko dobro učenici postižu obrazovne ciljeve. I kvalitet obrazovanja i obrazovna efektivnost su neophodni za snažan i održiv obrazovni sistem.

INTERGRALNE KOMPONENTE OBRAZOVNE EFEKTIVNOSTI

U aktuelnoj literaturi detektuje se nedoslednost u korišćenju termina obrazovna efektivnost, efektivnost škole i efektivnost nastave i nastavnika. Njihova međusobna povezanost i upućenost neupitna je, ali i nazaobilazna za diferenciranje. Radi otklanjanja terminoloških nekonzistentnosti i obezbeđivanja odgovarajućeg razumevanja, u ovom radu prihvaćena je konstatacija nekih autora da se pod terminom obrazovna efektivnost, kao širim pojmom, označava unija tri uža pojma – *efektivnosti škole* – koja inače zavisi od fleksibilnosti uslova na školskom nivou, *efektivnosti nastave* – koja zavisi od nastavnika i *sistemske efektivnosti* – koja zavisi od politike odgovarajućih uslova na nacionalnom nivou. Budući da se obrazovni sistemi gotovo svih zemalja sveta suočavaju sa aktuelnom prolemtikom istraživanja efektivnosti u školama, i s obzirom na to da godinama unazad postoji značajno zalaganje brojnih stručnjaka za temeljnije shvatanje koncepta obrazovne efektivnosti, a i uzevši u obzir usmerenost ovog rada, smislenim se čini sa teorijskog aspekta obraditi pojmove efektivnost škole i efektivnost nastave, kao njenih bitnih sastavnica.

Efektivnost škole

Efektivnost škole dugo je bila jedna od važnijih tema sa kojima su se širom sveta suočavali istraživači i praktičari. Neki ključni istorijski događaji i uticaji oblikovali su današnje razumevanje efektivnosti škole. Među njima posebno se izdvajaju: (a) rana istraživanja sprovedena tokom 60-ih i 70-ih godina u kojima je ispitivan uticaj porodičnih i društvenih faktora na ishode obrazovanja i koja su naglašavala važnost konteksta, ali i pitanja uloge samih škola; (b) pokret efektivnih škola aktuelan u periodu od 70-ih do 80-ih godina koji je težio da izoluje faktore koji bi mogli da dovedu do poboljšanja učinka učenika bez obzira na njihovu socioekonomsku pozadinu, (c) inicijative za unapređenje škola koje su iznedrile različite reformske pokrete u periodu od 80-ih do 90-ih godina, a koji su orijentisani ka kontinuiranom poboljšanju u školama, te se vodili tezama o upravljanju kvalitetom i razvojnim programima i ukazivali na prepoznavanje važnosti donošenja odluka na osnovu

podataka, (d) era odgovornosti i standardizacija (1990–2000) koja je isticala potrebu da škole prikažu svoju delotvornost kroz merljive rezultate iz čega je proishodilo uvođenje standardizovanih testiranja i mera odgovornosti, (e) sveobuhvatna reforma škole (od 2000-te do danas) koja teži ka savremenim pristupima efektivnosti škola uzimanjem u obzir šireg spektra faktora (socio-emocionalno učenje, pravičnost i angažovanje zajednice), odnosno istraživanja se fokusiraju na to kako školska kultura, saradnja nastavnika i blagostanje učenika doprinose efektivnosti. Jasno je da je koncept efektivnosti škola vremenom evoluirao sa svojim poreklom ukorenjenim u pedagoškim istraživanjima i različitim obrazovnim politikama. Razvojni put definisanja efektivnosti škole krivudav je. U njemu se jasno može uočiti naklonost nekih autora prema stavu da efektivnost škole zavisi od ljudi i raspoloživih resursa (Stoll, 1995; Reynolds et al., 1996; Stoll & Fink, 1996). Međutim, definisanje efektivnosti škole vezuje se i za aspekt školskih procesa. Relevantni izvori ukazuju na mišljenja različitih autora da je škola efektivna ukoliko procesi u njoj rezultiraju, konstantno tokom određenog vremenskog perioda, uočljivim (ne uvek i merljivim) pozitivnim rezultatima među učenicima (Reynolds 1985; Ninan, 2006). Time ukazuju da efektivnost škole više zavisi od svojih procesa i procenjuje se prema rezultatima. Postoje i oprečna mišljenja. Primera radi, Tedli i Reynolds (Teddlie and Reynolds, 2000) sugerišu da diferencijalni efekti škola igraju značajnu ulogu u efektivnosti. Pride, u pokušajima da se na jedan opšti način opiše efektivnost škole i istraživanja sa njom povezana, izdvaja se i stanovište da je efektivnost škole kauzalni koncept što je često vodilo ka eksplicitnom razlikovanju između istraživanja efektivnosti škole sa jedne strane, i istraživanja efekata škole sa druge strane. U istraživanjima školske efektivnosti ne procenjuju se samo razlike u ukupnom učinku već se dodatno nameće pitanje kauzalnosti: koje karakteristike škola dovode do relativno boljeg učinka kada su karakteristike populacije učenika inače konstantne? Jedan autor u razmatranjima ovog pitanja daje poseban doprinos. Naime, Širens (Scheerens, 2000) smatra da se efektivnost škole odnosi na učinak organizacione jedinice – škole, a on može biti izražen kroz *output* škole što se naposljetku meri u vidu prosečnog postignuća učenika na kraju perioda formalnog školovanja. Uzevši u obzir da se škole po svom učinku razlikuju, on (Scheerens, 2004; 2013) efektivnost škole povezuje sa efektivnošću u poboljšanju uslova na nivou škole, uključivši sve kontekstualne varijable škole (nastavu, učenje, administraciju, motivisanost učenika, uključenost zajednice). Ovaj koncept treba posmatrati kao formalno prazan koncept, indiskriminišući u odnosu na vrstu izabranih mera školskog učinka. Tako Širens ističe da se u najopštijem smislu efektivnost škole odnosi na nivo postignutih ciljeva u školi (Scheerens, 2013). Reklo bi se da nema jedinstvenog stajališta među istraživačima šta je efektivna škola i šta je sačinjava. Sudeći po relevantnoj literaturi, ona je sagledavana iz ugla ulazno-izlazne perspektive, iz perspektive škole u kojoj je progres učenika izvan očekivanja, razvoja postignuća učenika, a prema nešto širem stavu, fokus ne treba da bude ograničen samo na postignuća učenika. Zapravo, inicijalne studije bile su orijentisane na poboljšanje uslova školovanja i izlazne mere, uglavnom na postignuća učenika, dok su druge isključivale ovakva stajališta, ističući da težište ne treba da bude samo na akademskim postignućima učenika već i na drugim faktorima kao što su ponašanja u razredu, participacija učenika i stavovi prema učenju. Iako bi

se moglo zaključiti da je koncept efektivnosti škole težak za definisanje, ipak i kada se dođe do neke prihvatljive definicije ovaj koncept teško je u potpunosti razumeti usled njegove kompleksne prirode. Pregled raspoložive literature vodi ka konstataciji da se ovo definisanje zapravo pretvorilo u traganje za činiocima uspešnosti/neuspešnosti učenika u učenju, što je naposljetku rezultiralo listom korelata efektivnih škola. Kako je lista ovih faktora dobijala na ekstenzitetu, intenzitetu i raznovrsnosti, tako su i definicije efektivnosti škola dobijale na brojnosti i varijabilitetu.

Efektivnost škole odnosi se na to koliko dobro škola postiže svoje obrazovne ciljeve i unapređuje rezultate učenika. Obuhvata različite faktore, a pored ostalog i akademski učinak (meren kroz rezultate standardizovanih testova postignuća, stopu diplomiranja i metriku spremnosti za pohađanje visokog obrazovanja), angažovanje učenika (osećaj pripadnosti i podsticanje participacije učenika u aktivnostima), kvalitet nastave (dobro obučeni, kompetentni i motivisani nastavnici koji koriste različite nastavne strategije, fleksibilne nastavne stilove i inovativne didaktičko-metodične postupke), liderstvo (efektivni liderski kapaciteti rukovodilaca školskih organizacija koji stvaraju pozitivnu školsku kulturu i podržavajuće okruženje za nastavnike i učenike) i resurse (adekvatna finansijska sredstva, objekti i materijali). U ovu listu treba uključiti i usluge podrške (pristup savetovanju, specijalnom obrazovanju i vannastavnim aktivnostima), uključenost roditelja (participacija roditelja/staratelja u obrazovnom procesu), donošenje odluka na bazi podataka (redovno analiziranje podataka radi identifikacije oblasti koje je potrebno poboljšati i donošenje odluka o merama i mehanizmima na bazi informacija) i profesionalni razvoj (kontinuirana i kvalitetna obuka i podrška nastavnicima kako bi unapređivali nastavnu praksu i učenje učenika).

Jasno je da je danas za razumevanje efektivnosti škole neophodno obuhvatiti kompleksnu interakciju liderstva, kvaliteta nastave, angažovanja učenika i širih socijalnih faktora, uz refleksiju aktuelnih pedagoških istraživanja i prakse u obrazovanju. Ipak se radi o višestrukom i kompleksnom konstrukt koji zahteva holistički pristup za poboljšanje uspeha učenika i njihovog opšteg blagostanja.

Efektivnost nastave

U naučnoistraživačkim krugovima interesantno je nepisano pravilo da se uvek u pokušajima da se neki pojam precizno objasni i približi široj javnosti neminovno nameću koliko izazovi, toliko i teškoće. Ni pitanje određenja efektivne nastave nije izuzetak. *Šta je efektivna nastava i kako je dostići?* pitanje je i dilema koje su istraživači u pedagoškim istraživanjima stavili u prioritetno i istovremeno strateško pitanje obrazovanja. Paralelno uz ovo pitanje nizala su se i druga relevantna, jednaka po važnosti, kao na primer: *Da li se u definisanju efektivnosti nastave ograničavati samo na nastavu u učionici? Da li je najbolje posmatrati je iz ugla uticaja nastavnika na akademska postignuća učenika? Koje još pedagoške ishode treba uzeti u obzir i kada?* Tome se mogu pridodati još neka ključna pitanja na koja upućuju Braskamp i saradnici (Braskamp et al., 1984: 5): *Kako se može definisati valjana nastava? i Da li se može meriti izvrsnost u nastavi?* Jovanović (2023b, str. 51) ukazuje da o težini i intrigantnosti ovih pitanja i nedoumica govori ne samo

vreme njihovog nastanka već i dugogodišnja iskustva i težnje stručnjaka u oblasti pedagoških, psiholoških i andragoških disciplina da na njih odgovore, a u sadašnjem trenutku ona predstavljaju goruća pitanja mnogih promišljanja i debata onih koji se bave politikom obrazovanja i istaknutih lidera u ovoj oblasti.

Imajući u vidu složenost gorenavedenih pitanja, razumljivo je da i uprkos izuzetnoj posvećenosti istraživača da na njih odgovore, ipak jednostavne i precizne odgovore nije moguće olako dati. Osnovni razlog za to je što je nastava kompleksan, dinamičan i intelektualno zahtevan proces, te njena delotvornost zavisi od brojnih faktora. U literaturi su zastupljena različita gledišta, pristupi i određenja efektivne nastave. Sublimiranjem svih njih reklo bi se da se efektivna nastava objašnjava u terminima kvaliteta nastave i sposobnosti nastavnika. Oba ova elementa od nastavnika zahtevaju da kontinuirano unapređuju praksu usvajanjem evaluativnog mentalnog skopa čiji se efekti reflektuju na ponašanje, introspekciju i donošenje odluka. Efektivnost nastave bazirana je na evaluacijama nastavne prakse usmerene na rast i indikatorima učenja i blagostanja, a potpomognuta pozitivnom školskom kulturom. Samim tim, pedagoška kultura koja podstiče i podržava nastavnike u njihovom kontinuiranom rastu i razvoju doprinosi poboljšanju standarda nastave i ishoda za učenike. Ipak, unapređenje nastave nije samo po sebi cilj. Usmerena je na poboljšanje ishoda učenika, a takva orijentacija je zapravo poziv na povezivanje svega onoga što nastavnici rade (i što je učinjeno zarad njihove podrške) i uvećanja pozitivnog uticaja nastave na učenike. Stoga, efektivna nastava doprinosi akademskim postignućima učenika, unapređenju odnosa sa nastavnicima, poboljšanom blagostanju, motivisanosti i volji za učenjem, osećaju pripadnosti unutar škole. Rezultati različitih istraživačkih studija pokazuju da se efektivnost nastave zapravo ne može odvojiti od njenog ključnog faktora, to jest nastavnika. U tom pogledu, značajan doprinos dale su pedeutološke orijentacije i dva ključna pristupa. Prvi, odnosno aksiološki pristup, govori o nastavnikovom pozivu, a ne pojedincu. Tačnije, inicijalna aksiološka nastojanja izdvajala su idealne osobine koje su bile prihvaćene vrednosti. Drugi, odnosno empirijski pristup, koji se razvio krajem XIX i početkom XX veka usmeren je na utvrđivanje osobina nastavnika koji ostvaruje pozitivne uticaje na učenike. Od ovog perioda nizala su se razna istraživanja koja su bila orijentisana na obuhvat dva kriterijuma: (a) procene roditelja i učenika, (b) povezanost delovanja osobina nastavnika na postignuća učenika. Dakle, sva istraživačka nastojanja novijeg datuma fokusirana su na nastavnika kao profesionalca i kao osobu. Tako se izdvajaju pedeutološke perspektive koje apostrofiraju jednako pedagoške i ljudske kvalitete nastavnika, odnosno profesionalne i personalne attribute. Pritom Đorđević (2002) ističe da se ljudske osobine ne mogu učiti dok se pedagoške osobine mogu učiti, razvijati i dalje usavršavati. Drvodeljčić i Rajić (2011) daju listu personalnih i profesionalnih kvaliteta nastavnika. Među personalnim oni ističu: strpljivost, tolerantnost, razumnost, komunikativnost, pozitivnost, toplinu, saosećajnost, demokratičnost, poštovanje, altruističnost, govorničtvo, kreativnost, snalažljivost, otvorenost i poštenje. U profesionalne kvalitete oni ubrajaju: pravednost, opštu stručnost, ekspertnost u sopstvenom području, široko opšte znanje, predanost poslu, disciplinovanost, otvorenost za nove ideje, pouzdanost, objektivnost, marljivost, autoritativnost, motivisanost, organizovanost. Strugar (2014) smatra da se ljudske

osobine nastavnika očitavaju u njegovoj empatiji i razumevanju za dečje probleme, u međudnosu sa učenicima i drugim subjektima vaspitno-obrazovnog procesa. Posebno ističe podsticanje učenika, pomoć, poštenje, pristupačnost, smirenost, pravednost, vedrinu, prijateljsku nastrojenost, doslednost, samokritičnost, duhovitost, empatičnost, autoritet, demokratičnost i druge. Kujunžić (1991, prema Cindrić, 2003) daje nešto drugačiju listu ljudskih osobina, sugerišući da svaki nastavnik treba da poseduje: (1) vaspitni eros – dar za uživljavanje u konkretnu situaciju pojedinca, (2) visoke moralne osobine, dobro obrazovanje i stalno usavršavanje, (3) personalnu izgrađenost – usmerenost, (4) potrebu za unapređivanjem dara poučavanja – primerena metodika, (5) duh kolegijalnosti – otvorenost za sve subjekte u vaspitno-obrazovnom procesu, (6) stvaralaštvo – produktivnost i samostalnost, (7) vedrinu i humor – pedagoški optimizam i (8) slobodu od svakodnevne stvarnosti – rad u duhu trajnih vrednosti. U najvažnije ljudske osobine nastavnika Lasić (2015) svrstava: kritičko mišljenje, kreativno mišljenje, prosocijalno mišljenje i mišljenje orijentisano na društvo, mišljenje orijentisano na budućnost. Nezaobilazno je i određenje Kvašćeva (1975, prema Šimunović, 2012, str. 169) koji pod ljudskim osobinama podrazumeva one osobine koje nastavnika obeležavaju kao čoveka, pa iste grupiše u kognitivne (nezavisnost u mišljenju, senzitivnost za probleme, otvorenost duha, sklonost istraživačkom riziku, nekonvencionalnost, odbacivanje konformizma u mišljenju, preferencije prema sintezi i kreativnim generalizacijama, dosetljivost, snalažljivost, i dr.), motivacijske (visokorazvijena radoznalost i motivacija postignuća, visok nivo postignuća, motiv za samoaktuelizacijom, itd.), i osobine karaktera i temperamenta (kreativnost, samodisciplinovanost, samostalnost, postojanost, nezavisnost i dr.). Govoreći o pedagoškim osobinama nastavnika, većina autora se slaže da se one odnose na tipične vaspitno-obrazovne aktivnosti u vaspitno-obrazovnom procesu koje utiču na učinak i produktivnost učenika, kao što je organizacija nastavnog procesa, ocenjivanje, podsticanje stvaralaštva, empatija, uspešna komunikacija. Kirijaku (Kyriacou, 1995) izdvaja tri elementa važna za pedagoške osobine: (1) znanje (o nastavnom predmetu, kurukulumu, učenicima i svemu onome što utiče na poučavanje i znanje), (2) odlučivanje (razmišljanje i donošenje odluka u nastavi radi postizanja određenih pedagoških rezultata), i (3) radnje (nastavnikovo ponašanje radi podsticanja učenja kod učenika). Šest pedagoških osobina na koje ovaj autor skreće pažnju i smatra krucijalnim za efektivnu nastavu su planska priprema, realizacija časa, uspostavljanje razrednog doživljaja, postizanje discipline, ocenjivanje napretka učenika i procena vlastitog napretka. Ilić i saradnici (2012) o pedagoškim osobinama nastavnika govore u terminima ponašanja koja podstiču kvalitet odnosa u nastavnom procesu, pa među njima ističu: doslednost (postavljanje pravila i ukazivanje na posede), pozitivnost (zadržavanje pozitivnog stava čak i u neugodnim situacijama), emocionalnu stabilnost (smirenost, čvrstinu i sigurnost, uspostavljanje stabilnih odnosa) i učinkovitu komunikaciju (upražnjavanje ja poruka, iskrenost u odnosu i poverenje). Ne treba podceniti ni mišljenja pojedinih autora o važnosti pedagoškog takta. Tako Jukić (2010) veruje da je pedagoški takt faktor razvijanja osobe u dobrog ili lošeg nastavnika. Prema njegovom mišljenju,

pedagoški takt predstavlja oblike ponašanja i znanja koji postaju značajni kada znanje kojim nastavnik raspolaže nije dovoljno, a obrasci ponašanja nisu delotvorni. On olakšava svaku vaspitno-obrazovnu situaciju gde taktičan nastavnik podstiče, ohrabruje, izvlači na površinu ideje učenika i kanališe ih. Generalno posmatrano, interesovanje istraživača za proučavanje efektivnosti nastave inspirisano je težnjom da se utvrde razlike između efektivnih i onih manje efektivnih nastavnika. Jovanović (2023b) objašnjava da je to prevashodno rezultiralo utvrđivanjem kriterijuma efektivnosti, a oni se zapravo tiču ciljeva obrazovanja uopšte, posebno nastave.

Ipak, efektivna nastava ne može se posmatrati poput „garderobe univerzalne veličine odgovarajuće svima” kako apeluje Diaz (1997, prema Santrock, 2004) jer ona odiše kompleksnošću i individualnim varijacijama među učenicima. Nastavnici nesporno treba da ovladaju različitim perspektivama i strategijama, te da budu fleksibilni u njihovoj primeni, što iziskuje tri ključne komponente: (1) stručna znanja i veštine, (2) posvećenost i (3) profesionalni razvoj. Ovo je u saglasnosti sa mišljenjem Stronga i saradnika (Stronge et al., 2004) da su nastavnici (posebno efektivni) uvek u konstantnom procesu učenja usled promena u pogledu karakteristika učenika, kurikuluma, zajednice i finansija, između ostalog. Prema tome, nastavnik treba da veruje u lični razvoj koji je ostvariv u pozitivnoj atmosferi i okruženju za rast i razvoj. Takođe, nastavnika treba da krase i samokritičnost, te spremnost da sagledava svoje pedagoške sposobnosti iz različitih uglova, da otklanja eventualne nedostatke i ulaže dodatni trud, energiju i napor na usavršavanje istih, jer, kako sugerise Kirijaku (Kyriacou, 1995): „nastavna umeća ne smeju da skupljaju prašinu.” Suštinski, dva su jednostavna elementa efektivne nastave: (1) jasna predstava nastavnika o tome kakvo učenje treba negovati, i (2) stvaranje mogućnosti nastavnika da se iskustvo učenja desi.

Kada se sve navedeno uzme u obzir, kao i ono što ovim radom nije moglo biti obuhvaćeno, jasno je da u određenjima efektivne nastave nema utabane staze. Nesporno je ipak da se u svakom od njih efektivna nastava ne odvajala od njenog ključnog faktora – nastavnika. Sa jedne strane nalaze se oni koji efektivnost nastave sagledavaju kao oblast istraživanja koja se bavi atributima nastavnika, učioničkim okruženjem, nastavnim aktivnostima i njihovim efektima na učenike. U tom pogledu efektivnost nastave sagledava se kroz sposobnost nastavnika da podučava na takav način da postigne uspeh i donese željenu promenu u ponašanju, što se dalje može objašnjavati kao proizvod dispozicija nastavnika kojim se određuje kvalitet njegovog rada. Sa druge strane, ima i onih koji efektivnost nastave definišu kroz kombinaciju kognitivnih i nekognitivnih atributa poput akademskih kvalifikacija i distinkcija, jasnosti misli i izražavanja, fluentnosti, strategija podučavanja, harizme i iskustva, te i društveno-personalnih interakcija. Nadalje, tu su i autori koji efektivnost nastave sagledavaju kroz perfekciju rada, stepen efikasnosti nastavnika i njegove produktivnosti. Ovi elementi omogućavaju nastavniku da sazreva uz iskustvo i znanje. Efektivnost nastave učenje čini smislenijim, plodnijim i razumljivijim, te se može shvatiti i kao mera uspešnosti nastavnika u obavljanju institucionalnih i drugih specifikovanih dužnosti koje zahteva priroda posla

nastavnika. Naposljetku, efektivnost nastave obuhvata kognitivne, afektivne i bihejvioralne attribute nastavnika. Ipak, efektivnu nastavu personifikuju efektivni nastavnici, a njihovi kvaliteti mogli bi se razdvojiti u četiri oblasti: (1) pedagoška znanja, odnosno razumevanje sadržaja koji se predaje i znanje o tome kako ga najbolje predavati i proceniti – poznavanje predmeta, razumevanje načina na koji učenici uče, razumevanje najbolje prakse ocenjivanja zasnovane na indikatorima učenja, stručnost koja omogućava nastavniku da pruži sveobuhvatnu pomoć i podršku, (2) poštovanje profesionalnog i etičkog ponašanja – reprezentovanje profesionalnih standarda, demonstriranje liderstva i kolegijalnosti u obrazovnom kontekstu i široj nastavnoj zajednici, javno iskazivanje profesionalne etike i ponašanja, (3) učenje, vežbanje i mentalni sklop koji doprinose povezanosti i angažovanju učenika – načini razmišljanja, evaluiranja i donošenja odluka, samoeфикаsnost, veštine komunikacije, socijalne, emocionalne i kulturne sposobnosti, stavovi, motivacija i uverenja, (4) kontinuirano učenje za održavanje i unapređivanje znanja, veština i kvalifikacija – ciljane aktivnosti stručnog usavršavanja (uključujući kurikulumske, leaderske, nastavne), stalno interkulturalno učenje, specijalizacije, napredovanje u karijeri. Naposljetku, premda je ključan faktor efektivnosti nastave nastavnik, ipak da bi ona to bila u punom ekstenzitetu i intenzitetu, neophodno je u obzir uzeti i mnoštvo drugih činilaca poput karakteristika škole, konteksta u kome se nastava odvija, karakteristika učenika i drugih. Premda je smisleno suditi o efektivnosti nastave iz njenog uticaja na učenje kada god je to moguće – jer neefektivna nastava demotiviše učenika, podstiče negativne stavove prema učenju, ne aktivira misaone procese i intelektualnu radoznalost i vodi slabijem uspehu – ipak, ukoliko procene i dostupni modeli vrednovanja nisu dovoljno dobri, neophodno je unaprediti ih.

ZAKLJUČAK

Jasno je da kriterijumi efektivnosti i kvaliteta nisu konstantni, varijabilni su i često predstavljaju heterogeni skup opisa – kada se ima u vidu da različite vizije o njima nastaju kao rezultat društvenih debata, prevashodno onih političke prirode. Bez sumnje, za određivanje kriterijuma efektivnosti i kvaliteta u obrazovanju, nužno je aktivno učešće stručnjaka iz oblasti obrazovanja, ali i onih koji direktno učestvuju u nastavnom radu. To se posebno očitava u doba različitih tranzicijskih i globalizacijskih turbulencija koje nisu zaobišle ni sistem obrazovanja u Srbiji. Reklo bi se da sve reforme i unapređenje kvaliteta obrazovanja treba da se odvijaju na svim nivoima. No, ipak treba imati u vidu da neće u isto vreme svi akteri participirati u tim procesima. Na primer, razmatranja o tome kako meriti kvalitet obrazovanja mogu biti orijentisana na evaluativne procedure i metodologiju na nivou nadležnog ministarstva. Međutim, razmena dobijenih nalaza i pokretanje inicijativa i napora da se razgovara o kvalitetu obrazovanja trebalo bi da se desi na nivou škole i zajednice. Upravo iz tih razloga, neki pregovori i diskusije mogu se odvijati unutar nadležnih tela na bazi onog što je naučeno, dok se sa druge strane diskusije mogu orijentisati

prema onome što se dešava u zajednicama i učionicama, u zavisnosti od zemlje i prioritnog interesovanja. Određeni aspekti učenja o unapređenju kvaliteta i efektivnosti obrazovanja još uvek su u razvoju. Jedna oblast u kojoj još mnogo toga treba da se istraži i verifikuje odnosi se na pitanje: Kako održati efektivnu participaciju svih zainteresovanih strana i podržati rukovodeće organe škole radi poboljšanja kvaliteta?

LITERATURA

1. Antonijević, R. (2018) Efficiency and Effectiveness of Education as Pedagogical and Economic Categories: Problems of Evaluation and Measuring, *Open Journal for Research in Economics*, 1(2), p. 37-44.
2. Braskamp, L.A., Brandenburg, D.C., Ory, J.C. (1984) *Evaluating teaching effectiveness*. Beverly Hills, CA: Sage.
3. Cindrić, M. (2003) Učiteljska profesija u svijetu promjena, u: Vrgoč, H. *Promjenama do uspješnog učenja i kvalitetne škole*, Zagreb, Hrvatski pedagoškknjiževni zbor.
4. Creemers, B., Kyriakides, L. (2007) *The Dynamics of Educational Effectiveness: A Contribution to Policy, Practice and Theory in Contemporary Schools*. London: Routledge.
5. Creemers, B., Kyriakides, L. (2010) School factors explaining achievement on cognitive and affective outcomes: Establishing a dynamic model of educational effectiveness, *Scandinavian Journal of Educational Research*, 54, p. 263–94.
6. Defining quality in education (2000) The International Working Group on Education, Florence (Italy), New York (NY), UNICEF, Education Section.
7. Drucker, P. (1986) *Management, tasks, responsibilities*. New York: TRUMAN TALLEY BOOKS, E.P. DUTTON.
8. Drucker, P. (2006) *The effective executive: the definitive guide to getting the right things done*. New York: Collins.
9. Drvodelić, M., Rajić, V. (2011) Prospective primary school teacher views on personal and professional qualities. *Practice and Theory in Systems of Education*, 6 (1), p. 47-56.
10. Đorđević, J. (2002) *Svojstva nastavnika i procenjivanje njihovog rada*. Vrbas: Viša škola za obrazovanje vaspitača.
11. lić, I., Vidan, D., Letica, J., Ištvanic, I., Sirovatka, G. (2012) *Upravljanje razredom*. Zagreb: Agencija za strukovno obrazovanje i obrazovanje odraslih & British Council.
12. *International Encyclopedia of Education* (Fourth edition). Eds.Tierney, R., Rizvi, F. & Erickson, K. (2023) Elsevier Inc.
13. Jovanović, D. (2023a) Quality management in higher education institutions: From proclaimed to real developmental state, *Facta Universitatis, Series: Teaching, Learning and Teacher Education*, 7(1,Special Issue: Management in Education – Contemporary Approaches and Perspectives), p.1-14.
14. Jovanović, D. (2023b) Pedagoška efektivnost – koncept sveobuhvatnijeg određenja kvaliteta obrazovanja, *Godišnjak za pedagogiju*, VII(1), str. 41-60.
15. Jukić, R. (2010) Metodički stil i takt nastavnika kao poticaj kreativnosti učenika, *Pedagoška istraživanja*, 7(2), str. 291-303.
16. Krstić, D. (1988) *Psihološki rečnik*. Beograd: Vuk Karadžić.

17. Kyriakides, L., Creemers, B., Antoniou, P., Demetriou, D. (2010) A synthesis of studies searching for school factors: Implications for theory and research, *British Educational Research Journal*, 36, p. 807–30.
18. Kyriacou, C. (1995) *Temeljna nastavna umijeća: metodički priručnik za uspješno poučavanje i učenje*. Zagreb: Educa.
19. Lasić, K. (2015) Uloge nastavnika u tradicionalnoj i kvalitetnoj školi, *Putokazi*, III(2), str. 101-110.
20. Lockheed, M., Hanushek, E.A. (1994) Concepts of educational efficiency and effectiveness, in: Husen, T. & N. Postlethwaite (eds), *International Encyclopedia of Education (1779-1784)*, Oxford, Pergamon.
21. Ninan, M. (2006) School climate and its impact on school effectiveness: a case study, Paper presented at *International Congress for School Effectiveness and Improvement* at Fort Lauderdale, Florida, USA.
22. Reynolds, D. (1985) *Studying school effectiveness*. London: Falmer Press
23. Reynolds, D., Bollen, R., Creemers, B. Hopkins, D., Stoll, L., Lagerweij, N. (1996), *Making good schools: linking school effectiveness and school improvement*. London: Routledge.
24. Santrock, J.W. (2004) *Educational psychology*, 2nd edition. New York: McGraw-Hill.
25. Scheerens, J. (2014) School quality and the educational effectiveness knowledge base, in: Van Hoorn, M. (ed.), *Quality now! Arts and cultural education to the next level (34-49)*, Utrecht: LKCA.
26. Scheerens, J. (2013) The use of theory in school effectiveness research, *School Effectiveness and School Improvement*, 24(1), p. 1-38.
27. Scheerens, J. (2000) *Improving school effectiveness*. Paris: UNESCO, IIEP, Fundamentals of Educational Planning, Series No. 68.
28. Scheerens, J. (2004) *Review of school instructional effectiveness research*, Paper commissioned for the *EFA Global Monitoring Report 2005*, The Quality Imperative.
29. Šimunović, Z. (2012) Poželjne osobine učitelja nastave instrumenta u glazbenoj školi, *Život i škola*, br. 27 (1), str. 167-176.
30. Stoll, L. (1995) *The complexity and challenge of ineffective Schools*. Paper presented to the *European Conference on Educational Research and the Annual Conference of the Educational Research Association*, Bath.
31. Stoll, L., Fink, D. (1996) *Changing our schools*. Buckingham: Open University Press.
32. Stronge, J.H., Tucker, P.D., Hindman, J.L. (2004) *Handbook for qualities of effective teachers*. Alexandria, VA: Association for Supervision and Curriculum Development.
33. Strugar, V. (2014) *Učitelj između stvarnosti i nade*. Zagreb: Alfa.
34. Tedlie, C., Reynolds, D. (2000) *The international handbook of school effectiveness research*. London: Falmer Press.

SUMMARY

Education is a cornerstone of modern society, essential to human development, economic growth, and democratic stability. The quality of education plays a critical role in shaping individual and societal success, prompting widespread research, policy reform, and institutional transformation. However, defining educational quality remains complex and multifaceted. Central to this discourse are the interrelated constructs of educational effectiveness, teacher effectiveness, and teaching effectiveness. Each concept brings distinct theoretical and practical perspectives: educational effectiveness emphasizes student outcomes; teacher effectiveness highlights educator competencies and practices; and teaching effectiveness focuses on instructional methods. Though often used interchangeably, these terms address different dimensions of quality. Measuring effectiveness presents challenges, including cultural variability, resource inequality, and the limitations of standardized testing. As such, it is crucial to incorporate qualitative factors—such as student engagement, critical thinking, and emotional development—into assessments of educational quality. This paper explores these constructs, their interconnections, and the need for more holistic evaluation frameworks to better reflect the multifaceted goals of education and to inform both scientific inquiry and professional practice.

BOSANSKI JEZIK U NOVOM PAZARU U SALNAMAMA KOSOVSKE VILAJETA – SOCIOLINGVISTIČKI PRISTUP

Muljaim Kačka

Kolegji Heimerer

Priština

muljaim.kacka@kolegji.heimerer.eu, ORCID: 0000-0002-2618-5723

Apstrakt

Kosovske salname su zvanični godišnji izvještaji Vlade Kosovskog vilajeta i u administrativno-pravnom smislu i najbliže su onome što se u današnjem poimanju naziva službenim listom, tako da sadrže i širok spektar tematskih sadržaja iz domena društvenog života, pa time i iz sektora obrazovanja i jezičkih prava, što se očituje u zvaničnim zabilješkama o upotrebi određenog maternjeg jezika odnosno maternjih jezika u konkretnom užem ili širem upravnom ili administrativnom i teritorijalnom okviru, u ovom slučaju u okviru Kosovskog vilajeta. U teritorijalnom smislu, novopazarski kraj je za vrijeme osmanske uprave ranije pripadao Bosanskom vilajetu, čije salname (službeni listovi) također svjedoče upotrebu bosanskog jezika; da bi od 1877. godine oblast Novopazarskog sandžaka ušla u sastav Kosovskog vilajeta, čime se na osnovu osmanskih arhivskih dokumenata može pratiti kontinuitet službene upotrebe bosanskog jezika za vrijeme osmanske uprave u Novom Pazaru. Stoga se u ovom radu koristi historijski i analitički metod da bi se pristupilo sadržaju salnama Kosovskog vilajeta, s ciljem da se u sociolingvističkom kontekstu ispita status bosanskog jezika u gradu Novom Pazaru.

Ključne riječi: Novi Pazar, bosanski jezik, salname, Kosovski vilajet

BOSNIAN LANGUAGE IN NOVI PAZAR IN THE SALNAMES OF THE KOSOVO VILAYET – A SOCIOLINGUISTIC APPROACH

Abstract

The Kosovo salnames are official annual reports of the Government of the Kosovo Vilayet and, in an administrative-legal sense, they are closest to what is referred to today as an official gazette. These documents encompass a wide range of thematic content related to social life, including the sectors of education and language rights, as reflected in official records concerning the use of specific mother tongues within a particular narrower or broader administrative and territorial framework, in this case, within the Kosovo Vilayet. Geographically, during the Ottoman rule, the Novi Pazar region previously belonged to the Bosnian Vilayet, whose salnames (official gazettes) also testify to the use of the Bosnian language; from 1877 onward, the area of the Novi Pazar Sandžak became part of the Kosovo Vilayet, allowing for the continuity of the official use of the Bosnian language during the

Ottoman administration in Novi Pazar to be traced based on Ottoman archival documents. Therefore, this paper employs historical and analytical methods to examine the content of the salnames of the Kosovo Vilayet, aiming to investigate the status of the Bosnian language in the sociolinguistic context of the city of Novi Pazar.

Keywords: Novi Pazar, Bosnian language, salnames, Kosovo Vilayet

UVOD

Brojna su ranija istraživanja koja u kontekstu statusnih pitanja maternjeg jezika u društvu svjedoče upotrebu bosanskog jezika na širem južnoslavenskom prostoru za vrijeme Osmanskog carstva, naročito tokom XIX vijeka, ali i s početka XX vijeka (up. E. Solak 2013, E. Solak 2014, A. Kalajdžija 2016, J. Hodžić 2022, , A. Lila 2022, J. Hodžić 2024, J. Hodžić i M. Kačka 2024, A. Lila i A. Latić 2024, i slično), na osnovu čega se može zaključiti da je u vezi s bosanskim jezikom osmanska uprava kreirala povoljan administrativno-pravni i društveni okvir, kao preduvjet na osnovu kojeg se u širem društvenom smislu može pratiti pozitivan status i društveni položaj bosanskog jezika u bližoj dijahronijskoj perspektivi.

Po jednom od najnovijih uvida, kod Hodžić (2024) u studiji „Bosanski jezik i školstvo 1823–2023.“ između ostalog se tretira i službena upotreba bosanskog jezika u široj osmanskoj administraciji, na osnovu čega se vidi i sljedeće:

Državni istanbulski Osmanski arhiv čuva na desetine dokumenata koji govore o bosanskom jeziku u Bosni i izvan Bosne, uglavnom u XIX st. te s početka XX st. Osim dokumenata o jeziku i školstvu, obično su to odluke o prevođenju različitih zakonskih odredbi ili sultanskih fermama s osmanskog na bosanski jezik, ili dokumenti s podacima o postavljanju ili angažiranju različitih službenika vlasti zato što vladaju jezikom (prevodioci, pisari, savjetnici, vojne starješine, policijske starješine), zatim dokumenti o literaturi (naučnim knjigama, časopisima, autorskoj poeziji i prozi, narodnoj poeziji) na bosanskom jeziku, te o porezima, zakonima, i slično, ali s obaveznim prijevodom na bosanski jezik. Tu su i dokumenti o pojedincima koji znaju više jezika, među kojima je i bosanski, te dvojezični sudski pozivi (na osmanskome turskom i bosanskom), ali i dokumenti o imovini (Hodžić, 2024: 65).

Naš rad se bavi analizom zvaničnih godišnjih izvještaja vlade Kosovskog vilajeta kao upravnih dokumenata (salnamama Kosovskog vilajeta), na osnovu izvora iz Osmanskog arhiva u Istanbulu, a gdje se u pogledu društvenih odnosa između ostalog tretiraju i jezička prava, odnosno upotreba jezika na datom prostoru na koje se salname kao svojevrsni službeni listovi toga doba odnose. Konkretno, cilj je da se u sociolingvističkom smislu kroz rad predstavi upotreba termina – *bosanski jezik*, upotreba bosanskog jezika i sve što proizilazi iz konteksta upotrebe navedenog termina i spominjanja u Kosovskim salnamama. U konkretnom smislu, bit će analizirani dokumenti koji vežu zvanični bosanski jezik za prostor Novog Pazara. Glavni cilj je utvrditi društveni status bosanskog jezika, na osnovu Kosovskih salnama, za prostor Novog Pazara, kako bi se utvrdila dijahronijska slika statusnih pitanja bosanskog jezika. U radu su primijenjene sljedeće tehnike i naučne metode:

metoda pojmovne analize: analiza dijahrone terminologije – određivanje historijskih faza i pojmova; analitička, sintetička i komparativna metoda analize sadržaja; a koriste se deskriptivna i historijska metoda za opis nekih fenomena i perioda koje su značajni za korpusnu analizu.

O formiranju Sandžaka, pozivajući se na podatke Pelidije i dr., Hadžić (2013) navodi da se: Kao posebna administrativno-teritorijalna jedinica Sandžak prvi put spominje 1578. godine, kao jedna od sedam oblasti koje su ulazile u sastav Bosanskog Sandžaka. A, sve do Balkanskih ratova 1912. godine, činio je jedinstvenu administrativno-teritorijalnu cjelinu, sa upravnim i kulturnim središtem u Sjenici a zatim u Novom Pazaru. Naravno, Osmanlijsko carstvo kao aktivni društveno-administrativni veliki sistem se mijenjao i prilagođavao. O jednoj takvoj njegovoj zakonskoj prilagodbi kada Sandžak ulazi u Kosovski vilajet, Aličić (1963) navodi: Zakonom o vilajetima (İdare-i Vilayet Nizamnamesi) iz 1864. godine sužene su geografske granice ejaleta i uspostavljeni su vilajeti pod upravom valija.

Teritorija čitavog Carstva je podijeljena na vilajete, upravne jedinice, koje su se sastojale od sandžaka-liva, a u jednom od njih je bio centar vilajetske uprave. Tako, bazirajući se na podacima salnama iz 1875, 1877, 1879, 1888, 1896. i 1900., Gostović (2019, str. 24) o formiranju, prekrajanju ali i daljoj sudbini Kosovskog vilajeta, a tako i Sandžaka, daje sljedeću analizu njegovog formiranja i toka: Kosovski vilajet (Kosova Vilayeti) formiran je početkom 1877. godine, od sandžaka Prizren, Skoplje i Debar, koji su izuzeti od teritorije Bitoljskog vilajeta, sandžaka Niš, koji je izdvojen od Dunavskog vilajeta i Novopazarskog sandžaka, koji je do tada bio u sastavu vilajeta Bosna. Tokom svog postojanja, do 1912. godine, Kosovski vilajet je menjao svoje granice i unutrašnju strukturu.

Iako je Kosovski vilajet često mijenjao svoje granice od svog formiranja 1877.³ godine, pa sve do njegovog kraja postojanja 1912. godine, Novopazarski je Sandžak sa svojim nahijama (sa centrom u Novom Pazaru), sve vrijeme trajanja Kosovskog vilajeta, njegov sastavni teritorijalni i administrativni dio.

³ Godine 1864. bio je osnovan Kosovski vilajet, a 1867. Prizrenski vilajet s četiri sandžaka (Prizrenski, Skopski, Debarski i Niški), koji je 1877. bio ukinut i zamijenjen Kosovskim vilajetom sa sjedištem u Prištini, s istim sandžacima. Kosovski vilajet prestaje postojati 1912. godine. (Hodžić i Kačka, 2024: 40)

Slika 1*Područje Kosovskog vilajeta 1878. godine*

Izvor: https://sh.wikipedia.org/wiki/Kosovski_vilajet (Pristup: septembar 2024)

Osim toga, prostor Sandžaka, pa tako i njegova glavna administrativna jedinica – Novi Pazar, tokom cijelog osmanlijskog perioda promijenio je dva vilajeta. Od svog formiranja pa sve do 1878. god. bio je dio Bosanskog vilajeta, a koji se u jednom trenutku prostirao do Mitrovice. Inače, za vrijeme u kojem je Bosanski vilajet dijelom pokrivao i prostor Kosova, na osnovu izvještaja iz bosanskih salnama, Solak (2013, 2014) pokazuje da je 1867/1868. u Mitrovici 113 učenika slušalo nastavu na bosanskom jeziku. Također, Solak (2013) pokazuje da 726 učenika u Novom Pazaru sluša nastavu na bosanskom jeziku 1867/1868. godine, a „prema Bosanskim salnamama (Salname-i Vilayet-i Bosna, 1284. H. / 1867–1868. godina)” (Solak, 2013: 29, 30). U drugoj fazi svoga osmanlijskog administrativnog postojanja, Sandžak je bio dio Kosovskog vilajeta, što je i tema ovog rada – u dijelu vezanom za kosovske vilajetske salname koje donose podatke o jeziku za prostor Novog Pazara.

SALNAME KOSOVSKOG VILAJETA

Pitanje društvenog statusa bosanskog jezika prije austrougarske uprave Bosnom u nauci je i u prosvjetno-pedagoškoj praksi do sada uglavnom bilo zamagljeno ili nejasno, ili se o tome uopće i nije govorilo, nasuprot čega se forsira teza o

bosanskom jeziku kao neuspjelom projektu Benjamina Kallaya, za kojeg se i dalje nerijetko tvrdi da je on službeno uveo bosanski jezik u tadašnjem bosanskom društvu.

„Ono što je u dosadašnjoj nauci uglavnom prešućivano, što je bilo nepoznanica, ili zbog toga što nisu bili poznati vrlo važni prvorazredni osmanskoturski i osmanskobosanski spomenici, ili zbog toga što se preko tih izvora nekada i bez dovoljne naučne akribije prelazilo, ili zbog toga što nije poklanjana adekvatna naučna pažnja – bilo je pitanje početaka prihvatanja domaćeg jezika na administrativnom području Bosanskog vilajeta, u čijem su se sastavu nalazili današnja Bosna i Hercegovina, dijelovi današnje Crne Gore i Srbije – Sandžaka, a u okvirima Osmanske carevine sredinom 19. st.” (Kalajdžija, 2016, str. 42).

Naravno, jedan od takvih spomenika kojima se do sada nije pridavala tako velika pažnja s razlogom ili bez, su i vilajetske salname. Mada, u zadnje vrijeme, zahvaljujući mlađim istraživačima poput Lila A., Solak E., Gostović M., sve više se salname istražuju, pogotovo u prvom redu bosanske, mada se u posljednje vrijeme sve više istražuju i kosovske salname.

„Termin salname je persijskog porekla: *sal*-godina i *name*-knjiga, pismo, a u osmanski jezik je ušao u devetnaestom veku, parirajući arapskom izrazu takvim-kalendar. U savremenom srpskom jeziku koristimo termin godišnjak ili almanah. Godišnjaci su baza i pouzdan izvor informacija o širim aspektima populacije“ (Karpát, 1985, prema, Gostović, 2019). Publikovane su godišnje u periodu od 1847–1922. godine, osim u godinama Prvog svetskog rata (Gostović, 2019: 9). O salnamama Kosovskog vilajeta Gostović (2019: 11-12) navodi detaljan opis, svrhe, strukture ali i sadržaj istih:

Salname Kosovskog vilajeta (Kosova Vilayeti Salnamesi) pripremane su i objavljene u osam izdanja u periodu od 1879–1900. godine, čiji se obim i sadržaj uvećava sa svakim narednim izdanjem. Njihov sadržaj se okvirno može podeliti na tri dela. Prvi deo, nakon uvoda, koji nije svuda obavezan, sadrži nezaobilazan kalendarski deo, koji navodi religijske praznike po muslimanskom kalendaru i važne hrišćanske praznike. [...]. Drugi deo, koji je najobimniji, je šematizam administrativnoupravne strukture izložen za svaki sandžak i kazu pojedinačno. Posebno su navedene sve institucije, titule, hijerarhija i imena birokrata. [...] Naročito su zanimljivi podaci o demografskoj strukturi, kao i socijalni aspekt državne organizacije na vilajetskom nivou. Obavezni su podaci o obrazovnom sistemu: broj škola, imena i zvanja učitelja na nivou sandžaka. [...] Treći deo obrađuje istorijsko-geografske podatke, potom daje kompletnije podatke o broju stanovnika, kao i šira objašnjenja o funkcionisanju pojedinih komercijalnih organizacija i privrednih delatnosti, od javnog interesa za pojedine sandžake.

Vidimo da je sadržaj ovih salnama kako ga Gostović naziva – *drugi dio* sadržaja, najkorisniji za sociolingvistička i historijska istraživanja jezika, jer u njima se nalaze podaci o obrazovanju gdje jezik, razumije se, zauzima centralno mjesto. O nedostatku kosovskih salnama Gostović (2019, str. 12) navodi da: „Ipak, salname

imaju i nekoliko nedostataka, jer nemaju kontinuitet i kvalitet podataka varira, te je neophodno koristiti i druge izvore i širu literaturu, u cilju stvaranja što potpunije slike Kosovskog vilajeta u navedenom hronološkom periodu.“

Za potrebe istraživanja analizirane su sve Kosovske salname (Kosova Vilayeti Salnâmesi: Piriştine, Üsküb / Kosova; Piriştine Kosova Vilayeti Matbaası): Salnama 1300/1883; Salnama 1304/1887; Salnama 1311/1893; Salnama 1314/1896; Salnama 1296/1879; Salnama 1302/1885; Salnama 1305/1888 ; Salnama 1318/1900 (liste: isamveri.org / Osmanski arhiv u Istanbulu). Navedene salname su ujedno i korpus ovog istraživanja.⁴

Bosanski jezik u Novom Pazaru u kosovskim salnamama

U literaturi na osmanskome turskom ima različitih nominacija, ali za naziv jezika u Bosni [tako i u Sandžaku kao dijelu Bosne u jednom vremenskom periodu] preteže nominacija *bosanski* (Bosna dili / Bosnaca) ili rjeđe *bošnjački* ali u značenju *bosanski*, odnosno jezik Bošnjaka (Boşnakça / Boşnak dili) (Solak, 2014, str. 23). Muratović (2020) dodatno pojašnjava da „Nominacija Boşnakça, često korištena za čitavoga osmanskog perioda, kada se doslovno prevede, značila bi jezik Bošnjaka / bošnjački jezik.“ Ali, trebalo bi imati u vidu da su Osmanlije ovu nominaciju korsitile za jezik cjelokupnog bosanskog stanovništva, te da su Bošnjaci u osmansko doba sami ovu etiketu prevodili kao *bosanski*, a ne kao *bošnjački*. Tako se npr. u dvojezičnoj bosansko-turskoj gramatici Ibrahima Berbića naslovljenoj kao *Boşnakça-Türkçe Mallimi* iz 1893. sam Berbić kao autor već na naslovnoj stranici piše „Bosanski turski učitelj“. Također, rječnik Ahmeda Kulendera iz 1912. ima u naslovu *Türkçe i Boşnakça*, koje sam Kulender prevodi kao turski i bosanski, naslovom: *Mali tursko-bosanski rječnik*, štampan u Bitolju 1912 (v. Hodžić, 2024 i Solak, 2014).

Pitanje bosanskog jezika u doba osmanske uprave Bosnom relativno je dobro istraženo u novije vrijeme. Posljednja istraživanja ove tematike nude obilje podataka o službenom bosanskom jeziku u Bosni za vrijeme osmanskog doba, naročito zadnjih pola stoljeća osmanske vladavine (Lila, 2022, Hodžić, 2022, Hodžić 2024). Međutim, postoji dobar prostor da se bosanski jezik istraži i na prostorima drugih vilajeta tokom Osmanlijske uprave. Kako bismo utvrdili kakva je bila službena upotreba bosanskog jezika u službenim dokumentima (salnamama) toga doba, za Novi Pazar tokom Kosovskog vilajeta, analizirane su njegove salname. Na osnovu analize svih osam Kosovskih salnama utvrđeno je da se u njih pet raspravlja, spominje i polemše o jeziku. To su sljedeće salname: Salnama 1300/1883; Salnama 1311/1893; Salnama 1314/1896; Salnama 1305/1888; Salnama 1318/1900. Od navedenih pet salnama u kojima je predmet i jezik na cjelokupnom prostoru Kosovskog vilajeta, bosanski jezik ili muslimani područja Novog Pazara se spominju u: Kosovskoj salnami iz 1305/1888; Kosovskoj salnami iz 1311/1893; Kosovskoj salnami iz 1314/1896. Osim toga, analizirane su i salname iz 1296/1879 i 1302/1885 i u njima nije nista pronađeno vezano za jezik i jezičku politiku uopće za

⁴ Zahvaljujemo se na stručnoj podršci oko prijevoda i transliteracije tekstova navedenih dokumenata, na kojima je radila profesorica Amina Lila (2022).

prostor Vilajeta. U salnami iz 1302/1885 dat je jako dug osvrt na kosovsku bitku i historijat. Osim toga, pregledane su i dvije prizrenske salname, u njima nema apsolutno ništa o jeziku, jedina priznata podjela u ovim salnamama je na „musliman“ i „nemusliman“.

Kosovska salnama iz 1305/1888. godine

Ova salnama obiluje jezičkim polemikama, odnosno pitanjima statusa jezika u društvenom i administrativnom smislu – pa imamo preko deset slučajeva gdje se takve teme problematiziraju. Kada se radi o prostoru Novog Pazara, bilježimo samo jedan izvor u kojem se ovaj prostor aktuelizira odnosno, dovodi u neki jezički, teritorijalni ili nacionalni kontekst. U konkretnom slučaju, radi se o izvoru vezanom upravo za jezik. U nastavku donosimo dokument, ispis iz Salname iz 1305/1888., str. 144.

Slika 2

Salnama iz 1305/1888., str. 144. (v. SKV, 2024)

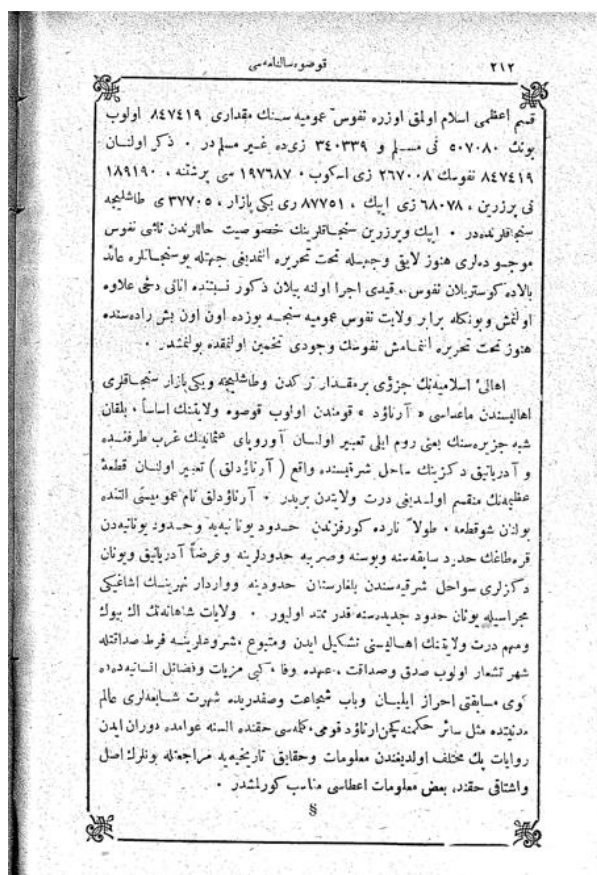
U ovoj salnami na str. 144 (pogledati sliku gore) – u predzadnjem redu stoji da je jezik većine stanovnika u Novopazarskom sandžaku *bosanski*. Ovo potvrđuje kako administrativnu, tako i praktičnu upotrebu i primjenu bosanskog jezika za prostor Novog Pazara, za 1888. godinu.

Kosovska salnama 1311/1893. godine

U ovoj salnami bilježimo samo jedan izvor u kojem se Novi Pazar aktuelizira odnosno, dovodi u neki jezički, teritorijalni ili nacionalni kontekst. U konkretnom slučaju radi se o izvoru vezanom za – nacionalno. U nastavku donosimo dokument iz Salname iz 1311., str. 212.

Slika 3

Salnama iz 1311/1894. godine, str. 212. (v. SKV, 2024)

U ovoj salnami iz 1894. godine, na str. 212 (pogledati sliku gore) – u prvom i drugom redu drugog paragrafa stoji da, što se tiče muslimanskog stanovništva na cijelom Kosovskom vilajetu, osim jednog dijela Turaka i osim naroda u sandžacima Tašlidža i Novi Pazar, ostali su Albanci.

Kosovska salnama iz 1314/1896. godine

Ova salnama je napisana na osnovu želje sultana Abdulhaimda II, i ne može se porediti sa bosanskom salnamom koja je puno obimnija. Jezik se uglavnom spominje u kontekstu službenika telegrafske linije da je bio jedan koji je znao „strani jezik“, a što se tiče škola, spominje se francuski, arapski, turski i perzijski (komentar prevodioca i transliteratora teksta, kolegica Lila). I u ovoj salnami bilježimo samo jedan izvor u kojem se Novi Pazar aktuelizira odnosno, dovodi u neki jezički, teritorijalni ili nacionalni kontekst. U konkretnom slučaju radi se o izvoru vezanom za – jezik. U nastavku donosimo dokument iz Salname iz 1314/1896., str. 591.

Slika 4

Salnama iz 1314/1896., str. 591. (v. SKV, 2024)

U ovoj salnami na str. 591 (pogledati sliku gore) – u prvom redu drugog paragrafa stoji da *je jezik većine stanovništva Novopazarskog sandžaka bosanski*. Kao i u salnami iz 1305/1888. i ovdje, i u ovoj salnami nakon devet godina kasnije, imamo još jednu potvrdu da se za vrijeme Kosovskog vilajeta u njegovim salnamama u Novom Pazaru spominje da se kao većinski jezik na tom prosturu koristio – *bosanski jezik*.

Definiranje koncepta u izučavanju i podučavanju maternjeg jezika i književnosti jednog naroda stvar je historije, kulture i tradicije datog naroda, kao i savremenog trenutka i koncepta življenja (Hodžić, 2020: 140). Na osnovu analize svih osam Kosovskih salnami pisanim tokom trajanja Kosovskog vilajeta od 1877. do 1912. godine, bilježimo ukupno tri izvora u kojima se prostor Novog Pazara aktuelizira odnosno, dovodi u neki jezički, teritorijalni ili nacionalni kontekst. U konkretnim slučajevima, radi se o izvorima vezanih za jezik (u dva primjera) i izvor vezan za nacionalnost (u jednom primjeru). Iz dokumenata je vidljivo da bosanski jezik nastavlja svoj kontinuitet upotrebe na prostoru Novog Pazara i u dokumentima kosovskih salnami. Osim toga, dokumenti salnami u dva navrata pokazuju da je većinsko stanovništvo na navedenom prostoru govorilo bosanski.

ZAKLJUČAK

Tokom svog postojanja od 35 godina (1877–1912) u vlastitoj upravnoj organizaciji, Kosovski vilajet je kroz svoju administraciju izdao osam salnami. Od ukupnog broja salnami, u njih pet se diskutira o jeziku i jezičkim pravima. Spominju se razni jezici, od turskog, arapskog, bugarskog, albanskog, pa sve do bosanskog. Unutar ovih pet salnami koje tematiziraju jezik, u tri slučaja se jezik i nacionalni identitet tematiziraju za grad Novi Pazar. Upravo, svrha ovog rada je bila prikazati statusna pitanja bosanskog jezika, na osnovu Kosovskih salnami za grad Novi Pazar. Kako izvori pokazuju, za 1888. i 1896. godinu imamo podatke da se na području Novog Pazara koristio bosanski jezik. To je u potpunom skladu s drugim ranijim izvorima o bosanskom jeziku na području Novog Pazara, naročito s izvorom iz Bosanskih salnami iz 1866. i 1867. godine, na osnovu kojeg se također vidi službena upotreba bosanskog jezika u Novom Pazaru. Podaci iz Kosovskih salnami koji pozitivno govore o statusnim pitanjima bosanskog jezika u Novom Pazaru, ujedno su, koliko za Novi Pazar i pitanje kontinuiteta službene upotrebe bosanskog jezika, također važni i za kontinuitet upotrebe bosanskog jezika u administrativno-upravnom kontekstu samog prostora Kosova. I danas je bosanski jezik prisutan u školama u Novom Pazaru i na Kosovu.

LITERATURA

1. Aličić, A., (1963) Uredba o organizaciji vilajeta 1867. godine, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 12-13, Sarajevo 1962-1963, 219-235.
2. Gostović, M., (2019) *Salname Kosovskog vilajeta 1879-1900* (završni master rad), Univerzitet u Novom Sadu.
3. Hadžić, F., (2013) *Elementi materijalne i duhovne kulture Bošnjaka u Sandžaku*. Rožaje: Avlija.

4. Hodžić, J., (2018) *Bosanski jezik: Statusna pitanja bosanskog jezika kroz historiju i historija nauke o bosanskom jeziku*, Sarajevo: Simurg media i Internacionalni univerzitet u Sarajevu
5. Hodžić, J., (2022) The Official Bosnian Language at the Beginning of Public Schooling in B&H: Bosniakdom and the Bosnian Language in the Textbooks of Bosnian Franciscans Ambroža Matić and Augustin Miletić. *Bosniaca*, vol. 27, br. 27, 2022, str. 114-129. <https://doi.org/10.37083/bosn.2022.27.114>.
6. Hodžić, J., (2023) Bosnian Language and Education in the Bosnian Vilayet – a Sociolinguistic Approach, *Bosnian Studies*, 7/2. BZK „Preporod“ Sarajevo. Str. 38–60.
7. Hodžić, J., (2024): *Bosanski jezik i školstvo 1823–2023*. Univerzitet u Sarajevu – Institut za jezik, Sarajevo
8. Hodžić, J. i Kačka, M., (2024) Pokazatelji statusa bosanskog jezika na Kosovu na osnovu dokumenata iz Osmanskog arhiva u Istanbulu, *Lingua Montenegrina*, 33. Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, str. 37–47.
9. Kalajdžija, A., (2016) Počeci službene upotrebe bosanskog jezika, *Književni jezik* 2016 27/1-2, 33-55.
10. Lila, A., (2022) Pet dokumenata iz osmanskog arhiva u Istanbulu o bosanskom jeziku izvan Bosne u XIX stoljeću, *Književni jezik* 33, 37–53. Univerzitet u Sarajevu – Institut za jezik, Sarajevo
11. Lila, A i Latić, A., (2024) *Školstvo u Crnoj Gori za vrijeme osmanske uprave kao osnova za stvaranje kulturne baštine Bošnjaka (1878–1913)*, Medresa "Mehmed Fatih", Podgorica
12. Muratović, A., (2020) Jezička politika u Bosni i Hercegovini u 19. stoljeću, *Logos*, vol. 8, br. 2. 155-181.
13. Solak, E., (2013) Naziv jezika u salnamama: Sistemska reforma obrazovnog sistema i službena nominacija jezika u Bosni, *Književni jezik*, 25-39. Univerzitet u Sarajevu – Institut za jezik, Sarajevo
14. Solak, E., (2014) *Rasprave o jeziku u Bosni i Hercegovini od 1850. do 1914. godine*, Univerzitet u Sarajevu – Institut za jezik, Sarajevo
15. Muratović, A., (2020) Jezička politika u Bosni i Hercegovini u 19. stoljeću, *Logos*, vol. 8, br. 2. 155-181.

IZVOR

SKV – Salname Kosovskog vilajeta 1883–1900 (2024):
<https://isamveri.org/salname/sayilar.php?sidno=D02460> (Pristup: septembar 2024)

SUMMARY

The Kosovo Vilayet (Kosova Vilayeti) was formed in early 1877, from the sanjaks of Prizren, Skopje and Debar, which were excluded from the territory of the Bitola Vilayet, the sanjak of Niš, which was separated from the Danube Vilayet, and the sanjak of Novi Pazar, which had until then been part of the Bosnia Vilayet. During its 35 years of existence in this form, the Kosovo Vilayet issued salnames through its administration. The Salnames of the Kosovo Vilayet (Kosova Vilayeti Salnamesi) were prepared and published in eight editions in the period 1879–1900, the scope and content of which increased with each subsequent edition. Language and language rights are discussed in five of these editions. Various languages are mentioned, including Turkish, Arabic, Bulgarian, Albanian and Bosnian. Among these five editions dealing with language, three specifically deal with the relationship between language and national identity in the city of Novi Pazar. The aim of this paper is to present the Bosnian language as it is represented in the Kosovo chronicles relating to the city of Novi Pazar. In addition, the aim is to point out the use of the term Bosnian language in the Novi Pazar area.

NUPTIAL AGREEMENT AS AN INSTRUMENT FOR REGULATING PROPERTY RELATIONS OF SPOUSES IN WESTERN EUROPE

Jasmina Nikšić

Univerzitet u Novom Pazaru

Novi Pazar, Republika Srbija

j.pljajic@uninp.edu.rs, ORCID: 0000-0002-8190-7565

Ševal Kadrija Pupe

Univerzitet u Novom Pazaru

Novi Pazar, Republika Srbija

seval@uninp.edu.rs, ORCID: 0000-0001-7808-2251

Abstract

In this paper, the author provides a comparative legal analysis of the legislation of individual countries in terms of the applicable property regimes between spouses and the possibility/impossibility of concluding a nuptial agreement. Namely, the nuptial agreement is considered an achievement of modern law, and one of its principles on which it is based is the possibility of regulating the property relations of the spouses of their own free will. The systems of matrimonial property as well as the possibilities of concluding a nuptial agreement differ in the positive law of different countries. This paper discusses the systems of regulation of property acquired in marriage, as well as the conditions for concluding a nuptial agreement as one of the ways to regulate property relations in the countries of Western Europe. An overview of the legal solutions regarding the property relations between spouses is given. The nuptial agreement, as one of the key achievements of modern law, represents the expansion of the freedom of contract in the sphere of relations that are not exclusively proprietary, such as marital relations. In addition, the paper addresses property relations and nuptial agreements between spouses in the legal systems of Italy, Germany, Austria, France and Switzerland.

Keywords: nuptial agreement, property relations, marital property regimes, countries of Western Europe

BRAČNI UGOVOR KAO INSTRUMENT REGULISANJA IMOVINSKIH ODNOSA SUPRUŽNIKA U ZAPADNOJ EVROPI

Apstrakt

U ovom radu autor daje uporednopravnu analizu zakonodavstava pojedinih zemalja po pitanju važećih imovinskopravnih režima između supružnika i mogućnosti/nemogućnosti zaključenja bračnog ugovora. Bračni ugovor se, naime, smatra tekovinom savremenog prava, a mogućnost uređenja imovinskih odnosa supružnika svojom voljom, jednim od njegovih principa na kojima se zasniva. Sistemi bračne tekovine kao i mogućnosti zaključenja bračnog

ugovora se razlikuju u pozitivnim pravima različitih država. U ovom radu se bavimo sistemima regulisanja imovine stečene u braku kao i uslovima za zaključuje bračnog ugovora kao jednog od načina za regulisanje imovinskih odnosa u zemljama Zapadne Evrope. Dat je pregled zakonskih rešenja po pitanju imovinskih odnosa između supružnika. Bračni ugovor kao jedna od ključnih tekovina savremenog prava predstavlja proširenje slobode ugovaranja u sferi odnosa koji nisu isključivo imovinski kao što su bračni odnosi. U radu se bavimo imovinskim odnosima i bračnim ugovorom između supružnika u pravima Italije, Nemačke, Austrije, Francuske i Švajcarske.

Ključne reči: bračni ugovor, imovinski odnosi, imovinski režimi u braku, zemlje Zapadne Evrope

INTRODUCTION

Regulations in the countries of Western Europe regarding property relations provide for legal and contractual property regimes. Statutory regimes apply in the case when the spouses have not concluded a nuptial agreement. Statutory property regimes can be set up on various principles, from the fact that the regime of joint marital property can be envisaged, to the regime of separation of property of spouses. The statutory property regime may be set as mandatory in whole or in part. A statutory regime may also be provided for an increased value regime, which is a combination of joint and separate property of the spouses. The laws of all countries in question provide for the existence of a nuptial agreement. The nuptial agreement as an achievement of modern law exists in the countries of Western Europe in various variations. The nuptial agreement is defined as a contractual obligation by which the spouses regulate their property relations with respect to the property they acquire during the marriage. What is common to all nuptial agreements is the subject matter of regulation and notarial form. A very important issue in the nuptial agreement is the freedom of contract, which differs according to the regulations of different countries. The freedom of contract in the nuptial agreement ranges from complete freedom, which is limited "only" by imperative norms that regulate public order, to the fact that only a certain, legally stipulated, property regime can be agreed upon by the nuptial agreement. For precisely this reason, concluding the nuptial agreement implies whether or not it leads to the exclusion of the legal property regime. The aim of the research is to analyze the current regulations of Western European countries and to highlight possible similarities and differences in legal regulations in relation to all the above criteria.

Marriage Contract – General Definition

A marriage contract, as an institution of family law, represents an agreement between spouses or future spouses by which they regulate their property relations. By concluding a marriage contract, the statutory property regime between spouses is excluded. The marriage contract falls under the category of contractual (obligational) agreements; however, unlike other contracts, it is, like marriage itself, imbued with emotions, which gives it a unique dimension. "The institution of the marriage contract enables future and current spouses to agree on a regime of separate property and to regulate their relations in accordance with the principle of

freedom of contract, without the previously existing formal limitations" (Pajtić B., *Marriage Contracts in Serbian and European Law*, 2009). The marriage contract is a means of regulating the property relations of marital or premarital partners by which they exclude the statutory property regime and regulate their property relations according to their own free will.

Generally speaking, there are three property regimes that apply to the property of spouses: the joint property system, the separate property system, and a combination of both. The specific features of a marriage contract, as compared to other contracts governed by the law of obligations, are mainly of a family law nature and are as follows:

The contracting parties can only be spouses or future spouses; Time of conclusion – the contract may be concluded either before or during the course of the marriage; The rules of the law of obligations apply to the marriage contract, but it must not be contrary to mandatory provisions of family law; Strictly formal contract – the law prescribes a specific form for the conclusion of this contract and requires its solemnization, i.e., certification by a public notary; It is considered a solemn contract; A marriage contract is also an accessory contract, as it only takes effect upon the conclusion of marriage; The consent of both parties is required both for its conclusion and termination; it cannot be terminated unilaterally; It has an institutional character because it must conform to the fundamental principles and rules of family law; It is a facultative (optional) contract; It is a nominate (named) contract; In essence, it is a commutative legal transaction, although in certain cases it may be aleatory as it concerns property that the spouses do not own at the time of concluding the contract, and whose value and acquisition are uncertain.

In most comparative legal systems, (in addition to the fact that in some of them the law provides for the possibility, and sometimes even the obligation, to choose among several offered property regimes), the provisions of legal regulations in the field of marital-property relations are defined as dispositive. This, practically, means that spouses are allowed to define their mutual rights and obligations in this area differently through a contract (within certain limits), then how those legal matters are regulated by statute (Pajtić B., *Marriage Contracts in Serbian and European Law*, 2009).

Italian legal system

All private law in Italy, including family, inheritance, obligation, property, labor and other laws, is governed by the Civil Code – *Codice civile* (Approvazione del testo del *Codice civile*, RD March 16, 1942, n. 262- CC). According to Kovaček- Stanić, Italian law did not allow nuptial agreements until the reform, as they were considered contrary to public policy since they could influence the spouses in personal decisions such as divorce. On the other hand, agreements that were concluded during the marriage or after its termination were allowed: the regime of separation of property was in force. In addition, spouses may agree that the ownership, management and disposal of joint property will be separate, and that the rules on joint property apply only to individual cases (2002., p. 320). The reform

took place in 1975 when Italian matrimonial law switched from the separation of property regime, in order to protect the constitutional principle of equality, to the community property regime as a legal regime. According to Majstorović, the aim of these legal changes is to reduce the economic and social causes of the weaker position of women in society through legal regulations (2005., p. 43). Article 143 of the CC stipulates that spouses are obliged to make a material contribution to the provision of the family in accordance with their capabilities, working capacity and business environment. This standard is set to the level of a strict norm that must be followed. According to the CC, spouses can choose between the statutory property regime, which entails a regime of joint (or communal) property (*comunione dei beni*) and the alternative regimes of contracted property and the regime of separate property. The community of property system recognizes three types of property: common property, separate property and remaining property that belongs to each spouse during the marriage, and after the termination of the community of property, it is divided between the spouses in equal parts. According to the legal text, the community of property itself consists of the property acquired by the spouses during the marriage, the fructus of special property, the affairs conducted by both spouses and which began after the conclusion of marriage. The management and disposal of common property is regulated by Article 180 para. 1 of the CC, which stipulates that spouses manage and dispose of common property together. In addition, a distinction is made between regular and extraordinary management, where the duties of ordinary management can be undertaken by the spouse without the consent of the other spouse, and the consent of the other spouse is necessary for extraordinary management. The division of common property is regulated by Article 194 of the CC and according to it there is a presumption of equal shares of the spouses, unless otherwise agreed. Spouses can also decide on one of the alternative property regimes, which implies a change in the legal property regime. The condition for the validity of the amendment of the legal property regime is defined in Article 210 of the CC stating that there is no derogation from the provisions relating to the management of goods that are part of the common property, as well as to equality in relation to the goods that would constitute the common property or to the goods that cannot be counted as common property. One of the subsidiary regimes is the separation of property regimes. Namely, Article 179 of the CC provides that each spouse may have his or her own separate property. Special assets include property acquired before the marriage, as well as after the conclusion of the marriage by means of unencumbered legal transactions, property intended for personal use, property for the performance of activities and property acquired on the basis of a claim for damages.

Nuptial agreements are defined in Art. 162 CC, which provides that spouses are free to regulate the subject matter of the nuptial agreement. There is a restriction here that the subject matter of the contract must be within the limits set by law. This would mean that imperative legal norms in this area must be respected. According to these provisions, spouses could also agree on the application of foreign law to mutual property relations, as there is no restriction in this regard. "The elected, i.e. contracted foreign property regimes, would probably then always have to be

subsumed under the models of property relations as defined by the Italian legislature." (Majstorović, 2005). According to the Italian law, the validity of the nuptial agreement is a mandatory condition in the form of a public document. If it is not made in the form of a public document, the nuptial agreement will be null and void. The specificity of the condition of the form is reflected in the existence of *a margine dell'atto di matrimonio*, which implies that the fact of conclusion, the date of conclusion and the name of the notary public who certified the nuptial agreement must be indicated on the margins of the nuptial agreement. According to the Italian CC, the modification or termination of the nuptial agreement requires the permission of the court or other authority, which is regulated by Article 517 of the aforementioned Code. The freedom to conclude a nuptial agreement in Italy is limited between the choice of models and types of contracts offered by law. Therefore, an agreement that is not standardized cannot be concluded. "After all, it is no coincidence that in comparative family law, two terms that are not synonymous are often used—and not interchangeably in this context: agreement and contract. In Italian legal doctrine, there is an increasing reflection on the possibility of introducing atypical contracts." (Ruggeri & Winkler, 2019, p. 185). Italian law on matrimonial property relations is based on a balance between the protection of family values and contractual freedom, with a clear priority given to the statutory regime of community property in order to achieve equality. Marriage contracts are permitted but strictly formalized and limited to the regimes prescribed by law. The system is traditional, but open to further development through legal doctrine and case law.

German legal system

Property relations between spouses in German law are governed by the German Civil Code (Bürgerliches Gesetzbuch, 1896 - BGB), paragraphs 1408-1413. Family law, and therefore the part on property relations, are regulated in the fourth book. With regard to property regimes, the BGB gives spouses the opportunity to choose between several regimes that they can partially or completely change by means of a nuptial agreement. The *Verwaltungsgemeinschaft* was an institute of a community of management that existed according to the BGB, which implied a regime of separation of property of the spouses, but also a community of management. Changes in the BGB took place in 1958, when three property regimes are introduced between spouses: (1) the regime of increase in value, (2) the regime of community of goods, and (3) the regime of separation of goods. According to Mladenović and Panov, the basic property regime determined by law is the regime of increase in value, while subsidiary property regimes can arise on the basis of the nuptial agreement when the spouses can agree to regulate their property relations in marriage either as the acquisition of joint property or as the acquisition of separate property (2003, p.366). This regime is based on the principle that each spouse keeps his or her property for himself, as well as that the initial and final assets are taken into account. In fact, the system of increase in value is applied only when the marriage is dissolved. The initial property is the property that the spouse brought into the marriage at the beginning of the marriage, and the final property is the one

that exists at the time of the termination of the marriage. In the community regime, community property is considered to be all property acquired by the spouses during the marriage, and even property inherited during the marriage. "Special property and property that each spouse keeps for himself or herself are exempt from this. A special property, *sonderguf*, is one that is non-transferable by legal transaction. The spouse manages it independently, and an example of such property could be personal easements." (Hrabar, 1994).

BGB allows the conclusion of a nuptial agreement with certain limitations. One of the limitations relates to the fact that the spouses cannot agree on the application of a foreign or invalid law by means of the nuptial agreement, because in cases of property relations between the spouses, only German law is applied as valid, thus, the principle of territoriality is applied. The provision on the application of foreign law in the nuptial agreement would be null and void, unless one of the spouses lives abroad, in which case the application of the law of that state can be agreed. The nuptial agreement excludes the application of the legal regime of increase in value. The agreement can be concluded even before the marriage is concluded, but it does not begin to have legal effect until the conclusion of the marriage. If the spouses file for divorce within one year from the date of conclusion of the agreement, the provisions of the agreement will not apply, but the provisions of the legal property regime. The spouses in the contract can agree on the terms or a deadline. The same legal rules apply to the nuptial agreement as to all other agreements. The formal requirements for concluding the nuptial agreement are reflected in written form, the simultaneous presence of both spouses, certification by a notary public and a solemn form that prevents possible abuses. The agreement may be concluded by persons who have full legal capacity or persons with partial legal capacity with the consent of the guardian or legal representative. According to Pajtić, the German Civil Code gives the spouses an authority that allows them to agree on the choice of one of the two legal forms of the nuptial agreement, the regime of separate property and the regime of joint property (2009, p. 270). It is specific to mention that the agreed regime of separation of assets must be terminated by settlement in order to conclude a new agreement or apply a legal property regime. German law is characterized by a balanced combination of contractual freedom and legal certainty. The statutory regime of accrued gains protects the interests of both spouses, while the marriage contract allows for precise regulation of relations, subject to strict formal requirements and limitations in order to protect third parties and the weaker party.

Austrian Legal System

The Austrian Civil Code was adopted in 1811 (Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch, No. 1-6/181- NGB). According to it, the rule is that there is a system of separate property between the spouses in terms of property relations, which the spouses can change by contracting a system of joint property. In this regard, even the will of only one party is sufficient. The NGB clearly indicates in paragraph 1233 that the marital bond in itself does not yet establish a community of goods between the spouses. A special contract is required for this. According to Ignjatović, each spouse remains the owner of the property he or she brought into the marriage and disposes of it independently (2008, p. 221). In addition to the fact that spouses are

the sole owners of the property they acquire during the marriage, they are solely responsible for their debts. Thus, there is no liability of one spouse for the debts of the other spouse. This liability can be agreed, but it is not assumed according to the statutory property regime. The same rule applies to the management and disposal of property. Each spouse manages and disposes of his or her own property, unless otherwise agreed. In theory, we come across justifications for such a property regime. In this sense, Majstorović states that this regime does not prevent the joint management of property and that its advantage is precisely that it gives greater protection to the special property of the other spouse and circumvents the (unfair) possibility that after the termination of the marriage, the spouse who has not contributed anything or has contributed very little to the marriage is entitled to half of the property (2005, p. 102).

Paragraph 1217. of the Austrian Civil Code (NGB) regulates nuptial agreements, *ehepakte*, stating that they are concluded most often for the purpose of arranging a dowry, morning gift, community of goods, administration and enjoyment of one's own property, order of inheritance or in the event of death of a certain lifelong usufruct of property and widow's support. There are two types of nuptial agreements: the *generelle ehepakte* agreement is an agreement on the application of the legal regime of separation of property, and the agreement *spezielle ehepakte* by which the spouses fully regulate property relations at their own will with the exclusion of the legal regime. Paragraph 1230 of the NGB refers to another institute, i.e. material benefit, which is defined by the nuptial agreement. "It is a "fidelity fee", a traditional institution of matrimonial law, comprised of goods given by the husband or a third party in favor of the bride, in order to increase her dowry. The wife can enjoy this property only after the death of her spouse. Only in that case do these goods belong to her" (Pajtić, 2009b, p. 270). As far as the nuptial agreement itself is concerned, by excluding the statutory property regime, the spouses independently determine the property regime that they will apply, and all the general provisions of the NGB that apply to agreements in general apply to this agreement. The agreement can be signed by their authorized representatives instead of the spouses, and can be signed before or during the marriage. It should also be noted that nuptial agreements under the Austrian law can be concluded with an indication of the terms or a deadline. As in most countries, compliance with the notarial form is necessary for the validity of the nuptial agreement. According to Majstorović, the reasons for such a determination can be found in the following: "On the one hand, it is very valuable for third parties, primarily for possible creditors of spouses, on the other hand, the spouses themselves are additionally protected. If the required form is not fulfilled, the nuptial agreement is null and void" (2005, p. 81). The contract is entered in the commercial register, which respects the principle of publicity. It is interesting to note that in order to modify or terminate a nuptial agreement in Austria, it is necessary to comply with the terms of the form similar to those for concluding an agreement. "When they conclude a nuptial agreement, the spouses do not immediately become co-owners, but a deed of transfer is required that

determines co-ownership of the joint property. The legal consequence of such a solution is that neither spouse can dispose of the property independently, because co-ownership must be registered in the land registry when it comes to real estate" (Radovanov & Počuča, 2010, p. 108). As for liability for debts in the contractual regime, it also depends on the method specified in the nuptial agreement. If it is a universal union (universelle Gütergemeinschaft), then there is responsibility for the debts of the spouses to each other, if it is not this form of union, but a limited union (beschränkte Gütergemeinschaft) is agreed, then one spouse is not responsible for the debts of the other spouse. The universal community of property implies that all property—whether acquired before or during the marriage—becomes joint property of the spouses, whereas the limited community of property includes only specific assets, most commonly those acquired during the course of the marriage. NBG treats nuptial agreements in the same way as all other agreements, so all general provisions governing the agreements, such as rules on general legal capacity, defects of will, amendments or termination of agreements, apply to them. "Nuptial agreements may be amended an unlimited number of times during the marriage, provided that the interests of the creditors must not be infringed by the amendment of the contract" (Gschnitzer, 1954, p. 208). Based on the analysis of the aforementioned provisions, it can be concluded that the Austrian system of property relations between spouses is based on the principle of separation of property as the default legal regime, whereby marriage does not automatically create a property community between the spouses. Unlike many European systems, which recognize the community of acquired property as the statutory regime (e.g., Switzerland, Germany, Serbia), Austria explicitly requires the conclusion of a marriage contract to establish a community of property, thereby affirming the primacy of contractual will and the freedom to regulate mutual relations.

Swiss Legal System

The area of property relations between spouses in Switzerland is regulated by the Swiss Civil Code of 1907, which came into force in 1912 (Schweizerisches Zivilgesetzbuch - SZ). In 1984, Switzerland passed a series of regulations that succeeded in achieving equality of spouses, since this equality did not exist before by law, and that the dominant position was held by the husband. In Switzerland, three property regimes are applied: the statutory regime of participation in acquired property (Errungenschaftsbeteiligung) during marriage, and two contractual regimes—community of property (Gütergemeinschaft) and separation of property (Gütertrennung). "The community of acquired property regime is considered the primary legal regime, and the other two regimes are subsidiary" (Radovanov & Počuča, 2010). Under the statutory property regime, all property of the spouses is considered joint, and the spouse who claims otherwise must prove it. Art. 200 para. 3 contains an explicit provision that all property of the spouse is to be considered acquired property until proven otherwise. However, there is also the spouse's own, i.e. special property, which includes property that the spouse had before entering into marriage, as well as property for the personal use of one of the spouses, property acquired by inheritance or gift, and property received in exchange for any of the above things. When it comes to the management and disposal of joint

property, it is prescribed that each of the spouses independently manages his/her share of the joint property as well as his/her own property, and that with regard to the property on which co-ownership is based, one spouse may not dispose of someone else's part without the consent of the other spouse. When it comes to the current needs of the family, it is considered that the spouses can represent each other for the duration of the marriage. The Swiss Civil Code does not recognize a combination of property regimes as well as the establishment of a specific property regime only on a part of the property. Namely, the property regime agreement always applies to the entire property of the spouses. In addition to the community of acquired property, there is a regime of separation of property and a regime of community of property. When we talk about the separation of property regime, we can say that it arises, according to Swiss law, on the basis of the law (subject to the fulfillment of certain prerequisites), on the basis of a court decision and at the request of one or both spouses and on the basis of a nuptial agreement that arises by agreement of the spouses. In the case of the division of joint property, a system of increase in the value of property is considered relevant, which is similar to the German method. The method of division is regulated by Article 206 of the Criminal Code. The method is based on the fact that the increased value is considered to be the difference between the initial value at the time of the request and the final value at the time of distribution.

“The community of property regime may arise only on the basis of an agreement between the spouses contained in the nuptial agreement. This regime implies that the entire property of the spouses, both joint and separate, is covered” (Radovanov & Počuča, 2010, p. 182). Therefore, the nuptial agreement fully exists in the Swiss law. In order for it to be valid and have legal effect, it must meet the requirements in terms of the spouse's capacity for judgment, the approval of the legal representative (in cases where the contract is concluded by a minor or a person under guardianship) and in terms of form, which includes written form and public certification of the contract. If any of these conditions are not met, the agreement is not legally valid. In addition to the above-mentioned Code, the general rules concerning agreements and are applied accordingly to the nuptial agreement are the Swiss Code of Obligations of 1911. “Article 19 of the Swiss Code of Obligations has limited the contracting parties both with the obligation to comply with regulations of a coercive nature and respect for public order, as well as the necessity of behavior in accordance with good customs (in legal transactions) and rules related to personality” (Pajtić, 2010, p.375). The Swiss legal system in the field of matrimonial property relations represents a balanced and consistent model that combines clear statutory presumptions, strict formal security, and limited but effective contractual freedom. It can be said that the system is more conservative in terms of flexibility, but it offers greater predictability and legal stability, making it particularly suitable for property planning and the protection of the family in legal transactions.

French Legal System

Property relations between spouses in France are regulated by the Code Civil (CC) of 1804, formerly the Code Napoleon. According to it, the legal property regime was based on the common property of all movable property, regardless of when they were acquired and the property acquired during the marriage, while for real estate acquired before the marriage, the rule was that they represented the separate property of the spouses. "The contemporary French matrimonial property regime is one of the most advanced matrimonial property regimes in comparative law" (Petrušić, 2002, p. 212). Changes in French family law did not occur until 1965, when a significant reform took place. These amendments to the statutory property regime determine the community of acquired property of the spouses during the marriage. All property acquired before the marriage, from then on, has remained in existence as separate property of the spouses. Another, very important change concerned the right of women to independently manage their property, which was given to them by these changes. The next major reform took place in 1985 when women and men were equal in terms of management and disposal of property. According to the French CC, "the conclusion of the marriage does not change the previous property regime (i.e. marriage does not result in the creation of common property)" (Jožef, 2002, p. 344). The Code Civil is of the opinion that marriage does not affect the property relations of the spouses, but at the same time this regulation ensures the right of the spouses to mutually change the legal property regime – the regime of separate property (Pajtić, 2009, p. 273). The CC provides for three property regimes: *Régime en communauté* - the regime of common property; *The régime de séparation de biens* (the regime of separation of property) and the *régime de participation aux acquits* (regime of participation in the matrimonial property). The management and disposal of the acquired property is the right of both spouses, so the legal affairs of one spouse are always binding on the other spouse. The management and disposal of the acquired property can be conducted only by one spouse with the authorization of the other.

CC provides for the existence of the nuptial agreement. However, the agreement cannot exclude the basic property regime. According to Kovaček-Stanić, "spouses cannot enter into an agreement that excludes the basic property regime, according to which they are obliged to cover household expenses, and which provides for provisions on the upbringing of children in the family home" (2008, p.173). The nuptial agreement in France, according to CC article 1394, must be outlined in the form of a notarial deed and the presence of both spouses at the same time at the conclusion of the agreement or by means of a special authorization of attorney is required. After the marriage, the nuptial agreement may be amended on the basis of a request by one spouse in the case of division of property or other judicial protective measures, or on the basis of a joint application of both spouses. "The nuptial agreement must be formulated before the wedding, but it comes into force on the day of the wedding. Up to the day of the wedding, the spouses can make changes to the nuptial agreement by concluding a separate agreement, in the same way and under the same conditions that apply to the conclusion of the nuptial agreement. An amendment is not valid if all those persons who participated in the conclusion of the nuptial agreement did not participate in the conclusion of the agreement." (Petrušić,

2002). The restriction of freedom of agreement is envisaged as a general i.e. the nuptial agreement should not be contrary to good customs. In addition, the provisions of the CC expressly prohibit spouses from derogating from mandatory legal rules governing certain family and inheritance relations by means of their nuptial agreement. According to CC Article 1397, paragraph 6, the decision on the approval of the amendment of the nuptial agreement acquires legal effect against the spouses at the time of its adoption, and with regard to third parties, the legal effect arises only three months after the amendment was entered into the certificate of marriage, unless the conscientious spouses in the legal transactions they conclude with third parties explicitly state that there are changes in the property regime. With regard to the choice of the property regime, French law provides for the freedom of the spouses, both with regard to the choice of the property regime and, subsequently, with regard to the amendment of that regime. It is important for spouses to follow the rules. "Spouses can change the property regime only after the expiration of two years of application of one regime. This change must be made in the form of a notarial deed and the consent of the court is required. The court evaluates whether the change in the property regime is in the interest of the family and only when it determines that it gives its consent" (Ignjatović, 2008, p. 228). "About 10% of spouses decide to conclude a nuptial agreement, as a rule, those who have property of greater value or those who have already been married" (Hamilton et al., 2002, p. 268). The French system of matrimonial property relations allows for a high degree of spousal autonomy, clearly defines the various property regimes, and emphasizes the strong role of notaries and the courts. It ensures the protection of the family and the interests of third parties through strict formal requirements and legal effects. This system represents one of the most developed models in contemporary comparative law, striking a balance between contractual freedom and the protection of family values.

CONCLUSION

Property regimes between spouses differ to a certain extent in the positive legal legislation in the countries of Western Europe. The main differences include different systems of matrimonial property and different restrictions on the conclusion of the nuptial agreement. What is common to all the analyzed legislation is that the nuptial agreement as an institute exists in the applicable regulations. Common characteristics in the legal systems of Western European countries include: the existence of a statutory (default) property regime, the possibility of contractual arrangements, limitations regarding such arrangements, the necessity of complying with formal requirements and notarization, protection of the weaker party and third parties, and the growing importance of contractual freedom within systematic limitations. When we talk about the differences that exist in terms of concluding the nuptial agreement, they are reflected in the fact that the restrictions on contracting the application of foreign law are regulated differently, so in the Italian law it is

allowed, while in Germany the contracted application of foreign law is not allowed. There are also differences in terms of freedom of contract and the subject matter of the nuptial agreement itself. In the German law, there is no complete freedom of the spouses as to the subject matter of the nuptial agreement, but the spouses must opt for one of the two existing legal regimes, while in Austria, for example, this is not the case, where the statutory property regime ceases to apply upon the conclusion of the nuptial agreement. It is also specific that in the Swiss law, the system of community of acquired property can only be determined by an agreement, and this is a solution that differs from other countries. In the French law, the conclusion of the nuptial agreement must be in the interest of the family, and this interest is examined by the court and makes a decision on it, with the provision that there are also numerous restrictions in terms of the scope of the nuptial agreement and the impossibility of derogating from mandatory legal norms. What is common to all the analyzed legal systems is that this institute has not sufficiently achieved its legal reach and that it has not been sufficiently used by the spouses.

REFERENCES

1. Gschnitzer, K. (1954.). *Kommentar zum ABGB*. Wien: Staatsdruckerei.
2. Hamilton, C.L.B., Perry, A. (2002.). *Family Law in Europe*. London: Bloomsbury Professional.
3. Hrabar, D. (1994.). Režim stjecanja i diobe imovine bračnih drugova u hrvatskom i poredbenom pravu. *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 44(3), 240.
4. Ignjatović, M. (2008.). *Predbračni imovinsko-pravni odnosi u Rimskom i u Savremenom pravu*. Skoplje: Univerzitet „Sv. Kiril i Metodij“ Skoplje, Pravni fakultet „Justinijan prvi“.
5. Jožef, S. (2002). O bračno-imovinskom ugovoru. *Glasnik advokatske komore Vojvodine*, 11, 344.
6. Kovaček-Stanić, G. (2002). *Uporedno porodično pravo*. Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu- Pravni fakultet.
7. Majstorović, I. (2005). Bračni ugovor - novina hrvatskoga obiteljskoga prava. *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 43-121.
8. Mladenović, M., Panov, S. (2003). *Porodično pravo*. Beograd: Dosije, Beograd.
9. Pajtić, B. (2009). Bračni ugovori u srpskom i evropskom pravu. *Zbornik radova Pravnog fakulteta*, Novi Sad, 257–282.
10. Pajtić, B. (2010). Ugovori bračnih drugova u evropskim zakonodavstvima i srpskom pravu. *Zbornik Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, XLIV, br. 3, 369-384.
11. Petrušić, N. (2002). Bračni imovinski režim u francuskom pravu. *Građanska kodifikacija: zbornik radova*, 209-224.
12. Radovanov A., Počuča, M. (2010). *Bračno imovinsko pravo, Porodično procesno pravo*. Novi Sad: Univerzitet privredna akademija.
13. Ruggeri, L., Winkler, S. (2019). Neka pitanja o imovinskim odnosima bračnih drugova u hrvatskom i talijanskom obiteljskom pravu. *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, 40(1), 167-200.

List of legal regulations:

1. Approvazione del testo del Codice civile, RD 16. marta 1942, n. 262- CC

2. Bürgerliches Gesetzbuch, 1896. god.
3. Code Civil-om (CC) iz 1804. god.
4. Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch, br. 1-6/181- NBG
5. Schweizerisches Zivilgesetzbuch-1907.

REZIME

U većini zemalja imovinski odnosi između supružnika zasnivaju se na konceptu dispozitivnosti. U ovom radu se ispituje uporednopravna analiza pojedinih zemalja po pitanju aktuelnih imovinskih režima između supružnika i mogućnosti/nemogućnosti zaključenja bračnog ugovora. Naime, bračni ugovor se smatra tekovinom savremenog prava, a principi na kojima počiva savremeno pravo je sama mogućnost uređenja imovinskih odnosa supružnika sopstvenom voljom. Sistemi bračne imovine kao i mogućnosti sklapanja bračnog ugovora razlikuju se u pozitivnim pravima različitih država. U ovom radu se ispituju sistemi uređenja imovine stečene u braku kao i uslovi za zaključivanje bračnog ugovora kao jedan od načina regulisanja imovinskih odnosa. U pogledu imovinskih odnosa između supružnika data su zakonska rešenja. Bračni ugovor je jedno od ključnih dostignuća savremenog prava i kao takav predstavlja proširenje slobode ugovaranja na sferu odnosa koji nisu isključivo svojinski, kao što su bračni odnosi. U ovom radu se ispituju imovinski odnosi i bračni ugovori između supružnika u pravima Italije, Nemačke, Austrije, Francuske i Švajcarske.

USTAVNOST OD ANTIČKOG DO SAVREMENOG DOBA

Jelena Milinković

Pravni fakultet, Univerzitet u Kragujevcu

Kragujevac, Srbija

jelenaue1979@yahoo.com

Apstrakt

Ustav svake države oslikava ovlašćenja državne vlasti i način na koji se ona vrši. Ustav predstavlja skup zakona i sadrži ključne komponente neophodne za funkcionisanje državne uprave, parametre za izbore i oporezivanje, kao i uspostavljanje i regulisanje organa vlasti. Autor je u radu istraživao različita tumačenja, definicije i odlike ustavnosti u svetu. Istorijskim i komparativnim metodom autor razmatra razvoj, kao i poređenje ustavnosti od starog veka do danas. Metodom analize sadržaja, normativnim, kao i metodom analize i sinteze, autor istražuje razvoj ustavnosti, koji je vidljiv još u vreme antičkog doba i grčkih mislilaca, zatim preko Magna karte, pa sve do Francuske revolucije i modernog doba. Autor takođe razmatra pojam globalizacije i njen uticaj na ustavnost u savremenim državama. Poseban akcenat u radu autor stavlja na razvoj ustavnosti u delu koji se odnosi na poštovanje ljudskih prava kao jedne od osnovnih vrednosti svakog modernog ustava. Cilj istraživanja u radu je da autor dokaže, da poštovanje i primena ustava, bez obzira o kakvom državnom i društvenom uređenju je reč, predstavlja jedini pravi odraz demokratije i da nema alternativu.

Ključne reči: definisanje ustavnosti, razvoj ustavnosti, moderna ustavnost, globalizacija, ljudska prava

CONSTITUTIONALITY FROM ANTIQUITY TO THE MODERN ERA

Abstract

The constitution of each state describes the powers of state government and the manner in which they are exercised. The Constitution is a set of laws and contains key components necessary for the functioning of state administration, parameters for elections and taxation, as well as the establishment and regulation of government bodies. The author researched different interpretations, definitions and characteristics of constitutionalism in the world. Using the historical and comparative method, the author examines the development, as well as the comparison of constitutionalism from the ancient century to the present day. Using the method of content analysis, normative, as well as the method of analysis and synthesis, the author investigates the development of constitutionalism, which is visible even in ancient times and Greek thinkers, then through the Magna Carta, and up to the French Revolution and modern times. The author also discusses the concept of globalization and its impact on constitutionalism in modern states. In the work, the author places special emphasis on the development of constitutionalism in the part that refers to respect for human rights as one of the basic values of every modern constitution. The aim of the research in the paper is

for the author to prove that respect and application of the constitution, regardless of what state and social organization it is, is the only true reflection of democracy and that there is no alternative.

Keywords: defining constitutionalism, development of constitutionalism, modern constitutionalism, globalization, human rights

UVOD

Sistem opštih pravnih akata neke države često se figurativno može uporediti sa piramidom. Ovo znači da se na vrhu piramide nalazi ustav, ispod njega su zakoni, a još niže u bazi piramide, podzakonski propisi. U okviru takvog sistema opštih pravnih akata, na njegovom vrhu, nalazi se ustav. Ustav je akt kojim se postavljaju osnovi državnog i društvenog uređenja, osnovi koji drugim opštim pravnim aktima, u prvom redu zakonima, a potom i podzakonskim propisima, treba da budu razrađeni i konkretizovani. Tek zajedničkim i međusobno usklađenim dejstvom svih opštih pravnih akata jednog sistema postiže se svrha postojanja samog sistema. Prema tome, ni jednog trenutka se ne sme izgubiti iz vida, da je i ustav, kao poseban opšti pravni akt, deo sistema, da u tom sistemu ima svoje izuzetno značajno mesto, da postavlja osnove čitavog sistema i utiče na njegovu izgradnju, ali da bez toga sistema ne bi imao svoju svrhu, odnosno ne bi mogao ni da postoji (Jovičić, 2006, str. 217).

Zakon se smatra najvažnijim pravnim aktom koji uređuje društvene odnose među ljudima, pa svaki akt državnih organa mora biti zasnovan na zakonu. Ali zakon ne može sadržati sva rešenja za uređivanje društvenih odnosa, pa se prenošenjem ili poveravanjem određenih poslova detaljnije uređuju prava i obaveze adresata delegirane izvršnoj vlasti i organima lokalne samouprave (*potestas delegata delegari non potestas*). Subordinacijski sistem pravnih propisa i načelna podređenost pravnih propisa niže pravne snage onima s višom pravnom snagom otvaraju pitanje sankcionisanja svakog odstupanja od hijerarhije pravnih propisa (Šakrinović: 2021, str. 1121).

Kada se govori o ustavnosti, ona je, u svom užem, tehničko-pravnom značenju, vezana za uvođenje ustavnog poretka zasnovanog uglavnom na pisanom ustavnom tekstu koji predviđa sadržinu i granice svih ovlašćenja organa vlasti i građana. U svom političkom smislu ustavnost je naziv za društveno-političku pojavu potčinjavanja mehanizama i akcija vlasti i vladajuće politike objektivnom pravu, odnosno sistemu utvrđenih pravila ili bar konvencija čije se poštovanje zasniva na konkretnim društveno-političkim odnosima i na odgovarajućim ustavno-pravnim (po pravilu sudskim) garancijama. U tom smislu ustavnost izražava ideju „vladavine prava“ nad arbitrarnom (samovoljnom) „vladavinom nad ljudima“. Ustavnost je princip ograničenja i institucionalizovanja svake politike, a naročito vlasti kao njenog spoljnog i autoritativnog izraza. Još u širem političkom značenju, ustavnost podrazumeva društveno-političke i idejne procese, borbe, napore i postignuća naroda, klasa, grupa i pojedinaca u pravcu ograničavanja apsolutizma i samovolje, kao i obezbeđenje kontinuiranog funkcionisanja ustanovljenog sistema političkih odnosa (Đorđević, 1965, str. 24).

Ustav političke zajednice artikuliše principe koji određuju institucije kojima je poveren zadatak upravljanja, zajedno sa njihovim odgovarajućim ovlašćenjima. U apsolutnim monarhijama, kao u drevnim kraljevstvima istočne Azije, Rimskog carstva i Francuske između 16. i 18. veka, sva suverena ovlašćenja su bila koncentrisana u jednoj osobi, kralju ili caru, koji ih je vršio direktno ili preko podređenih organa koji su delovali po njegovim uputstvima. U drevnim republikama, kao što su Atina i Rim, ustav je predviđao, kao i ustavi većine modernih država, raspodelu ovlašćenja između različitih institucija. Ali, bilo da koncentriše ili raspršuje ova ovlašćenja, ustav uvek sadrži barem pravila koja definišu strukturu i rad vlade koja upravlja zajednicom. Ustav može učiniti više od definisanja organa vlasti koji imaju ovlašćenja da komanduju. Takođe, može da razgraniči ta ovlašćenja kako bi od njih obezbedila određena osnovna prava osoba ili grupa. Ideja da treba da postoje ograničenja ovlašćenja koja država može da vrši duboko je ukorenjena u zapadnoj političkoj filozofiji. Mnogo pre pojave hrišćanstva, grčki filozofi su smatrali da, da bi bio pravedan, pozitivan zakon – zakon koji se stvarno primenjuje u zajednici – mora da odražava principe superiornog, idealnog zakona, koji je bio poznat kao prirodni zakon (Shugart, Fellman i Bogneti, 2022).

Doktrina o prirodnim pravima bila je snažan faktor u preoblikovanju ustava zapadnih zemalja u 17, 18. i 19. veku. Rana faza ovog procesa bila je stvaranje engleske Povelje o pravima (1689.), koja je proizvod Engleske slavne revolucije. Svi ovi principi koji se tiču podele državnih funkcija i njihovih odnosa ugrađeni su u ustavno pravo Engleske i drugih zapadnih zemalja. Engleska je takođe ubrzo promenila neke od svojih zakona kako bi novoproklamovanim individualnim slobodama dala adekvatniju pravnu snagu (Shugart, Fellman i Bogneti, 2022).

U Sjedinjenim Državama je doktrina prirodnih prava bila još uspešnija. Kada su američke kolonije postale nezavisne države (1776. godine), suočile su se sa problemom da sebi daju novu političku organizaciju. Oni su iskoristili priliku da u pravnim dokumentima, koji se mogu menjati samo posebnim postupkom, iznesu glavne principe za raspodelu državnih funkcija među različitim državnim organima i za zaštitu prava pojedinca, kako to zahteva doktrina prirodnih prava. Savezni ustav - sastavljen 1787. godine na Ustavnoj konvenciji u Filadelfiji da bi zamenio propale članove Konfederacije, kao i njegova kasnija Povelja o pravima (ratifikovana 1791. godine) učinili su isto na nacionalnom nivou. Formalnim dodeljivanjem višeg statusa pravilima koja definišu organizaciju vlade i ograničavaju njena zakonodavna i izvršna ovlašćenja, američka ustavnost je pokazala suštinsku prirodu svih ustavnih zakona: činjenicu da je „osnovan“ u odnosu na sve druge zakone pravnog sistema. Ova karakteristika je omogućila uspostavljanje institucionalne kontrole usklađenosti zakonodavstva sa grupom pravila koja se u sistemu smatraju najvažnijima (Shugart, Fellman i Bogneti, 2022).

Ustavnost podrazumeva pravnu teoriju koja nastoji da garantuje slobodu i prava pojedinaca pod ograničenom vladom. Za one koji drže do čvrste definicije ustavnosti, to se može postići samo putem pisanog ustava. Za one koji prihvataju meki pristup ustavnosti, pisani dokument sa oznakom „ustav“ nije apsolutno neophodan. Država bez pisanog ustava ipak se može pridržavati ustavnosti. Ovo je slučaj u Izraelu, na Novom Zelandu i u Ujedinjenom Kraljevstvu. Drugim rečima, bitna je suština ustavnosti, a ne proceduralni aspekti. U suštini, ustavnost se sastoji

od dva osnovna principa: prvo, sve vlasti potiču od naroda, i drugo, svi ljudi su obdareni osnovnim ljudskim pravima. Dakle, dva osnovna principa ustavnosti su demokratsko upravljanje i poštovanje prava pojedinca (Zoller, 1996, str. 1143).

Ustavnost predstavlja najviše pravno pravilo koga su dužni da se pridržavaju kako podređeni tako i nadređeni, pojedinci i grupe. Kada govori o političkom aspektu ustavnosti, Đorđević ističe da se ona svodi na potčinjavanje vlasti i politike objektivnom pravu, što on smatra diskutabilnim. Đorđević smatra da ustavnost ne određuje političku vlast, nego obratno, da politička ustavnost određuje ustavnost. Ali ustavnost kao pravno institucionalizovana politička vlast ispoljava se prema društvenom poretku, prema subustavnim organima, pojedincima i institutima, kao politički odnos, kao autokratsko ili kao demokratsko upravljanje. Budući da u političkom sistemu osim nosilaca ustavne vlasti postoje i političko – izvršni i upravni organi, a u složenim državama i kopije tih organa, razumljivo je da postoji potčinjavanje takvih akcija vlasti fenomenu ustavnosti, što opet ne znači da su svi podvrgnuti ustavnosti (Đorđević, 1965, str. 192).

Ustav je osnovni izvor ovlašćenja koja svi državni organi za svoj rad crpe neposredno ili posredno iz njega. Svojstvo ustava kao najvišeg opšteg pravnog akta proizilazi i otuda što se on donosi i menja na poseban način, različit u odnosu na zakone. I najzad, njegova najvažnija odlika kao najvišeg opšteg pravnog akta ogleda se i u tome što svi ostali opšti pravni akti, u prvom redu zakoni, koji se donose na osnovu ustava i radi razrade i konkretizacije njegovih odredbi, moraju da budu u saglasnosti sa ustavom. Iz ovoga proizilazi da čitav sistem opštih pravnih akata ne bi imao svoju svrhu kada bi svaki akt za sebe mogao autonomno da reguliše datu materiju, ne vodeći računa kako je ista materija regulisana drugim aktom veće pravne snage. Ovako, ustav vezuje zakonodavca, osnovi državnog i društvenog uređenja zakonom se mogu razraditi i konkretizovati, ali uvek u saglasnosti sa ustavom (Jovičić, 2006, str. 221).

ISTORIJSKI RAZVOJ

Istorija ustava i ustavnosti veoma je duga. Prvi tragovi ustava vidljivi su još u antičko doba. Istina je da tada nije bio stvoren pojam ustava u savremenom smislu, ali je uočena potreba da se izvesnim osnovnim pravilima državne i društvene organizacije da poseban značaj. Po mišljenju Jovičića, ono što danas sačinjava ustavnu materiju, izdvajalo se već tada od ostale pravne materije manjeg značaja, mada ne u čistom obliku. Tako je, pre nastanka samog izraza ustav, u embrionalnom vidu uobličavana njegova sadržina. Aristotel je bio prvi koji je pravio razliku između *Politeia* i *nomoi*. *Politeia* je bila osnov na kome počiva celokupno državno i društveno uređenje, skup pravila o državnim vlastima, njihovim ovlašćenjima i svrsi koju svaka od njih ispunjava. *Nomoi* su sa druge strane zakoni, koji u skladu sa ovakvim osnovama, i proizilazeći iz njih, regulišu način na koji vlasti vrše svoja ovlašćenja. Tako se još u okviru robovlasničke demokratije stvarao pojam ustava, koji je pre imao karakter „teorijsko-političkog traktata“, ali je već tada uočavan njegov osnovni smisao: sprečavanje samovlašća i ograničenje vlasti (Vladislavljević, 1936, str. 228).

U Rimu se već jasnije izdvajaju dve vlasti: jedna koja ima za zadatak da uređuje osnovna pitanja organizacije društva, zadatak koji je označavan kao *rem publicam constituere*, i druga koja donosi obične zakone, regulišući niz različitih materija, što je nazivano *leges scribere*. Ali kako naglašava Burdau (Buirdeau), terminu *constituere* nije pridavano isključivo značenje ustanovljavanja normi, opšteobaveznih pravila ponašanja, već je još uvek u pitanju bilo pretežno opisivanje političke organizacije i funkcionisanja pojedinih ustanova, a ne normiranje u strogom smislu reči. Tada se javlja izraz *constitutio* (od *constituo* – uređujem, ustanovljuvam), koji je označavao akte (edikte) imperatora (Buirdeau, 1969, str. 46). Sama ideja ustava, potiče iz tri izvora, i to: 1. glavnog, višeg zakona, 2. ličnih prava i 3. povelje pisanog dokumenta. Pojavu ustava obeležavaju prvi pisani tekstovi kojima se počela ograničavati, do tada neograničena državna vlast. Takvi pisani tekstovi su se pojavili, najpre u srednjovekovnoj Engleskoj, kao kolevci parlamentarizma i putem njih se, još u XIII veku, na taj način, polažu temelji demokratske predstavničke vlasti u zemlji (Bataveljić, 2013, str. 5).

Čarls Borjud (Charles Borgeaud) u svom članku pod nazivom „The Origin and Development of Written Constitutions“ iz 1892. godine, Ustav definiše kao osnovni zakon po kome je uređena vlast u jednoj državi i prema kome se određuju odnosi pojedinaca ili morala ličnosti prema zajednici. On ističe da Ustav može biti pisani dokument, precizan tekst ili serija tekstova, koje je donela suverena vlast u datom trenutku, ili može biti manje ili više definitivni rezultat niza zakonskih akata, uredbi, sudskih odluka, presedana i običaja, različitog porekla i nejednake vrednosti i značaja, kao i da je većina postojećih slobodnih ustava u svetu formi pisanog dokumenta. On takođe napominje i da je demokratija modernog doba rodila pisane ustave, a novi sistem je tako inaugurisan, da su tokom ovog veka skoro sve države koje su bile apsolutističke bile navođene da ga usvoje (Borgeaud, 1892).

Isti autor ističe da su puritanci iz 17. veka u Engleskoj i Americi prvi ljudi koji se pamte kao osnivači modernog sistema pisanih ustava. On kao dokaz toga ističe studije, koje su objavljene 1890. godine, skoro istovremeno u *Political Science Quarterly* i u pariskim *Annales de l'Ecole Libre des Sciences Politiques* (Borgeaud, 1892).

Po rečima profesora Perija Petersona (Perry Patterson) sa Univerziteta u Minesoti, ustavnost u prilično primitivnom obliku počela je da se razvija u Grčkoj pre dvadeset tri veka. Grčki ustav je bio opšti sistem vlasti pomoću kojeg su se obavljale funkcije države. To je bila suština države. Ustav je fiksirao broj i odnos organa vlasti, metode izbora njihovih službenika i lokaciju vrhovne ili suverene vlasti. Položaj suverene vlasti odredio je prirodu ustava. Ako su ga sprovodili ljudi, ustav je značio demokratiju; ako je bio formiran prema nekolicini, onda je ustav značio oligarhiju. Ustav je tada za grčki um značio opštu prirodu ili karakter države. To je bio organski karakter države. Upotrebljen je u istom smislu kao i u izrazu - konstitucija ljudskog tela. To, dakle, nije bio pisani osnovni zakon koji je najvažniji akt vlade. To nije bio zakon prinude, a samim tim ni u kom smislu sredstvo za kontrolu vlasti. Zakoni su mogli biti dobri ili loši, ali ne i neustavni. Ustavna vlada za Grke nije bila ograničena vlada, već samo vlada bilo koje vrste države koja je posedovala ustav, i stoga je mogla biti monarhijska, oligarhijska ili aristokratsko demokratska. Ustav se promenio kada se promenila država. Revolucija je bila

potpuna promena u životu države, ekonomskom, društvenom i političkom. Grčka država nije bila pravna apstrakcija, već je bila sinonim za sam narod (Patterson, 1948, str. 427).

Peterson takođe u svom radu ističe da su Grčki stoički filozofi dali materijal za prelazak sa grčke na rimsku ustavnost. Upravo oni su stavili sve veći naglasak na doktrinu prirodnog prava, odnosno na doktrinu višeg zakona. Kada su barijere između Grka i varvara bile uništene uključivanjem Atinjana, Tračana, Azijata i Egipćana u isti politički sistem, rasne razlike i državne linije su bile prinuđene da popuste pred univerzalnim zakonom ili kosmopolitizmom. Ljudska priroda ili čovek postaju osnovno razmatranje. Kosmopolitizam se proširio na humanitarizam i univerzalno građanstvo. Grčki stoički ideali pod rimskom shemom stvari postali su stvarnost. „Univerzalni zakon i univerzalno građanstvo“, kako je isticao Daning, „postali su praktične činjenice.“ (Duning, 1999, str. 64). Doktrinu prirodnog prava i princip pravde zajednički za sve ljude prihvatili su i razvili veliki rimski pravници (Patterson, 1948, str. 428).

Po rečima Petersona doprinos Rima ustavnosti sastoji se od sledećih segmenata: 1) principa kontrole i ravnoteže, 2) doktrine narodnog suvereniteta i 3) principa višeg zakona ili doktrine prirodnog prava, odnosno doktrine ograničene vlade. Prvi princip Polibins (Polybins) je smatrao odlikom rimskog sistema. Polibins je bio zatvoren u Italiji šesnaest godina i za to vreme napisao je istoriju Rimske republike u kojoj je napravio prvo izlaganje principa kontrole i ravnoteže poznatog političkoj teoriji. U rimskoj državi, koja je kasnije nazvana država nakon što je izraz država izmišljen u šesnaestom veku, on je rekao da konzuli predstavljaju monarhiju, senatsku aristokratiju i skupštinsku demokratiju, i da su u praktičnom funkcionisanju vlade ova tri antagonistička elementa provera jedan drugog i da daju uravnotežen karakter sistemu (Patterson, 1948, str. 429).

Mekilvein (McIlwain) takođe ističe da nesumnjivo najveći doprinos Rima ustavnosti predstavlja princip narodnog suvereniteta i princip doktrine prirodnog prava ili ograničene vlade. Načelo da je ceo narod isključivi izvor pravne vlasti postalo je tako fundamentalni deo rimske ustavnosti da Justinijanova komisija iz šestog veka nije mogla da ga izbriše iz rimskog prava. Širenje rimskog prava širom Evrope učinilo je ovaj princip osnovnim u političkoj i pravnoj literaturi srednjeg veka (McIlwain, 1940, str. 59).

Ciceron je bio najveći advokat antičkog sveta i bio je eksponent doktrine prirodnog prava. On je u svom delu *De Republica* rekao da pravi zakon predstavlja pravi razum u skladu sa prirodom; da je on univerzalne primene, nepromenljiv i uvek trajan. Ovde se dalje dodaje da se Senat ili narod ne mogu osloboditi svojih obaveza i neće biti različitih zakona u Rimu i u Atini, ili drugačiji zakoni sada i u budućnosti. Ono što on u ovom delu posebno naglašava je da će jedan večni i nepromenljivi zakon važiti za sve narode i za sva vremena, i biće jedan gospodar i vladar, a to je Bog, nad svima nama, jer je On autor ovog zakona, njegovog promulgator, i njegov izvršni sudija. On dalje navodi da je sveta obaveza da se ne pokušava da se donesu zakoni u suprotnosti sa ovim zakonom. Nije oklevao da se izjasni pred rimskim sudovima za nevažeći statut rimskog senata koji je, po njegovom mišljenju, prekršio prirodni zakon (McIlwain, 1940, str. 60).

MODERNA USTAVNOST

Moderna ustavnost ima svoje političko poreklo u američkoj i francuskoj revoluciji osamnaestog veka. Iako je veza između nacionalnog i međunarodnog bila tema o kojoj se mnogo raspravljalo u političkoj misli osamnaestog veka, međunarodni pravnici nisu raspravljali o međunarodnom pravu u ustavnim terminima sve do dvadesetog veka. Prvi talas ustavotvornog pisanja desio se u međuratnom periodu do posle Drugog svetskog rata, kada ga je nastanak Hladnog rata zaustavio. Drugi talas je pokrenut 1990-ih i 2000-ih nakon završetka Hladnog rata, ovoga puta održiviji i koji je doveo do veće dubine i širine pisanja. Ustavotvorni narativi su u velikoj meri deo istorije zapadne pravne i političke misli i povezani su sa periodom zapadne hegemonije. Neka od pitanja koja se postavljaju su na primer: Koje razloge imamo da verujemo da se globalni ustavni univerzalistički projekat razlikuje od svojih drugih zapadnih ideoloških prethodnika sa univerzalističkim pretenzijama, kao što su hrišćanstvo ili „zapadna civilizacija“, maskirajući posebne interese i kulturne prakse kao univerzalne da bi opravdale hegemoniju? Može li globalna ustavnost biti dovoljno civilizacijski i kulturno inkluzivna? Može li ostati relevantna kada se zapadna hegemonija nedvosmisleno povlači, a ravnoteža snaga se pomera u korist drugih regiona, pre svega Azije? Ono što se može dati kao univerzalni odgovor je da globalna ustavnost može biti civilizacijski i kulturno inkluzivna, bez obzira na svoje poreklo, a takođe može ostati relevantna čak i ako se zapadna hegemonija povlači i ravnoteža snaga menja u korist Azije (Mattias, 2018, str. 168).

Nijednom modernom zemljom ne može se upravljati samo sa jedne lokacije. Poslovi opština i seoskih područja moraju biti prepušteni upravi lokalnih samouprava. Shodno tome, sve zemlje imaju najmanje dva nivoa vlasti: centralni i lokalni. Jedan broj zemalja ima i treći nivo vlasti, koji je odgovoran za interese manje ili više velikih regiona. Raspodela ovlašćenja između različitih nivoa vlasti je važan aspekt ustavnog uređenja jedne države. Među državama sa dva nivoa vlasti, mogu se praviti razlike na osnovu veće ili manje autonomije koja se daje lokalnom nivou. Poštovanje britanske vlade prema lokalnoj samoupravi oduvek je bila karakteristika njenog ustava. Nasuprot tome, Francuska je tradicionalno držala svoje lokalne vlasti pod strogom centralnom kontrolom. U zemljama sa tri nivoa vlasti, raspodela ovlašćenja između centralne i posredne vlade varira. Države formirane kroz uniju nekadašnjih nezavisnih država obično održavaju srednji nivo sa značajnim zakonodavnim, izvršnim i sudskim ovlašćenjima (kao u Sjedinjenim Državama, Argentini i Švajcarskoj), iako neke daju malo ovlašćenja ovom nivou. Ova poslednja situacija se često dešava u zemljama koje su uvele srednji nivo kao ispravku za svoj prethodni izbor dva nivoa - kao što je to uradila Italija u svom ustavu iz 1948. i Španija u svom ustavu iz 1978. godine (Shugart, 2022).

Činjenica je da se pravni naučnici retko bave empirijskim pitanjima o sadržaju i evoluciji svetskih ustava. Ovo zanemarivanje se bez sumnje delimično može pripisati velikom naginjanju ustavnog prava kao discipline u korist normativnog nasuprot empirijskom učenju. Postoji i disciplinska pristrasnost prema proučavanju ustavne jurisprudencije za razliku od pisanja ustava, što zauzvrat može odražavati neuspeh da se shvati koliko je dinamična formalna ustavnost na globalnom nivou.

Naročito u zemlji u kojoj je isti ustav na snazi više od dve stotine godina, a menjanje ustava je neslavno teško, lako je izgubiti iz vida svetski značaj i učestalost revizije ustava. Ipak, prosečan nacionalni ustav traje samo devetnaest godina i ima 38% verovatnoće da će biti izmenjen svake godine (Law i Versteeg, 2011, str. 1169).

Počevši od druge polovine 20. veka, u mnogim zemljama postoji sve veća tendencija da u okviru svojih ustavnih sistema dozvole direktno delovanje međunarodnog prava i zakona posebnih međunarodnih organizacija kojima su pripadale. Ustavi Nemačke i Italije, na primer, zahtevaju da pravni sistem bude u skladu sa međunarodnim običajnim pravom. Pošto su oba ustava kruta, to znači da su obični nacionalni statuti koji su u suprotnosti sa takvim zakonom neustavni. Samo u poslednjoj deceniji dvadesetog veka, preko polovine svetskih zemalja napravilo je velike izmene svojih ustava i od ove grupe, 70% država je usvojilo potpuno nove ustave. U svetlu sopstvenog iskustva sa neobično statičnim ustavom, američki pravници su se prirodno više fokusirali na donošenje ustavnih odluka nego na izradu ustava. Ovde se ističe da razumevanje globalne ustavnosti zahteva pažnju ne samo na način na koji se ustavi tumače, već i na način na koji se njihov formalni sadržaj razvija tokom vremena (Law i Versteeg, 2011, str. 1169).

U istoriji savremene ustavnosti, dugoj skoro dva veka, donesene su stotine ako ne i hiljade ustava, od kojih se ni dva ne poklapaju u potpunosti. Svaki ustav i stari i novi, makar u nečemu se razlikuju od ostalih. Međutim, istovremeno sa tim, među njima se ne javljaju ni približno onoliko velike razlike u pogledu njihove koncepcije, forme i sadržine, kakve bi se dale očekivati, imajući u vidu, s jedne strane, ogromne promene kroz koje je ljudsko društvo prošlo u ovom periodu vremena, i, s druge strane, velike faktičke razlike između pojedinih društveno-ekonomskih uređenja kakve se u savremenom svetu sreću (Jovićić, 2006, str. 293). Poštovanje ustava i zakona je jedna od temeljnih vrednosti ustavnog poretka, ali ujedno i ideal koji je skoro nemoguće ostvariti. Svaka država nastoji da princip vladavine prava i poštovanja ustava kao najvišeg pravnog akta ostvari u praksi (Krčinski, 2011, str. 84).

USTAVNOST I GLOBALIZACIJA

Može se reći da 90% varijacija u sadržaju svetskih ustava koji se odnosi na prava može se objasniti kao funkcija samo dve varijable, od kojih se obe mogu kvantitativno meriti. Prva varijabla je sveobuhvatnost ili inkluzivnost ustava: neki ustavi su sažeti i imaju tendenciju da sadrže samo relativno generička prava, dok drugi takođe obuhvataju manje uobičajene, relativno ezoterične odredbe. Druga varijabla je ideološki karakter ustava. Svetski ustavi ne mogu se rasporediti u jednu ideološku dimenziju. Neki ustavi se mogu okarakterisati kao relativno libertarijanski, u smislu da oličavaju uobičajenu pravnu tradiciju negativne slobode ili preciznije, sudsku zaštitu od pritvora ili telesnih povreda od strane države. Drugi ustavi su, za razliku od toga, više etatistički po karakteru: oni pretpostavljaju i garantuju dalekosežnu ulogu države u svim aspektima života tako što državi daju niz ovlašćenja i odgovornosti u inostranstvu (Law i Versteeg, 2011).

Ustavi nisu samo izjave nacionalnog identiteta i težnje koje služe za razlikovanje zemalja jedne od drugih. Oni su takođe napisani da zadovolje i utiču na različitu

publiku, počevši od domaćih birača čija je podrška potrebna da bi se obezbedila stabilnost režima, preko stranih investitora koji traže garancije da su njihove investicije bezbedne od eksproprijacije, do drugih zemalja čije je odobravanje ključno za obezbeđivanje diplomatskog priznanja i nacionalne bezbednosti. Ništa manje od drugih oblika zakona, ustavno pravo je instrument politike koji države koriste za postizanje određenih ciljeva, kao što je nadmetanje protiv drugih nacija za investicioni kapital i kvalifikovanu radnu snagu u globalnoj ekonomiji ili signaliziranje usklađenosti sa normama i standardima međunarodne zajednice. Stoga ne bi trebalo da bude iznenađenje ako težnja za sličnim ciljevima navede zemlje da usvoje slične politike, uključujući slične ustave (Law i Versteeg, 2011).

Postoje i razlozi da se postavi pitanje da li je evolucija globalne ustavnosti u stvari direktna priča o konvergenciji. Nešto složenije i uznemirujuće od konvergencije se dešava, na primer, kada nemiri u Karačiju i Kartumu zbog verskih karikatura objavljenih u Kopenhagenu izazovu užasnutost u Parizu zbog neuspeha Američkih i britanskih političkih lidera da brane slobodu formulisane i osporenu na globalnom nivou. Domaća ustavnost je, delimično, i mesto i manifestacija geopolitičkog sukoba i rivalstva. Rastuća međuzavisnost i sve propusnije granice koje definišu globalizaciju služe samo da pojačaju uticaj takvog sukoba na održivost nacionalnih ustavnih normi. Manje utopistička vizija budućnosti globalne ustavnosti mogla bi tako predvideti podelu sveta na rivalske kampove koji zastupaju nekompatibilne koncepcije ustavnosti. Mogućnost širenja jaza između interno kohezivnih grupa najbolje je opisati ne kao konvergenciju, ili čak kao divergenciju, već kao polarizaciju (Law i Versteeg, 2011).

Jedan od razloga koji se navodi kao razlog za postojanje određenog stepena ustavne konvergencije je taj da će države, u pokušaju da uče jedna od druge, verovatno i oponašati jedna drugu. Drugi razlog odnosi se na ustavnu konkurenciju, a to znači da potreba za privlačenjem i zadržavanjem kapitala i kvalifikovane radne snage, daje državama podsticaj da ponude slično velikodušne ustavne garancije lične i ekonomske slobode. Tu je takođe i ustavna usklađenost, odnosno činjenica da se države suočavaju sa pritiscima da se prilagode globalnim ustavnim normama kako bi bile prihvaćene i kako bi dobile podršku kako domaće tako i međunarodne javnosti. Zaključak je da ustavnost karakterišu mrežni efekti koji nagrađuju države za usvajanje istog tipa ustavnog režima koji su drugi već usvojili (Law i Versteeg, 2011).

USTAVNOST I LJUDSKA PRAVA

U ustavu SAD iz 1787. godine, prvom pisanom ustavu u modernom značenju te reči, izvorno nije bio predviđen katalog ljudskih prava. Relativno kratak tekst ustava koji se sastoji od samo sedam obimnijih članova, bio je u najvećem delu posvećen konstituisanju i organizovanju vršenja savezne vlasti. Tek će četiri godine kasnije, 1791. godine, biti usvojeno deset amandmana na Ustav SAD koji uređuju materiju ljudskih prava, predstavljajući na taj način svojevrsan američki Zakon o pravima (Bill of Rights). Tačnije rečeno i izvorna verzija ustavnog teksta obuhvatala je neka lična prava, kao što su, na primer, *habeas corpus* ili pravo na porotno suđenje (Simović, Stanković i Petrov, 2018, str. 47).

Za razliku od američkog, francuski ustavotvorac ne samo da je u ustavni tekst iz 1791. godine integrisao Deklaraciju prava čoveka i građanina kao svoj uvodni deo, već je proklamovao i neka nova ljudska prava koja njome nisu bila obuhvaćena, kao što su sloboda kretanja, sloboda okupljanja, pravo na slobodno ispoljavanje misli, pravo na peticiju ili sloboda kulture.¹ Upravo ovim ustavom bio je konstituisan jedan kompromisan oblik ustavne monarhije, kojim ni monarh, a ni građani nisu bili zadovoljni, jer po rečima Fransoa Fire (Francois Furet) „između kralja i nacije postoji nužna povezanost i prinudna saradnja; kralj je poglavar nacije, ali njegova vlast proizilazi iz pristanka nacije, i on legitimno vlada samo ako se pokorava konstitutivnim odredbama ugovora koji se zove i ustav kraljevstva“ (Fire, 1990, str. 44).

Naposletku, kako zapaža Gajin, Američka i Francuska revolucija su početne tačke moderne pravne istorije ljudskih prava, jer se u okviru njih prvi put primećuje jedinstvo pravno – teorijskih (filozofskih, ideoloških) i pozitivnopravnih elemenata u izgradnji celovitog korpusa pravila o ljudskim pravima (Gaji, 2011, str. 20).

Suštinski elementi demokratije nisu samo kontingentni dodaci proceduralnim pojmovima demokratije, već su osnovni uslovi za održavanje demokratije kao načina za donošenje političkih odluka zasnovanih na pravilu većine i opštem pravu glasa. Ove promene dovode do četvorodimenzionalnog modela savremene ustavne demokratije zasnovane na četiri vrste prava zaštićenih savremenim ustavima: političkim, građanskim, slobodarskim i socijalnim pravima. Sadržajna dimenzija demokratije se najbolje vidi u pozitivnim i negativnim ustavnim garancijama koje garantuju rigidnost ustava (Ferrajoli, 2012).

Ustav mora posedovati svojstva koja ga formalno i sadržinski čine aktom koji objedinjuje osnovne racionalne principe prema kojima se zajednica (građani političke zajednice) odredila, prihvatajući ih kao osnovna pravila na kojima počiva i funkcioniše (Pajvančić, 2005, str. 8).

U današnjem višeslojnom poretku ljudska prava se štite na više načina. Može se reći da su državni ustavi oduvek sadržali značajan broj odredaba o osnovnim ljudskim pravima. Međunarodna i regionalna zaštita ljudskih prava, je međutim, relativno novija pojava. Počelo je posle 1945. godine, ali se dramatično razvilo u poslednjih nekoliko decenija, kako u opštim ugovorima i konvencijama na nivou UN i EU, tako i u konkretnijim ugovorima o mučenju, diskriminaciji, pravima deteta, rodnoj ravnopravnosti, nacionalnim manjinama, itd. Danas se može govoriti o stvarnoj „proliferaciji“ kako tekstova tako i sudova i agencija sa ciljem zaštite ljudskih prava (Neuman, 2003).

Jednu od osnovnih vrednosti svakog modernog ustava predstavljaju ljudska prava. Garantovanje i zaštita ljudskih prava je smisao ustava i njegova osnovna funkcija u političkoj zajednici. Ljudska prava predstavljaju suštinsku odliku demokratske, pravne i socijalne države. Ona predstavljaju smisao i obavezu države kao ljudske zajednice (Pajvančić, 2005, str. 146)

Pošto i nacionalni, i međunarodni i evropski sistemi za zaštitu ljudskih prava obavljaju istu funkciju, ne čudi što su povelje o pravima i ugovori o ljudskim

pravima u svim državama uglavnom slični u suštini, iako se tenzije između različitih jurisdikcija unutar višeslojnog pravnog poretka ne mogu u potpunosti izbjeći (Robert, 1994).

Međunarodne i evropske konvencije o ljudskim pravima, potpisane posle Drugog svetskog rata, zasnovane su na ustavima različitih država. One ni na koji način nisu imale nameru da zamene nacionalne ustavne zaštite, a kamoli da ih ukinu. Ključni termini koji su se koristili od samog početka bili su „minimalni standard“ i „supsidijarnost“, a vremenom je praksa Evropskog suda za ljudska prava počela da govori o potrazi za „zajedničkim evropskim osnovama“ i „nacionalnim marginama procene“. Svaki od ovih pojmova se odnosi na nacionalnu odgovornost za zaštitu osnovnih ljudskih prava (Velaers, 2016).

Kada se govori o Republici Srbiji, Ustav Republike Srbije, jednom zbirnom formulacijom „Sloboda misli, savesti i veroispovesti“, koja se odnosi na, pre svega, duhovnu, versku i filozofsku sferu, pruža mogućnost zajemčavanja jednog od osnovnih ličnih prava, dok formulacijom „Sloboda mišljenja i izražavanja“ (član 46.), koje se više odnosi na opšta pitanja društva i politike, garantuje pravo koje se svrstava u grupu političkih prava. Ovo pravo je u totalitarnim režimima strogo zabranjeno, a ljudi samo zato što imaju drugačije političko mišljenje, bivaju surovo progonjeni i najstrožije kažnjeni. Prema Ustavu Republike Srbije, sloboda izražavanja može se zakonom ograničiti, jedino u slučajevima, ako je to neophodno radi zaštite prava i ugleda drugih, čuvanja autoriteta i nepristrasnosti suda i zaštite javnog zdravlja, morala demokratskog društva i nacionalne bezbednosti Republike Srbije (Bataveljić, 2013, str. 103).

Kada je reč o političkim pravima, može se reći da su to svega prava participacije, odnosno prava čoveka da upravlja državom i zajednicom. U užem smislu, na primer, takva prava su aktivno i pasivno biračko pravo i pravo na pristup javnoj službi (Dimitrijević, Paunović i Đerić, 1997, str. 174).

Međunarodno pravo ljudskih prava i ustavno pravo imaju različite, ali komplementarne funkcije. Komplementarnost u funkciji dva režima ljudskih prava odražava ono što se naziva „međusobna legitimacija“ međunarodnih i domaćih ljudskih prava, kao i njihova odgovarajuća „međusobna pozitivizacija“ ili uzajamno pravno potvrđivanje (Besson, 2015).

Bez obzira na opšti stepen analogije ili disanalogije između međunarodnog i ustavnog prava, domaće povelje o pravima i međunarodno pravo o ljudskim pravima obavljaju istu osnovnu funkciju utvrđivanja ograničenja onoga što vlade mogu učiniti ljudima u okviru svojih nadležnosti. Takođe, postoji jasna sličnost između ovih prava u pogledu starosti. Iako su, naravno, postojali važni prethodnici i kasniji razvoj u svakom sistemu, oba su u suštini nastala nakon 1945. godine kao odgovor na masovna kršenja osnovnih prava neposredno pre i tokom Drugog svetskog rata. Ovo je popunilo velike praznine u pokrivanju i domaćeg i međunarodnog prava (Gardbaum, 2008).

Činjenica je da ljudska prava teže da se prikažu kao apolitička ideja, mada u praksi ideološko čišćenje ljudskih prava je gotovo nemoguće, isto kao i princip da svi ljudi poseduju univerzalna jednaka prava. Određeni broj autora je mišljenja da svako stanje ljudskih prava pre nastanka svetske države ne može pretendovati na to da ima univerzalno važenje, već da se ovde radi o postuliranoj, a ne o stvarnoj

univerzalnosti. S obzirom da ne postoji svetska država, ovi autori smatraju da ćemo još dugo živeti u svetu partikularno-moralnog prihvatanja osnovnih ljudskih prava (Avramović i Simović, 2012).

Iako nesumnjivo postoji nešto inherentno ustavno u vezi sa zakonom o ljudskim pravima, u smislu da on funkcioniše tako da precizira ograničenja o tome šta vlade mogu da urade osobama u okviru svojih nadležnosti, precizno pitanje za razmatranje je, međutim, da li ovo „nešto“ trenutno predstavlja davanje ljudskim pravima specifičan pravni status ustavnog prava. Očigledno, ograničenja vlada mogu i imaju različite pravne i nepravne oblike; u čisto domaćem kontekstu, oni mogu biti ustavni, statutarni, običajno pravo, administrativni, konvencionalni ili jednostavno politički/pragmatični. Kako je ustavno pravo, pravo određene vrste, ovo pitanje ima, bar delimično, neizbežno formalni sadržaj – iako se, doduše, ovaj sadržaj mora apstrahovati iz čisto domaćeg konteksta. Zaista, pošto je sada gotovo univerzalno priznato da EU ima ustavni zakon (čak i bez formalnog ustava), čiji je deo njen zakon o ljudskim pravima, ova vrsta zakona više nije u praksi, pa se ne može konceptualizovano ograničiti na nacionalni (Gardbaum, 2008).

Ustavno pravo nas često suočava sa teškim slučajevima, slučajevima koji se „ne mogu rešiti ozbiljnijim zagledanjem u deset reči klauzule“ (Dworkin, 2010, str. 81). U takvim situacijama razumni ljudi smatraju da im ustav njihove države daje prava ili slobode koja nisu uvek u skladu sa ostvarivanjem prava drugih lica. Ovo je poznat i uporan problem. Jezička neodređenost i principijelna priroda mnogih ustavnih odredbi primoravaju sudije da trajno smišljaju metode koje ova pravila pretvaraju u norme koje mogu da rešavaju stvarne slučajeve, ponekad u suprotnosti sa mišljenjem drugih grana vlasti. To dokazuje sve veći prenos ovlašćenja na pravosuđe u različitim delovima sveta (Atria, 1999).

ZAKLJUČAK

Pravni sistemi u svakom demokratski orijentisanom društvenom poretku mogu funkcionisati samo ukoliko su usklađeni i ukoliko se primenjuju svi usvojeni pravni akti. Ono što se može videti je da postoje različiti pogledi na definisanje ustavnosti. Jedna od podela koja se ovde nameće odnosi se na čvrstu i meku ustavnost, odnosno na mogućnost postojanja pisanog i nepisanog ustava. U vezi sa tim treba istaći činjenicu da je ustvari najvažnija suština ustavnosti, a ona podrazumeva demokratsko upravljanje i poštovanje ljudskih prava. Bez obzira da li se posmatra više kao pravni ili kao politički pojam, ustav predstavlja najviši pravni akt koga moraju da se pridržavaju svi u državi, kako predstavnici vlasti, tako i svaki pojedinac ili organizacija.

Kada se govori o istorijskom razvoju ustavnosti, njene korene vidimo još u antičko doba. Iako se ne može reći da je ustav postojao u savremenom smislu te reči bila je vidljiva težnja za uređivanjem države i društvene organizacije. Još u Staroj Grčkoj ustav je značio opštu prirodu ili karakter države. Ključni segment koji se ističe je prelazak sa grčke na rimsku ustavnost, odnosno stavljanje većeg akcenta na doktrinu prirodnog prava, odnosno na doktrinu višeg zakona od strane stoičkih filozofa. Ideja nastanka ustava u smislu u kom i danas postoji, vezuje se za prve pisane tekstove u

Engleskoj u srednjem veku koji su predstavljali ograničavanje do tada neograničene državne vlasti.

Razvoj modernog ustavnog poretka vezuje se za američku i francusku revoluciju u 18. veku. Kada je reč o pisanju ustava tu se razlikuje jedno ustavotvorno pisanje do nakon Drugog svetskog rata i drugo nakon Hladnog rata iz perioda 1990-ih godina 20. veka. Moderna ustavnost traži odgovore na mnoga pitanja, a jedno od osnovnih pitanja koje se postavlja je da li globalna ustavnost može biti dovoljno civilizacijski i kulturološki inkluzivna. Jedan od univerzalnih zaključaka je da ustavnost može biti globalna, bez obzira na promene svetskog poretka i činjenicu da se u poslednjim decenijama ravnoteža snaga menja u korist Azije.

Ustavnost je deo zajedničkog nasleđa čovečanstva. Bez toga, ne bi bilo moguće dostići stepen slobode koji se sada uživa u većini modernih država. Istina, u nekim slučajevima je potrebno postići napredak i primamljivo je pozvati na veću globalizaciju. Međutim, treba biti oprezan pri „uvozu“ ustavnih sredstava. Ne postoji „jedna veličina“ za sve u ustavnom pravu. Ustavna pravila moraju biti prilagođena svakoj državi. Međutim, bez obzira na neophodna prilagođavanja, nikada ne treba zaboraviti da je struktura ustavnosti uvek ista. Ustavnost je osmišljena za dobro i pravo čovečanstva. Kako globalizacija tržišta može dovesti u opasnost globalizaciju ustavnog prava zbog svojih ogromnih društvenih troškova, nikada ne smemo zaboraviti da je polazna tačka i krajnji rezultat ustavnosti ljudsko biće i ljudska prava.

Može se reći da je tek u relativno novije vreme ljudsko društvo počelo da prepoznaje važnost autonomije svakog pojedinca, odnosno značaj ljudskih prava. Međunarodna zajednica je priznala da su ljudi suštinski bitni i bori se sa pojmom jednakosti od sredine 20. veka. Međutim, bez obzira na velike pomake i uspehe u borbi za ljudska prava, činjenica je da je gotovo nemoguće da svi ljudi poseduju univerzalna jednaka prava. Isto tako je nemoguće ljudska prava potpuno izolovati od politike, s obzirom na činjenicu da su baš politička prava njihov važan sastavni deo.

LITERATURA

1. Atria, F. (1999). Legal Reasoning and Legal Theory Revisited. *Law and Philosophy* 18 (5), 537–577.
2. Avramović, D., Simović, D. (2012). Univerzalizacija i/ili ideologizacija ljudskih prava, *Nacionalni interes*, Godina VIII, Vol. 14, Broj 2/2012, pregledni rad, 199-220.
3. Bataveljić, D. (2013). *Ustavno pravo*. Kragujevac: Pravni fakultet u Kragujevcu: Centar za uporedno ustavno pravo.
4. Besson, S. (2015). Human Rights and Constitutional Law: Patterns of Mutual Validation and Legitimation. *Oxford Academic*. Vol. 15, 279-299.
5. Borgeaud, C. (1892). *The Origin and Development of Written Constitutions*, preuzeto 25.9.2023. sa: <https://www.jstor.org/stable/2139444?seq=1>
6. Buirdeau, G. (1969). *Traite de science politique*. Paris: Librairie generale de droitet de jurisprudence, 46.
7. Duning, A., W. (1999). *Political Theories, Ancient and Modern*. Boston: Brill.

8. Dworkin, R. (2010). *Taking Rights Seriously*. New Delhi: Universal Law Publishing, 81.
9. Đorđević, J. (1973). *Ustavno pravo*. Beograd: Savremena administracija.
10. Đorđević, J. (1965). *Uvod u ustavno pravo*. Beograd: Izdanje Saveza pravnika Jugoslavije, 24.
11. Ferrajoli, L. (2012). Constitutional Democracy. *Journal for constitutional theory and philosophy of law*, 18/2012, 15-68.
12. Fire, F. (1990), *O francuskoj revoluciji*, Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
13. Gajin, S. (2011), *Ljudska prava – pravno-sistematski okvir*, Beograd: Pravni fakultet Univerziteta Union: Centar za unapređivanje pravnih studija: Institut za uporedno pravo.
14. Gardbaum, S. (2008). Human Rights as International Constitutional Rights. *European Journal of International Law*, Volume 19, Issue 4, 749-768.
15. *Globalization and Constitution*, preuzeto 10.5.2024. sa: https://www.kas.de/c/document_library/get_file?uuid=997c94e0-2b85-b6bb-c27e4187f03201d0&groupId=252038
16. Jovičić, M. (2006). *Ustav i ustavnost*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
17. Krčinski, B. (2011). Normativna kontrola ustavnosti i zakonitosti pravnih akata u Republici Makedoniji. *Strani pravni život*, 2/2011, 83-97.
18. Law, S., D., Versteeg, M. (2011). The Evolution and Ideology of Global Constitutionalism. *California Law Review*. Vol. 99, No 5, 1163-1258.
19. Mattias, K. (2018). *On the History and Theory of Global Constitutionalism*. Cambridge: Cambridge University Press.
20. McIlwain, C. (1940). *Constitutionalism, Ancient and Modern*. New York: Cornell University Press.
21. Neuman, G., L. (2003). Human Rights and Constitutional Rights: Harmony and Dissonance. *Stanford Law Review*, 1863-1900.
22. Patterson, C., P. (1948). The Evolution of Constitutionalism, *Minnesota Law Review-Journal of the State Bar Association*, Vol. 32, No. 5, 427-457.
23. Pajvančić, M. (2005). *Srbija između ustava i ustavnosti*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
24. *Pojam, vrste i istorijat ustava*, preuzeto 15.2.2024. sa:
25. <https://lawofficeminic.wixsite.com/website/post/pojam-vrste-i-istorijat-ustava>
26. Robert, J. (1994). Constitutional and international protection of human rights: competing or complementary systems, *HRLJ*, p. 8; in: Baumgärtel, M. et al. (2014). Hierarchy, coordination or conflict? Global Law Theories and the Question of Human Rights. *Journal européen des droits de l'homme*, Vol. 3, 326-353.
27. Simović, D., Stanković, M., Petrov, V. (2018). *Ljudska prava*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Pravni fakultet.
28. Shugart, F., M., Fellman, D., Boggetti, G. (2022). *Constitutions and Constitutional law*, preuzeto 28.5.2024. sa: <https://www.britannica.com/topic/constitutional-law>
29. Šakrinović, K., H. (2021). Vijek ustavnog sudstva u Evropi. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, god. 58, 4/2021, 1121-1140.
30. Velaers, J. (2016). Constitutional Versus International Protection of Human Rights: Added Value or Redundancy? The Belgian Case, in the Light of the Advisory Practice of the Venice Commission. *Revue interdisciplinaire d'études juridiques* 2016/2 Vol. 77, 265-295.

31. Vladislavljević, M. (1936). Pojam ustava. *Arhiv za pravne i društvene nauke*, 3/1936, 228.
32. Zoller, E. (1996). Constitutionalism in the Global Era, *Indiana University Maurer School of Law*, 1143-1151.

SUMMARY

The constitution of each state defines the powers of government and their exercise, forming the legal foundation for elections, taxation, and the structure of state institutions. Legal systems follow a hierarchical structure, with the constitution at the top, followed by laws and by-laws. Historically, constitutional power was often centralized in monarchies, such as those in the Roman Empire and France, whereas models like ancient Athens divided powers across institutions—similar to modern democracies. Constitutionalism, as a legal theory, aims to safeguard individual rights under limited government, often through a written constitution. It represents the highest legal authority applicable to all citizens and institutions. The evolution of constitutionalism—from ancient Greece and Rome to the present—reflects changing political and philosophical foundations, such as the influence of Greek Stoics and the Roman principle of natural law. In modern states, centralized and local governance coexist, requiring clear power distribution. Constitutions also serve political purposes: reinforcing national identity, ensuring governmental stability, and providing assurances to foreign investors. Today, human rights are constitutionally protected both domestically and internationally. Ultimately, adherence to constitutional principles is essential to democratic governance. Despite diverse constitutional texts worldwide, their core purposes and structures show significant similarity, underlining a shared commitment to the rule of law and institutional balance.

FUNKTIONALITÄT DER KOSTENLOSEN ONLINE-ÜBERSETZUNGSTOOLS FÜR DIE ÜBERSETZUNG VON REALIEN

Dobriła Begenišić

Filozofski fakultet, Univerzitet u Nišu

Niš, Republika Srbija

dobbeg@yahoo.de, ORCID 0000-0001-9547-357X

Zusammenfassung

Die Entwicklung der kostenlosen Online-Übersetzungstools schreitet kontinuierlich voran, besonders bemerkenswerte Fortschritte zeigen sich mit dem Aufkommen künstlicher Intelligenz. Besondere Fortschritte sind beim Übersetzen von standardisierten Texten zu beobachten, wobei die Vorteile hauptsächlich im quantitativen Aspekt der Übersetzung liegen – der Geschwindigkeit, weniger Zeit-, Arbeits- und Kostenaufwand.

Das Ziel dieses Beitrags ist die Analyse der Übersetzungen von sogenannten Realien, die mithilfe der kostenlosen Online-Übersetzungstools erhalten sind. Zu diesem Zweck haben wir untersucht, wie die kostenlosen Übersetzungstools die außersprachlichen Inhalte behandeln, die die kulturellen Elemente einer Gemeinschaft bezeichnen. Wir haben eine bestimmte Anzahl von Ausdrücken ausgewählt, die die spezifischen kulturellen Elemente des serbischsprachigen Raums bezeichnen (Namen von Speisen und Getränken, Bräuche, Tradition), die auf Wikipedia dargestellt sind. Die Definition des Begriffs aus Wikipedia haben wir mit drei Übersetzungstools (translate.google.com, netprevodilac.com und chatgpt.com) ins Deutsche übersetzt und das Übersetzungsverfahren analysiert, die Übersetzungen verglichen und die Qualität der erhaltenen Übersetzungen bewertet.

Für die Forschung wurden kontrastive Methode, Methode der Inhaltsanalyse und statistische Methode verwendet.

Schlüsselwörter: maschinelles Übersetzen, Online-Übersetzungstools, Realien, künstliche Intelligenz, Übersetzen.

FUNKCIONALNOST BESPLATNIH ONLAJN ALATA ZA PREVOĐENJE REALIJA

Apstrakt

Razvoj besplatnih onlajn alata za prevođenje stalno napreduje, a posebni rezultati beleže se sa pojavom veštačke inteligencije. Poseban napredak primećuje se u prevođenju tipskih tekstova, a prednosti se ogledaju uglavnom u kvantitativnom aspektu prevođenja – brzini, manjem utrošku vremena, radne snage i novca. Predmet ovoga rada je kvalitativni aspekt prevoda takozvanih realija, to jest kulturno specifičnih elemenata, dobijenih pomoću onlajn alata besplatno dostupnih na internetu. U tu svrhu proverili smo na koji način ovi alati za prevođenje tretiraju vanjezičke sadržaje koji prenose elemente kulture specifične za jednu

zajednicu. Odabrali smo određeni broj izraza koji označavaju specifične kulturološke elemente srpskog govornog područja (nazive jela i pića, običaje, tradiciju) koji su predstavljeni na Vikipediji. Definiciju pojma sa Vikipedije preveli smo pomoću tri alata za prevođenje (translate.google.com, netprevodilac.com i chatgpt.com) na nemački jezik i uradili analizu prevodilačkog postupka, uporedili prevode i ocenili kvalitet dobijenih prevoda. Za istraživanje korišćene su konstrativna metoda, metoda analize sadržaja i statistička metoda.

Ključne reči: mašinsko prevođenje, onlajn alati za pravodenje, realije, veštačka inteligencija, prevođenje.

EINFÜHRUNG

Das Übersetzen als Tätigkeit ist so alt wie die Menschheit selbst, während die wissenschaftliche Disziplin, die sich damit beschäftigt, relativ jung ist und aus der zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts stammt. Es gibt viele Definitionen der Übersetzung, die von den Übersetzungsansätzen und -theorien und ihren Vertretern abhängen. Ivir definiert Übersetzung als „die Umwandlung einer Nachricht (Gedanken, Gefühle, Wünsche, Anweisungen), die zuvor in einer Sprache ausgedrückt wurde, in eine gleichwertige Nachricht, die in einer anderen Sprache ausgedrückt wird“ (Ivir, 1978, p. 9). Eine etwas komplexere Definition der Übersetzung stammt von Hlebec, für den „die Übersetzung ein Prozess der Erstellung von Übersetzungen ist und aus Umwandlung und Modifikation besteht. Die Übersetzungsumwandlung ist eine Codierung, die ermöglicht, dass die Absichten, die in einem Code (der Ausgangssprache) ausgedrückt wurden, in einer Nachricht, die in einem anderen Code (der Zielsprache) ausgedrückt wird, erneut realisiert werden. Die Übersetzungsmodifikation ist ein Prozess oder Zustand, bei dem die Absichten des Ausgangstextes geändert werden und der im Rahmen desselben Textes stattfindet. Anstelle des Begriffs *Umwandlung* könnte auch der Begriff *Reproduktion* verwendet werden“ (Hlebec, 2009, p.12). Die Auffassung der Übersetzung als Reproduktion findet sich auch bei Eugene Nida: „Übersetzen ist die Reproduktion des in der Zielsprache nächstliegenden natürlichen Äquivalents der Botschaft in der Ausgangssprache, zuerst in Bezug auf die Bedeutung und dann in Bezug auf den Stil“ (Nida, 1964, p. 95).

Die Hauptaufgabe der Übersetzung ist das Übertragen einer Botschaft aus einer Sprache in eine andere. Damit die Botschaft erfolgreich übermittelt wird, ist das Vorhandensein von der Äquivalenz zwischen lexikalischen Einheiten in der Ausgangssprache und in der Zielsprache entscheidend. Der Begriff der Äquivalenz stand lange im Mittelpunkt der Diskussion um die Zielbeschreibung der Translation (Đurović, 2009, p. 120). Die Übersetzungsprobleme entstehen in den Fällen, in denen es für die lexikalischen Einheiten in der Ausgangssprache keine angemessenen äquivalenten Übersetzungen in der Zielsprache gibt, wenn es sich, also, um die Nulläquivalenz handelt. Daher ist die Übersetzung der sogenannten Realien, d. h. der Begriffe, die spezifische Elemente einer Kultur bezeichnen, eine sehr große Herausforderung für die Übersetzer.

Auf der theoretischen Ebene herrscht Uneinigkeit über die Benennung dieser Begriffe sowie über ihre Einteilung. Die Theoretiker bezeichnen diese Begriffe als

„Elemente der Kultur“ (Pavlović, 2015), „Wörter, die Kultur ausdrücken“ (Ivir, 1978), „Realien“ (Florin, 1993; Snell-Hornby, 288) oder „kulturspezifische Elemente“ (Veselica Majhut, 2012). Für diese Arbeit werden wir den Begriff „Realien“ benutzen. „Realien (aus dem Lateinischen *realis*) sind Wörter und Wortkombinationen, die Gegenstände und Konzepte bezeichnen, die für den Lebensstil, die Kultur, die soziale und historische Entwicklung einer Nation charakteristisch sind, und die anderen Kulturen fremd sind. Da sie lokal und/oder historisch geprägt sind, haben sie keine vollständig präzisen Äquivalente in anderen Sprachen. Sie können nicht auf konventionelle Weise übersetzt werden und erfordern einen speziellen Ansatz“ (Florin, 1993, p. 123). Vladimir Ivir definiert diese Begriffe als Elemente, die charakteristisch für die Ausgangskultur sind und die die Zielsprache nicht kennt, weshalb es auch keine entwickelten sprachlichen Mittel für ihre Ausdrucksweise gibt (Ivir, 1978: 64). Laut Ivir können kulturelle Elemente sich auf „den Alltag, die Ernährung, Kleidung, Sport, Geschichte, Religion, Wirtschaft, soziale und politische Beziehungen, materielle Kultur, Pflanzen- und Tierwelt usw. beziehen“ (Ivir, 1978, p. 65). Nach Snell-Hornby sind Realien „Identitätsträger eines nationalen/ethnischen Gebildes, einer nationalen/ethnischen Kultur – im weitesten Sinne – und werden einem Land, einer Region, einem Erdteil zugeordnet“ (Snell-Hornby 1999, p. 288).

Der Schwerpunkt dieses Beitrags liegt auf den möglichen Wiedergabeverfahren der ausgewählten Realienbezeichnungen, die bei ihrer Übersetzung aus dem Serbischen ins Deutsche mithilfe der kostenlosen online verfügbaren Übersetzungstools die Translationsprobleme bereiten.

Im Rahmen der Analyse haben wir eine bestimmte Anzahl von Begriffen ausgewählt, die die spezifischen kulturellen Elemente im serbischsprachigen Raum bezeichnen (Begriffe, die Speisen und Getränke, Bräuche und Tradition bezeichnen) und die auf Wikipedia vertreten sind, wie zum Beispiel: *rakija*, *šljivovica*, *lozovača*, *pršut*, *pogača*, *proja*, *pita*, *cicvara*, *ajvar*, *kajmak*, *slava*, *sveta vodica*, *položajnik*, *badnjak*, *česnica*, *zadušnice*, *opanak*, *gusle*. Den Wikipedia-Artikel haben wir mit drei Übersetzungstools (translate.google.com, netprevodilac.com und chatgpt.com) ins Deutsche übersetzt und das Übersetzungsverfahren analysiert, die Übersetzungen verglichen und die Qualität der erhaltenen Übersetzungen bewertet und die Rolle des menschlichen Faktors bei der Übersetzung von Texten, die Realien enthalten, betrachtet.

Die Annahme, dass die maschinelle Übersetzung von Realien große Probleme verursacht und diese Übersetzungen ungenau und oft völlig falsch sind, hat sich als wahr erwiesen. Es hat sich auch gezeigt, dass in den meisten Fällen die Übernahme als Übersetzungsverfahren vertreten ist. Die Untersuchung ergab, dass in den erhaltenen Übersetzungen viele Fehler vorhanden sind, insbesondere in den Fällen von Homonymie und Polysemie. Der Mensch bleibt nach wie vor ein unersetzlicher Faktor bei der Übersetzung. Die Rolle des Übersetzers bleibt entscheidend, da Übersetzungen, die auf diese Weise erhalten wurden, ohne seine Intervention nicht verwendbar sind.

Für die Forschung wurden kontrastive Methode, Methode der Inhaltsanalyse und statistische Methode verwendet.

ÜBERSETZUNG VON REALIEN

Die Probleme bei der Übersetzung von Realien hängen mit der Äquivalenz zusammen, da es sich um die Begriffe handelt, für die es keine adäquaten Äquivalente in der Zielsprache gibt. Viele Theoretiker haben sich mit diesem Thema beschäftigt und Lösungen in der Form von Übersetzungstechniken und Verfahren vorgeschlagen, die verwendet werden sollten. Unterschiedliche Autoren haben unterschiedliche Ansichten zur Lösung von Realien-Fragen. Bei der Definition von Übersetzungstechniken und -verfahren, die den Übersetzern zur Verfügung stehen, herrscht in der Literatur eine große Uneinheitlichkeit. Für diese Arbeit verwenden wir die Einteilung der Übersetzungsverfahren von Hlebec. Hlebec unterscheidet folgende Übersetzungsverfahren: 1. Übernahme, 2. Transkription, 3. Transliteration, 4. Fremdwort oder Lehnwort (Adaptation), 5. Ersetzung unbekannter Begriffe oder Ausdrücke durch bekannte Fremdwörter, 6. wörtliche Übersetzung oder Lehnübersetzung, 7. Übersetzung mithilfe der Definitionen (Beschreibung, Paraphrase oder interpretative Übersetzung), 8. Neutralisierung (Ersetzung durch einen neutralen Ausdruck), 9. Auslassung, 10. Neologismen oder kreative Entlehnungen, 11. Ersetzung durch analoge Begriffe oder Ausdrücke aus der Zielsprache (Hlebec, 2009, p. 114-115).

Für das Verfahren der Übernahme verwendet Hlebec auch den Begriff „integrale Entlehnung“, bei dem der Begriff „unverändert aus der Ausgangssprache übernommen wird, genau so, wie es im Original geschrieben oder ausgesprochen wird, also ohne jegliche Anpassung“ (Hlebec, 2017, p. 19). „Die Übernahme der Form eines fremden Wortes, obwohl das auf den ersten Blick nicht zur Übersetzung beiträgt, gehört dennoch zu den Übersetzungsverfahren, da solche Wörter, obwohl sie dem System der Zielsprache fremd sind, als Teile des Textes verwendet werden können und ihre Bedeutung manchmal aus dem Kontext oder einer Erklärung verstanden werden kann“ (Hlebec, 2009, p. 116). Hier wird der Kontext als äußerst wichtiger Faktor für das Verständnis von Realien erwähnt. Der Mangel an Kontext und Erklärungen ist der entscheidende Faktor für viele Fehler bei der Übersetzung von Realien mit den Online-Übersetzungstools.

Die Transliteration und die Transkription betrachtet Hlebec als Anpassungsverfahren. Unter der Transliteration versteht man die Umschrift eines Wortes von einem Schriftsystem in ein anderes. Transkription hingegen erfolgt durch die Übertragung der Form über Transphonemisierung (Hlebec, 2009, p. 116). Die Ersetzung durch bekannte fremdsprachige Ausdrücke bezieht sich auf die Verwendung eines bekannten fremden Ausdrucks aus einer anderen Sprache (Hlebec, 2009, p. 117).

Hlebec betrachtet die Übersetzung mithilfe der Definitionen als ein interpretatives Verfahren, das hauptsächlich in den Fachtexten verwendet wird. Dabei wird der Begriff aus dem Ausgangstext entweder als integrale Entlehnung übernommen oder transkribiert, während die Übersetzung durch Definition in einer Fußnote am Ende der Seite, des Kapitels oder des Buches angegeben wird (Hlebec, 2017, p. 57).

Die Neutralisierung von Elementen aus den fremden Kulturen ist ein Verfahren, das oft zu einer Entkonkretisierung führt. Der Übersetzer verwendet allgemeine Beschreibungen statt auf spezifische Objekte hinzuweisen. Dadurch geht die Spezifität des Originals verloren, aber auch die stilistische Genauigkeit wird verringert.

Das Weglassen ist ein drastischer Schritt, bei dem die ursprüngliche Botschaft modifiziert wird, sei es aus der Abneigung gegenüber bestimmten kulturellen Elementen oder aus dem Mangel an Interesse (Hlebec, 2009, p. 118).

ONLINE-ÜBERSETZUNGSTOOLS

Die ersten Schritte auf dem Gebiete des maschinellen Übersetzens wurden in den späten 1950er und frühen 1960er Jahren des 20. Jahrhunderts gemacht. Seit dieser Zeit hat sich das maschinelle Übersetzen stark weiterentwickelt, aber seine Möglichkeiten und Leistungen sind immer noch nicht vollständig absehbar. Die ersten digitalen Übersetzungstools waren eigentlich elektronische Wörterbücher, dann wurden spezielle Programme für Übersetzung entwickelt und, mit der Entwicklung des Internets wurden die Übersetzungstechnologien weiter verbessert und so entstanden die Online-Übersetzungstools, die zu einem unverzichtbaren Instrument in der heutigen Übersetzungspraxis geworden sind. Diese Übersetzungstools umfassen eine Vielzahl von Sprachen, basieren auf kontrollierten terminologischen Datenbanken, und für ihre Entwicklung werden die Neurolinguistik und die künstliche Intelligenz verwendet. Der Einsatz der künstlichen Intelligenz, der seit 2016 begonnen hat, wird zu erheblichen Fortschritten bei der Qualität des maschinellen Übersetzens führen. Die Ergebnisse, die diese Tools bieten, sind in gewissem Maße inhaltlich korrekt, aber sie sind problematisch in dem semantischen Bereich, besonders wenn es sich um die sogenannten „kleinen“ Sprache handelt, wie Serbisch. Trotz aller Fortschritte treten die Herausforderungen im Zusammenhang mit polysemen und homonymen Wörtern, Realien sowie literarischen Texten und Poesie, dann Redewendungen, kulturellen Elementen, usw., auf. Die Ergebnisse sind in kontrollierten Bereichen sichtbar, in denen die sogenannten kontrollierten Wörterbücher existieren, wie zum Beispiel bei der Übersetzung von sachlichen Texten. Maschinelles Übersetzen kann bestimmte Bedürfnisse erfüllen, insbesondere in Bezug auf niedrigere Kosten, Geschwindigkeit und Quantität, jedoch nicht in Bezug auf Qualität. Die Rolle des Übersetzers bleibt nach wie vor ein unverzichtbarer Teil des Übersetzungsprozesses, aber seine Rolle hat sich geändert. Heute handelt es sich mehr um Überarbeitung und Redaktion der maschinell übersetzten Texte.

ANALYSE DER AUSGEWÄHLTEN REALIENBEZEICHNUNGEN

Im Rahmen der Forschung haben wir eine bestimmte Anzahl von Begriffen ausgewählt, die die spezifischen kulturologischen Elemente im serbischen Sprachraum bezeichnen. Das Korpus für die Analyse bildeten die Realien, die

Speise und Getränke bezeichnen (*rakija*, *šljivovica*, *lozovača*, *pršut*, *pogača*, *proja*, *pita*, *cicvara*, *ajvar* und *kajmak*) und die Realien, die Bräuche und Tradition bezeichnen (*slava*, *sveta vodica*, *položajnik*, *badnjak*, *česnica*, *zadušnice*, *opananci*, *gusle*). Zuerst haben wir die Definition dieser Begriffe der Wikipedia entnommen und diese Definition mit drei Übersetzungstools, die frei zugänglich sind, ins Deutsche übersetzt: translate.google.com, netprevodilac.com und chatgpt.com. Dann haben wir das Übersetzungsverfahren und die Qualität der erhaltenen Übersetzung analysiert und bewertet.

Bezeichnungen für Speisen und Getränke

Rakija

Rakija ist ein traditionelles serbisches Getränk und deshalb ein Begriff, der sehr häufig in den serbischen Texten vorkommt. Die Übersetzung dieses Begriffs, die wir für das Wort *rakija* erhalten haben, lautet *Brandy* (translate.google.com, netprevodilac.com) und *rakija* (chatgpt.com). Die Übersetzung mit dem englischen Wort *Brandy* ist nicht präzise, weil dieses Übersetzungsäquivalent zu einer Neutralisierung führt und damit zu einer Ungenauigkeit in der Bedeutung des Wortes, da *Brandy* die Bezeichnung für mehrere alkoholische Getränke ist. Im Duden (duden.de) kann man die Übersetzungen *Schnaps* oder *Raki* finden, was präziser als *Brandy* wäre. Im Fall der Übersetzung mit chatgpt.com haben wir das übernommene Wort *rakija* ohne irgendwelche Anpassung bekommen. Es ist auch interessant, dass wir für viele Begriffe die gleiche Übersetzung von translate.google.com und netprevodilac.com bekommen haben. Zum Beispiel:

Bukuneduja:

Ракија је жестоко алкохолно пиће. Добија се једноструком или двоструком дестилацијом масе која се добија алкохолним врењем воћа, ражи, кромпира и сличног. (<https://sr.wikipedia.org/wiki/Ракија>; abgerufen am 02.07.2024)

translate.google.com/netprevodilac.com:

Brandy ist ein starkes alkoholisches Getränk. Es wird durch einfache oder doppelte Destillation der durch alkoholische Gärung von Früchten, Roggen, Kartoffeln und dergleichen gewonnenen Masse gewonnen.

(<https://translate.google.com>; <https://netprevodilac.com/prevodilac-srpski-nemacki>; abgerufen am 02.07.2024)

chatgpt.com:

Rakija ist ein starkes alkoholisches Getränk. Es wird durch einfach oder doppelt destillierte Masse hergestellt, die durch alkoholische Gärung von Obst, Roggen, Kartoffeln oder ähnlichem gewonnen wird.

(<https://chatgpt.com>; abgerufen am 02.07.2024)

Šljivovica

Der Begriff *šljivovica* (*šljiva*) wurde als *sljivovica* (*Pflaume*) (translate.google.com, netprevodilac.com) und als *šljivovica* (*šljiva*) (chatgpt.com) übersetzt. Es handelt sich also in allen drei Fällen um die Übernahme des originellen Wortes, obwohl in den deutschen Wörterbüchern das Wort *Sliwowitz* vorhanden ist. Bei der Übersetzung mit translate.google.com und netprevodilac.com ist dieses Wort ohne diakritische Zeichen gegeben und bei chatgpt.com ohne irgendwelche Änderung. Die Kurzform für dieses Getränk – *šljiva*, was üblicher in serbischer Sprache ist, wurde als *Pflaume* und *šljiva* übersetzt. Im Falle der Übersetzung *Pflaume* ist es zu einem Fehler gekommen, weil *Pflaume* in der deutschen Sprache eine Art Obst bezeichnet und nicht ein Getränk, das aus diesem Obst gewonnen wird. In der serbischen Sprache handelt es sich um Homonyme und aus diesem Grund ist es zum Fehler bei der Übersetzung gekommen. Zum Beispiel:

Википедија:

Шљивовица (*шљива*) је врста воћне ракије. То је безбојно или жућкасто, јако алкохолно пиће, које се добија дестилацијом преврелог кљука од шљива. (<https://sr.wikipedia.org/wiki/Шљивовица>; abgerufen am 02.07.2024)

translate.google.com/netprevodilac.com:

Šljivovica (Pflaume) ist eine Art Obstbrand. Es handelt sich um ein farbloses oder gelbliches, stark alkoholisches Getränk, das durch Destillation von überhitztem Pflaumensaft gewonnen wird. (<https://translate.google.com>; <https://netprevodilac.com/prevodilac-srpski-nemacki>; abgerufen am 02.07.2024)

chatgpt.com:

Šljivovica (šljiva) ist eine Art von Frucht-Rakija. Es ist farblos oder gelblich, ein stark alkoholisches Getränk, das durch Destillation des vergorenen Tresters von Pflaumen gewonnen wird (<https://chatgpt.com>; abgerufen am 02.07.2024)

Lozovača

Der Begriff *lozovača* wurde in allen drei Fällen mit einem übernommenen Wort übersetzt, bei translate.google.com und netprevodilac.com ohne irgendwelche Anpassung (*lozovača*) und bei [Chatgpt.com](https://chatgpt.com) mit der Anpassung in der Schreibweise (*Lozovacha*). Problematisch in diesem Fall war auch die Übersetzung der kürzeren Bezeichnung für dieses alkoholische Getränk, das üblicher ist – *loza*, die als *Rebe* und *Loza* übersetzt wurde. Bei der Übersetzung *Rebe* ist es auch zum Fehler gekommen, weil dieses Wort in der deutschen Sprache die Pflanze, auf der die Trauben wachsen, bezeichnet und nicht das alkoholische Getränk, das aus Trauben gewonnen wird. Der Grund für diese falsche Übersetzung war auch die Homonymie, weil diese Begriffe in der serbischen Sprache Homonyme sind, sie werden gleich geschrieben, aber mit dem Unterschied im Akzent ausgesprochen. In diesem Fall haben sich auch die Homonyme als problematisch für die maschinelle Übersetzung gezeigt. Zum Beispiel:

Википедија:

Лозовача (*лоза*), тип је ракије која се добија дестилацијом преврелог грожђаног кљука (комине, џибре).

(<https://sr.wikipedia.org/wiki/Лозовача>; abgerufen am 02.07.2024)

translate.google.com/netprevodilac.com:

Lozovača (Rebe) ist eine Art Schnaps, der durch Destillieren von überkochtem Traubentrester (Trester, Jibre) gewonnen wird.

(<https://translate.google.com>; <https://netprevodilac.com/prevodilac-srpski-nemacki>; abgerufen am 02.07.2024)

chatgpt.com:

Lozovacha (Loza), ein Typ von Schnaps, der durch Destillation des vergorenen Traubenmaisches (Trester, Schlempe) gewonnen wird.

(<https://chatgpt.com/>; abgerufen am 02.07.2024)

Pršut

Das Wort *pršut* wurde mit dem italienischen Wort *Prosciutto* übersetzt, das allgemein bekannt ist und hier zu einer Neutralisierung der Bedeutung führt. Solch eine Übersetzung haben wir in allen drei Fällen (translate.google.com, netprevodilac.com, chatgpt.com). Zum Beispiel:

Википедија:

Пршут (такође **пршута**; млет. **persuto**, итал. **prosciutto**: просушен, од лат. *prae exsuctus*, или *perexsuctus*: врло исушен) је трајни сухомеснати производ добијен сољењем, пресовањем и сушењем углавном свињског меса, ређе говедине и овчетине.

(<https://sr.wikipedia.org/wiki/Пршут>; abgerufen am 02.07.2024)

translate.google.com/netprevodilac.com:

Prosciutto (auch Prosciutto; Mlet. persuto, italienisch Prosciutto: trocken, von lat. prae exsuctus, bzw. perexsuctus: sehr getrocknet) ist ein dauerhaft getrocknetes Fleischprodukt, das durch Salzen, Pressen und Trocknen meist von Schweinefleisch, seltener von Rind- und Hammelfleisch gewonnen wird.

(<https://translate.google.com>; <https://netprevodilac.com/prevodilac-srpski-nemacki>; abgerufen am 02.07.2024)

chatgpt.com:

Prosciutto (auch Prosciutto; Mlet. persuto, italienisch Prosciutto: trocken, von lat. prae exsuctus, bzw. perexsuctus: sehr getrocknet) ist ein Produkt, das durch Salzen, Pressen und Trocknen gewonnen wird, meist aus Schweinefleisch, seltener aus Rind- und Hammelfleisch.

(<https://chatgpt.com/>; abgerufen am 02.07.2024)

Für die Begriffe *pogača*, *proja*, *pita*, *cicvara* und *ajvar* wurde in allen drei Fällen die Übernahme als Übersetzungsverfahren ohne irgendwelche Anpassungen benutzt. Dieses Verfahren kommt häufig in der Übersetzungspraxis vor, aber, für das Verständnis sind Erklärungen und Kontext wichtig, was nicht bei dem maschinellen Übersetzen bereitgestellt werden kann. Zum Beispiel:

Pogača

Википедија:

Погача је врста округлог хлеба, који се у прошлости свакодневно пекао у домаћинствима.

(<https://sr.wikipedia.org/wiki/Погача>; abgerufen am 04.08.2021.)

translate.google.com/netprevodilac.com:

Погача ist eine Art Rundbrot, das früher täglich in den Haushalten gebacken wurde.

(<https://translate.google.com>; <https://netprevodilac.com/prevodilac-srpski-nemacki>; abgerufen am 02.07.2024)

chatgpt.com:

Погача ist eine Art runder Brotlaib, der früher täglich in Haushalten gebacken wurde.

(<https://chatgpt.com/>; abgerufen am 02.07.2024)

Proja

Википедија:

Проја, морузница или **проха** је кукурузни хлеб.

(<https://sr.wikipedia.org/wiki/Проја>; abgerufen am 02.07.2024)

translate.google.com/netprevodilac.com:

Proja, Moruznica oder **Proha** ist Maisbrot.

(<https://translate.google.com>; <https://netprevodilac.com/prevodilac-srpski-nemacki>; abgerufen am 02.07.2024)

chatgpt.com:

Proja, Moruznica oder **Proha** ist ein Maisbrot.

(<https://chatgpt.com/>; abgerufen am 02.07.2024)

Pita

Википедија:

Пита је слатко или слано јело које се прави од танко развијеног теста и разног другог прехранбеног материјала - надева (месо, сир, поврће, воће).

(<https://sr.wikipedia.org/wiki/Пита>, abgerufen am 04.08.2021.)

translate.google.com/netprevodilac.com:

Pita ist ein süßes oder herzhaftes Gericht aus dünn ausgerolltem Teig und verschiedenen anderen Nahrungsmaterialien – Füllung (Fleisch, Käse, Gemüse, Obst).

(<https://translate.google.com>; <https://netprevodilac.com/prevodilac-srpski-nemacki>; abgerufen am 02.07.2024)

chatgpt.com:

Pita ist ein süßes oder salziges Gericht, das aus dünn ausgerolltem Teig und verschiedenen anderen Lebensmitteln - Füllungen (Fleisch, Käse, Gemüse, Obst) hergestellt wird.

(<https://chatgpt.com/>; abgerufen am 02.07.2024)

Cicvara

Википедија:

Цицвара је врста хране и саставни је дио српске кухиње. Спрема се од жутог или бијелог кукурузног брашна са додатком кајмака (скорупа).

(<https://sr.wikipedia.org/wiki/Цицвара>, abgerufen am 02.07.2024.)

translate.google.com/netprevodilac.com:

Cicvara ist eine Lebensmittelart und ein wesentlicher Bestandteil der serbischen Küche. Es wird aus gelbem oder weißem Maismehl mit Sahnezusatz zubereitet.

(<https://translate.google.com>; <https://netprevodilac.com/prevodilac-srpski-nemacki>;

abgerufen am 02.07.2024)

chatgpt.com:

Cicvara ist eine Art von Speise und ein integraler Bestandteil der serbischen Küche. Es wird aus gelbem oder weißem Maismehl zubereitet, mit Zugabe von Kajmak (Rahm).

(<https://chatgpt.com/>; abgerufen am 02.07.2024)

Ajvar

Википедија:

Ајвар или **хајвар** је специјална врста салате, специјалитет балканске кухиње, направљена од црвене паприке.

(<https://sr.wikipedia.org/wiki/Ajvar>, abgerufen am 02.07.2024)

translate.google.com/netprevodilac.com:

Ajvar oder **Hajvar** ist eine besondere Salatsorte, eine Spezialität der Balkanküche, hergestellt aus rotem Pfeffer.

(<https://translate.google.com>; <https://netprevodilac.com/prevodilac-srpski-nemacki>;

abgerufen am 02.07.2024)

chatgpt.com:

Ajvar oder **Hajvar** ist eine spezielle Art von Salat, eine Delikatesse der Balkanküche, hergestellt aus roten Paprikaschoten.

(<https://chatgpt.com/>; abgerufen am 02.07.2024)

Kajmak

Kajmak (skorup) wurde als Sahne (translate.google.com/netprevodilac.com) und als Kajmak oder Skorup (chatgpt.com) übersetzt. Bei der Übersetzung *Sahne* erfolgt eine Neutralisierung, bei den Äquivalenten *Kajmak* und *Skorup* wurde die Übernahme als Translationsverfahren verwendet. Zum Beispiel:

Википедија:

Кајмак или **скоруп** је млечни производ кремасте структуре, пријатног киселкастог укуса и својственог мириса.

(<https://sr.wikipedia.org/wiki/Kajmak>; abgerufen am 02.07.2024)

translate.google.com/netprevodilac.com:

Sahne oder Sahne ist ein Milchprodukt mit cremiger Struktur, angenehm säuerlichem Geschmack und charakteristischem Geruch.

(<https://translate.google.com>; <https://netprevodilac.com/prevodilac-srpski-nemacki>; abgerufen am 02.07.2024)

chatgpt.com:

Kajmak oder Skorup ist ein milchhaltiges Produkt mit cremiger Struktur, angenehm säuerlichem Geschmack und charakteristischem Geruch.

(<https://chatgpt.com/>; abgerufen am 02.07.2024)

Bezeichnungen für Bräuche und Tradition

Von den Begriffen, die Tradition und Bräuche bezeichnen, haben wir folgende ausgewählt: *slava*, *sveta vodica*, *položajnik*, *badnjak*, *česnica*, *zadušnice*, *opanci* und *gusle*.

Slava

Slava ist eines der charakteristischsten Elemente der serbischen Kultur und des orthodoxen Christentums bei den Serben. Der Begriff *slava* wurde von allen drei Übersetzungstools als *Slava* wiedergegeben, bei translate.google.com auch als *Taufruhm* oder *Taufname*, was flasch ist. Zum Beispiel:

Википедија:

Слава, позната још и као крсна слава, крсно име, свети, српски је народно-црквени обичај и после Васкрса и Божића, трећи најважнији породични празник, увек повезан са даном одређеног хришћанског светитеља.

(<https://sr.wikipedia.org/wiki/Слава>; abgerufen am 01.03.2025)

1. *translate.google.com*

2. **Slava, auch Taufruhm, Taufname**, Heiliger genannt, ist ein serbischer National- und Kirchenbrauch und nach Ostern und Weihnachten der drittwichtigste Familienfeiertag, der immer mit dem Tag eines bestimmten christlichen Heiligen verbunden ist.

(<https://translate.google.com>; abgerufen am 01.03.2025)

netprevodilac.com:

Slava, auch bekannt als krsna slava, krsno ime, sveti, ist ein serbischer volkskirchlicher Brauch und nach Ostern und Weihnachten der drittwichtigste Familienfeiertag, der immer mit dem Tag eines bestimmten christlichen Heiligen verbunden ist.

(<https://netprevodilac.com/prevodilac-srpski-nemacki>, abgerufen am 01.03.2025)

chatgpt.com:

Die Slava, auch bekannt als Krsna Slava, Krsno Ime oder Sveti, ist ein serbischer volkstümlich-kirchlicher Brauch und nach Ostern und Weihnachten das dritt wichtigste Familienfest, das immer mit dem Gedenktag eines bestimmten christlichen Heiligen verbunden ist.

(<https://chatgpt.com/>, abgerufen am 01.03.2025)

Sveta vodica

Der Begriff *sveta vodica* wurde bei translate.google.com und netprevodilac.com durch die wörtliche Übersetzung *Weihwasser* wiedergegeben, bei chatgpt.com haben wir die Übernahme des Wortes *sveta vodica*. Zum Beispiel:

Википедија:

Света водица (грч. Αγιασμός) је вода која је освећена током верског обреда и сматра се посебном и лековитом међу хришћанима.

(https://sr.wikipedia.org/wiki/Света_водица; abgerufen am 02.03.2025)

3. *translate.google.com /netprevodilac.com:*

Weihwasser (griechisch: Αγιασμός) ist Wasser, das während einer religiösen Zeremonie geweiht wurde und im Christentum als besonders und heilsam gilt.

(<https://translate.google.com>; <https://netprevodilac.com/prevodilac-srpski-nemacki>; abgerufen am 01.03.2025)

chatgpt.com:

Die „Sveta Vodica“ (griech. Αγιασμός) ist Wasser, das während einer religiösen Zeremonie geweiht wird und unter Christen als besonders und heilkräftig gilt.

(<https://chatgpt.com/>; abgerufen am 01.03.2025)

Položajnik

Der Begriff *položajnik* oder *polažajnik* wurde in allen Fällen mit der Technik der Übernahme übersetzt (translate.google.com, netprevodilac.com, chatgpt.com). Der Begriff wurde in seiner integralen Form ohne irgendwelche Änderungen übernommen.

Википедија:

Полажајник или **Положајник** (у неким крајевима и **Радован**) је ритуални гост, први посетилац који долази у кућу једном годишње зимских празника, у периоду од Митровдана (26.X/8. XI) до Богојављења (празника Три краља) (6.1/19.1), иако се верује, доноси домаћинству срећу, родност и богатство.

(<https://sr.wikipedia.org/wiki/Полажајник>; abgerufen am 01.03.2025)

4. *translate.google.com /netprevodilac.com:*

Polažajnik oder Položajnik (teilweise auch Radovan) ist ein ritueller Gast, der erste Besucher, der einmal im Jahr in den Winterferien in das Haus kommt, in der Zeit von Mitrovdan (26.X / 8.XI) bis zum Dreikönigstag (Fest des Drei Könige) (6.1 / 19.1), obwohl man glaubt, bringt dem Haushalt Glück, Fruchtbarkeit und Reichtum.

(<https://translate.google.com>; <https://netprevodilac.com/prevodilac-srpski-nemacki>; abgerufen am 01.03.2025)

chatgpt.com:

Der Položajnik oder Pologajnik (in einigen Regionen auch Radovan genannt) ist ein ritueller Gast, der als erster Besucher einmal jährlich während der Winterfeiertage ins Haus kommt, im Zeitraum von Mitrovdan (26.10./8.11.) bis Epiphany (Fest der Heiligen Drei Könige) (6.1./19.1.). Es wird geglaubt, dass er dem Haushalt Glück, Fruchtbarkeit und Wohlstand bringt.

(<https://chatgpt.com/>; abgerufen am 01.03.2025)

Badnjak

Badnjak wurde bei translate.google.com und chatgpt.com mit der Technik der Übernahme als *Badnjak* übersetzt, und bei netprevodilac.com als *Weihnachtsbaum*, was falsch ist. Zum Beispiel:

Википедија:

Бадњак, у неким крајевима зван и **веселјак**, грана је дрвета или младо дрво која се код православних Срба обредно налаже на ватру домаћег огњишта на Бадње вече.

(<https://sr.wikipedia.org/wiki/Бадњак>; abgerufen am 04.08.2021.)

5. *translate.google.com*

6. **Badnjak**, in manchen Regionen auch Veseljак genannt, ist ein Zweig eines Baumes oder eines jungen Baumes, der bei orthodoxen Serben am Heiligabend rituell auf das Feuer des heimischen Herdes gelegt wird.

(<https://translate.google.com>; abgerufen am 01.03.2025)

netprevodilac.com:

Ein **Weihnachtsbaum**, in manchen Regionen auch Freudenbaum genannt, ist ein Ast oder Setzling, der bei orthodoxen Serben am Heiligabend rituell ins heimische Herdfeuer gelegt wird.

(<https://netprevodilac.com/prevodilac-srpski-nemacki>; abgerufen am 01.03.2025)

chatgpt.com:

Der **Badnjak**, in einigen Regionen auch Veseljак genannt, ist ein Baumzweig oder ein junger Baum, der bei den orthodoxen Serben rituell am heimischen Herdfeuer am Heiligen Abend verbrannt wird.

(<https://chatgpt.com/>; abgerufen am 01.03.2025)

Česnica

Česnica, in Wikipedia als „božićni obredni hlebovi“ vertreten, wurde als *Weihnachtsritualbrote* (translate.google.com, netprevodilac.com) und *die*

weihnachtlichen rituellen Brote (chatgpt.com) übersetzt, also wir haben eine wörtliche Übersetzung bekommen.

Википедија:

Божјићи обредни хлебви су посебне врста обредних колача који православни верници у многим српским селима месе за Божићне празнике.

(<https://sr.wikipedia.org/wiki/Чесница>; abgerufen am 01.03.2025)

7. *translate.google.com*

8. **Weihnachtsritualbrote** sind eine besondere Art von Ritualkuchen, den orthodoxe Gläubige in vielen serbischen Dörfern an den Weihnachtsfeiertagen essen.

(<https://translate.google.com>; abgerufen am 01.03.2025)

netprevodilac.com:

Weihnachtsritualbrote sind eine besondere Art ritueller Kuchen, die orthodoxe Gläubige in vielen serbischen Dörfern zu den Weihnachtsfeiertagen backen.

(<https://netprevodilac.com/prevodilac-srpski-nemacki>; abgerufen am 01.03.2025)

chatgpt.com:

Die weihnachtlichen rituellen Brote sind eine besondere Art von Opferkuchen, die orthodoxe Gläubige in vielen serbischen Dörfern für die Weihnachtsfeiertage backen.

(<https://chatgpt.com/>; abgerufen am 01.03.2025)

Zadušnice

Für den Begriff *zadušnice* haben wir drei Übersetzungäquivalente bekommen: das englische Begriff *der Memorial Day* (*translate.google.com*), *Allerseelen* (*netprevodilac.com*) und *Zadushnice* (*chatgpt.com*). Zum Beispiel:

Википедија:

Задушнице су црквени празник када хришћани посећују гробове својих ближњих и узносе молитве Богу за њих.

(<https://sr.wikipedia.org/wiki/Задушнице>; abgerufen am 01.03.2025)

translate.google.com:

9. **Der Memorial Day** ist ein kirchlicher Feiertag, an dem Christen die Gräber ihrer Lieben besuchen und für sie zu Gott beten.

(<https://translate.google.com>; abgerufen am 01.03.2025)

netprevodilac.com:

Allerseelen ist ein kirchlicher Feiertag, an dem Christen die Gräber ihrer Lieben besuchen und für sie zu Gott beten.

(<https://netprevodilac.com/prevodilac-srpski-nemacki>; abgerufen am 01.03.2025)

chatgpt.com:

Die Zadushnice sind ein kirchlicher Feiertag, an dem Christen die Gräber ihrer Verstorbenen besuchen und Gebete zu Gott für sie sprechen.

(<https://chatgpt.com/>; abgerufen am 01.03.2025)

Opanci

Opanci sind als *Opans* (bei translate.google.com) übersetzt, was falsch ist, und bei netprevodilac.com und chatgpt.com haben wir das übernommene Wort *Opanci*. Zum Beispiel:

Википедија:

Опанци су сеоска лака, кожна обућа, која се притеже око ногу каишима или опутом.
(<https://sr.wikipedia.org/wiki/Опанак>; abgerufen am 01.03.2025)

translate.google.com:

10. **Opans** sind leichte Landschuhe aus Leder, die mit Gürteln oder Hosenträgern um die Beine geschnürt werden.

(<https://translate.google.com/>; abgerufen am 01.03.2025)

netprevodilac.com:

Opanci sind leichte Lederschuhe, die mit Riemen oder Schnürsenkeln um den Fuß befestigt werden.

(<https://netprevodilac.com/prevodilac-srpski-nemacki>; abgerufen am 01.03.2025)

chatgpt.com:

Opanci sind leichtes ländliches Schuhwerk aus Leder, das mit Riemen oder Schnüren um die Füße gebunden wird.

(<https://chatgpt.com/>; abgerufen am 01.03.2025)

Gusle

Bei der Übersetzung des serbischen nationalen Instruments haben wir das übernommene Wort – *Gusle*, obwohl im Duden (duden.de) das Wort „die Gusla“ vorhanden ist. Zum Beispiel:

Википедија:

Гусле су народни српски гудачки инструмент. Овај инструмент има једну, или евентуално две жице. Најчешће су направљене од јаворовог дрвета.
(<https://sr.wikipedia.org/wiki/Гусле>; abgerufen am 01.03.2025)

translate.google.com:

11. **Gusle** ist ein volkstümliches serbisches Saiteninstrument. Dieses Instrument hat eine oder möglicherweise zwei Saiten. Meistens bestehen sie aus Ahornholz.

(<https://translate.google.com/>; abgerufen am 01.03.2025)

netprevodilac.com:

Die Gusle ist ein serbisches Volkssaiteninstrument. Dieses Instrument hat eine oder möglicherweise zwei Saiten. Sie bestehen meistens aus Ahornholz.

(<https://netprevodilac.com/prevodilac-srpski-nemacki>; abgerufen am 01.03.2025)

chatgpt.com:

Die Gusle sind ein traditionelles serbisches Streichinstrument. Dieses Instrument hat eine oder gelegentlich zwei Saiten. Es wird meist aus Ahornholz gefertigt.

(<https://chatgpt.com/>; abgerufen am 01.03.2025)

Tabelle 1

Übersicht der verwendeten Übersetzungsverfahren

sr.wikipedia.org	translate.google.com	netprevodilac.com	chatgpt.com /	Übersetzungsv erfahren
rakija	Brandy	Brandy	Rakija	Fremdwort, Übernahme
šljivovica (šljiva)	Sljivovica (Pflaume)	Sljivovica (Pflaume)	Šljivovica (Šljiva)	Übernahme, falsche Übersetzung
lozovača (loza)	Lozovača (Rebe)	Lozovača (Rebe)	Lozovacha (Loza)	Übernahme, falsche Übersetzung
pršut	Prosciutto	Prosciutto	Prosciutto	Fremdwort
pogača	Pogača	Pogača	Pogača	Übernahme
proja (moruznica, proha)	Proja (Moruznica, Proha)	Proja (Moruznica, Proha)	Proja (Moruznica, Proha)	Übernahme
pita	Pita	Pita	Pita	Übernahme
cicvara	Cicvara	Cicvara	Cicvara	Übernahme
ajvar (hajvar)	Ajvar (Hajvar)	Ajvar (Hajvar)	Ajvar (Hajvar)	Übernahme
kajamak (skorup)	Sahne	Sahne	Kajmak (Skorup)	Neutralisierung, Übernahme
slava	Slava (Tauftrum, Taufname)	Slava	Slava	Übernahme, falsche Übersetzung
sveta vodica	Weihwasser	Weihwasser	Sveta vodica	Neutralisierung, Übernahme
polažajnik ili položajnik	Polažajnik ili položajnik	Polažajnik ili položajnik	Polažajnik ili položajnik	Übernahme
badnjak	Badnjak	Weihnachtsbaum	Badnjak	Übernahme, falsche Übersetzung
česnica (na Vikipediji zastupljeno)	Weihnachtsritualbrote	Weihnachtsritualbrote	Die weihnachtlichen	wörtliche Übersetzung

kao „božićni obredni hlebovi“)			rituellen Brote	
zadušnice	Memorial Day	Allerseelen	Zadushnice	Fremdwort, falsche Übersetzung, Übernahme
opanci	Opans	Opanci	Opanci	Falsche Übersetzung, Übernahme
gusle	Gusle	Gusle	Gusle	Übernahme

SCHLUSSFOLGERUNG

Die Untersuchung hat die These bestätigt, von der ausgegangen wurde, dass die Qualität der Übersetzungen der kulturspezifischen Elemente, d.h. Realien, die mithilfe der Online-Übersetzungstools erhalten sind, problematisch ist und dass das Engagement eines Übersetzers unverzichtbar ist. Als häufigstes Übersetzungsverfahren erscheint Übernahme des Wortes aus der Ausgangssprache, aber auch falsche Übersetzungen kommen häufig vor.

Wir haben 18 Realien, die die Speisen und Getränke, Bräuche und Tradition bezeichnen, betrachtet (*rakija*, *šljivovica*, *lozovača*, *pršut*, *pogača*, *proja*, *pita*, *cicvara*, *ajvar*, *kajmak*, *slava*, *sveta vodica*, *položajnik*, *badnjak*, *česnica*, *zadušnice*, *opanci* und *gusle*), für die auf Wikipedia 25 Bezeichnungen angegeben sind (für einige gibt es auch Synonyme, wie im Fall von *kajmak* oder *skorup*, *ajvar* oder *hajvar*, *lozovača* oder *loza*, *položajnik* oder *polažajnik*, usw.). Für diese 25 lexikalischen Einheiten wurden insgesamt 28 Übersetzungsäquivalente gegeben. Die Häufigkeit der Übersetzungsverfahren sieht folgendermaßen aus: die Wiedergabe durch einen Fremdausdruck wurde dreimal verwendet, Übernahme erscheint in 16 Fällen, falsche Übersetzung sechsmal, Neutralisierung zweimal und wörtliche Übersetzung einmal. In den meisten Fällen findet die Übernahme als Übersetzungsverfahren statt, meist ohne jegliche Anpassung. Interessant ist es, dass auch die Fehler in den Übersetzungen auftreten, wo im Deutschen eine angenommene Übersetzung existiert, wie im Fall des Wortes *šljivovica* (*Sliwowitz*) oder *gusle* (*die Gusla*). Das häufigste Übersetzungsverfahren ist die Übernahme, was auch problematisch ist, weil dieses Verfahren in der Regel eine Erklärung und Kontext erfordert, was im Fall des maschinellen Übersetzens nicht möglich ist. Daher ist die auf diese Weise erhaltene Übersetzung problematisch.

Bei chatgpt.com haben wir die Übernahme als Übersetzungsverfahren in 17 Fällen und nur einmal die wörtliche Übersetzung.

Eine Schlussfolgerung, die gezogen werden kann, ist, dass die Online-Übersetzungstools auch weiter verbessert werden sollen. Die höchste Qualität der Übersetzungen bietet das am meisten benutzte Google Translate, aber es ist noch

viel Arbeit erforderlich, um Übersetzungen mit Realien nutzbar zu machen. Die Rolle des menschlichen Faktors bleibt auch weiter primär, zumindest auf der Ebene einer ernsthaften Redaktion und Überarbeitung der maschinell erhaltenen Übersetzung. Und es scheint, dass dies noch ziemlich lange so bleiben wird, insbesondere bei den Übersetzungen aus dem Serbischen, als einer kleinen Sprache, die kein interessantes Feld für große Unternehmen darstellt, die sich mit dem maschinellen Übersetzen befassen.

LITERATUR

1. Benson, M. (1993) *Englesko-srpskohrvatski rečnik*. Beograd: Prosveta.
2. Đurović, A. (2009) *Translation und Translationswissenschaft. Ein Hochschullehrbuch*. Beograd: Filološki fakultet.
3. Florin, S. (1993) "Realia in translation." In P. Zlateva (Ed.). *Translation as Social Action: Russian and Bulgarian perspective* (pp. 122-128). London: Routledge.
4. Хлебџ, Б. (2009) *Општа начела превођења*. Београд: Београдска књига. Нови Сад: Будућност.
5. Хлебџ, Б. (2017) *Превођилачке технике и поступци*. Београд: Чигоја штампа.
6. <https://www.duden.de>
7. Ivir, V. (1978) *Teorija i tehnika prevođenja*. Sremski Karlovci: Karlovačka gimnazija.
8. Nida, E. (1964) *Towards a Science of Translating*. Leiden: E. J. Brill.
9. Pavlović, N. (2015) *Uvod u teorije prevođenja*. Zagreb: Leykam international.
10. Snell-Hornby, M. (1999) *Handbuch Translation*. Tübingen: Stauffenburg Verlag.
11. Veselica Majhut, S. (2012) *Cultural Specificity in the Translation of Popular Fiction from English into Croatian during the Socialist and Transition Periods (1960-2010)*. Doctoral dissertation. Tarragona: Universitat Rovira i Virgili.

SUMMARY

The development of free online translation tools is advancing continuously, with particularly notable progress seen with the advent of artificial intelligence. Significant strides have been made in translating standardized texts, where the main benefits lie in the quantitative aspects of translation—speed, reduced time, labor, and cost. The aim of this article is to analyze translations of so-called realia obtained using free online translation tools. To this end, we examined how these tools handle extralinguistic content that denotes cultural elements of a community. We selected a specific number of expressions from the gastronomy domain that are specific to the Serbian-speaking region and are represented on Wikipedia. We translated the Wikipedia article into German using three translation tools (Google Translate, Netprevodilac and ChatGPT), analyzed the translation process, compared the translations, and evaluated the quality of the translations obtained. For the research, contrastive method, content analysis method, and statistical methods were employed.

METODIČKO SITUIRANJE ROMANA U PRVIM SRPSKIM TEORIJAMA KNJIŽEVNOSTI

Ahmed Bihorac

Univerzitet u Novom Pazaru

Novi Pazar, Srbija

ahmed.bihorac@uninp.edu.rs, ORCID: 0000-0003-0445-6024

Apstrakt

Ovaj rad se bavi situiranjem romana u prvim srpskim teorijama književnosti. U radu smo pošli od tvrdnje da su maternji jezik i književnost temeljni školski predmeti, koji omogućavaju postizanje opšte kulture, jer dobra komunikacija i kvalitetna kultura govora zavise od poznavanja književnosti i čitanja. Na osnovu proučenih prvih udžbenika teorije književnosti za gimnazije i srednje stručne škole autora Petra P. Đorđevića, Katarine Bogdanović i Pauline Lebl Albale, uočili smo mesto romana u njima. Navedene tvrdnje smo obrazložili primerima iz njih, imajući na umu složenost i slojevitost književnoumetničke građe, kojom su se autori služili, obrazlažući ih u uvodnim konstatacijama i napomenama. Cilj naših istraživanja je bio da utvrdimo u kojoj meri su se autori prvih proučenih teorija književnosti iz XIX i XX veka metodički bavili romaneskom prozom. Na temelju književnih teorija uobličene su teorijske osnove za pionirsku školsku nastavu romana. Istraživanja smo zasnovali na solidnom broju udžbenika teorije književnosti, fokusirajući se na njihovo bavljenje romanom. U nastavku rada ukazaćemo kako su prve dve teorije književnosti razmatrala roman. U obrazovanju i nastavi se koriste brojni udžbenici teorije književnosti, u kojima se roman različito tretira, što zavisi od perioda nastanka tih teorija, kao i činjenice koja književna teorija je bliža piscu teorije. Za razliku od teorija književnosti koje koriste studenti i proučavaoci književnosti, školski udžbenici se moraju razlikovati manjom subjektivnošću a njihovo definisanje i tretmana moraju predstavljati odnose stanja u književnoj nauci.

Ključne reči: teorija književnosti, roman, udžbenici, Đorđić, Bogdanović, Lebl Albala

METHODOLOGICAL POSITIONING OF THE NOVEL IN EARLY SERBIAN LITERARY THEORIES

Abstract

This paper explores the placement of the novel within the earliest Serbian literary theories. We begin from the assertion that the mother tongue and literature are fundamental school subjects, as they enable the attainment of general cultural knowledge. Effective communication and a refined speaking culture depend on familiarity with literature and reading. Based on an analysis of the first textbooks on literary theory for high schools and

vocational secondary schools by authors Petar P. Đorđević, Katarina Bogdanović, and Paulina Lebl Albala, we identify the position of the novel within these works. These claims are supported with examples from the textbooks, taking into account the complexity and layered nature of literary and artistic material that the authors employed, and which they discussed in introductory notes and observations. The goal of our research was to determine the extent to which the authors of the first studied literary theories from the 19th and 20th centuries methodologically engaged with the novel as a prose form. On the basis of these literary theories, the theoretical foundations for pioneering novel instruction in schools were shaped. Our research is grounded in a solid number of literary theory textbooks, with a particular focus on how they addressed the novel. In the continuation of the paper, we will highlight how the first two literary theories analyzed the novel. A wide range of literary theory textbooks are used in education and teaching, each treating the novel differently depending on the period in which the theory was developed, as well as the literary theory most aligned with the author's perspective. Unlike literary theories intended for students and scholars of literature, school textbooks must be less subjective, and their definitions and approaches should reflect the state of literary scholarship.

Keywords: literary theory, novel, textbooks, Đorđević, Bogdanović, Lebl Albala

UVOD

Posmatrajući značaj nastave maternjeg jezika i književnosti uočavamo da su to osnovni školski predmeti oduvek. Na maternjem jeziku se odvija nastava svih predmeta, čija predmetnost izlazi iz gramatičko-literatnih okvira, sežući u šira intelektualno-duhovna područja i oblast opšte kulture. Kultura izražavanja predstavlja nezaobilazni deo opšte kulture. A sama kultura govora i komunikacija zavise od čitanja, tačnije od poznavanja književnosti uopšte, podstičući čoveka na stvaralaštvo bilo čega što je novo, što prethodno nije postojalo (Krstić, 1988, str. 591).

U Vukovim spisima iz *Sabranih dela*, zapažamo da je on naziv roman preuzeo od učenih ljudi, svojih savremenika. Taj termin možemo prihvatiti kao veliku proznu tvorevinu, pripovetku. Po njegovom mišljenju roman je književno ostvarenje u kojem „spisatelj može misli namještati po svojoj volji“ (Karadžić, 1894, str. 91). Već su se kod prvih istraživača, proučavalaca i sistematizatora srpske književnosti, sa početka XX veka, pojavile mnoge nedoumice vezane za preciznije formulisanje ovog pojma. Jovan Skerlić je još 1914. godine u svojoj čuvenoj *Istoriji srpske književnosti* izneo sledeću konstataciju: „Uslovi za roman su postali povoljniji...“ mada taj svoj optimistički zaključak nije potkrepio nekim dubljim činjenicama, govoreći istovremeno da je naš istorijski roman oskudan, bez obzira na našu dinamičnu i živu istorijsku tradiciju. Osim Stankovića, Ćipika i Uskokovića ne pominje druge moderne romanopisce, željno iščekujući „velikog romanopisca, koji bi se svim svojim talentom bacio na roman“ (Bandić, 1958, str.12).

DEFINISANJE POJMA TEORIJA KNJIŽEVNOSTI

Teorija književnosti se bavi proučavanjem opštih načela, kategorija, dok su interesovanja istorije književnosti i književne kritike vezana za pojedinačna dela,

tako što ta dela istorija posmatra kao jedan hronološki niz, a književna kritika se njime bavi statički.

Pojam teorija književnosti označava sistemsko izučavanje književnosti i metode analize književnih dela, obuhvatajući i druge srodne discipline poput istorije, filozofije, etike ili estetike, ali i širok spektar različitih pristupa tumačenja književnih dela, posebno romana. Statistički gledano roman je, od svih književnih dela, najčitaniji u svetu ali i kod nas, iako se u poslednjim decenijama oseća kriza čitanja i pad interesovanja, kako za roman tako i za ostala književnoumetnička dela. U teoriji književnosti, na svim jezicima, su najbrojniji radovi o romanu. Kako ističe Zdenko Lešić u svojoj *Teoriji književnosti* roman se može definisati kao fikciono delo u prozi čija se dužina jednakja sa veličinom knjige od 60 000 do 200 000 reči (Popović, 2007, str. 219-220). Mada ima puno romana objavljenih u više knjiga, „ali je malo onih koje ne zapremaju cijelu, makar i malu knjigu“ (Lešić, 2010, str. 392). Nauci je poznat roman *Rajska vrata* savremenog poljskog romanopisca Ježi Andževskog napisanog samo u tri rečenice sa karakterističnom osobenošću sadržine i forme (Andževski, 1968). U svojim predavanjima na Kembridžu 1927. godine Edvard Morgan Forester je govorio: „Za nas je to sasvim dovoljno, i možda bismo se mogli usuditi da dodamo da ta dužina ne bi trebalo da bude manja od 50 000 reči. Svako pripovedačko prozno delo koje ima više od 50 000 reči smatraćemo romanom...“ (Morgan, Forester, 2002, str. 9-10). Roman je u toku svoje evolucije inspirisao i motivisao mnoge ljude od pera da se bave njime. U svome delu *Razmišljanja o romanu* Alber Tibode se pitao koja je svrha pisanja romana i koje su mu odlike potrebne. Povod je bio Tenov roman *Etjen Majran*, koji je Tibode počeo da piše pa ga je napustio osećajući da piše pod veoma jakim Stendalovim uticajem (Tibode, 1955, str. 5-7). Ako pogledamo lepezu shvatanja romana, od najkvalitetnijih autora i proučavalaca, roman je raznoliko i šaroliko shvaćen, ali se smatra i vrhunskim književnim ostvarenjem. Interesovalo nas je tretiranje i status romana u knjigama normativnog karaktera i njegovo metodičko situiranje, te ćemo izložiti tretman romana u nekim najznačajnijim književnim teorijama, tačnije u teorijama književnosti koje su bile u školskoj upotrebi u Republici Srbiji.

Roman je bio predmet, ali i deo nastavnih sadržaja, nastave književnosti u školama Srbije, od polovine XIX veka, kada su ga predavački interpretirali profesori školovani u inostranstvu i kada je nastava tekla bez posebnih udžbeničkih osnova. Kasnije se, sa širenjem mreža gimnazija i njima sličnih srednjih škola, javila potreba za školskim teorijama književnosti i metodičkim udžbenicima neophodnim za unapređivanje i osavremenjavanje nastave romana.

Nakon sprovedenih brojnih istraživanja smo želeli da izložimo razvojni put književnoteorijskog i metodičkog poimanja romana, kao književne vrste, u školi.

Posebnu pažnju valja posvetiti prvoj *Teoriji književnosti* Petra P. Đorđevića, iz davne 1892. i najverovatnije, drugoj iz dvadesetih godina XX veka, Katarine Bogdanović i Pauline Lebl Albele i njihovim udžbeničkim razmatranjima romana kao književne vrste. Roman se u knjizi P. P. Đorđevića samo površno tretira, ali čini prvu udžbeničku literaturu teorijske i metodičke vrste u Srbiji.

PRVI UDŽBENIK TEORIJE KNJIŽEVNOSTI U SRBIJI

Prvi udžbenik teorije književnosti u Srbiji je napisao akademik Petar P. Đorđević, profesor Velike gimnazije u Beogradu, načelnik i prosvetni savetnik, načelnik Ministarstva prosvete, urednik Srpske književne zadruge, brojnih časopisa i listova, ali i autor brojnih jezičkih i književnih studija, članaka, eseja i rasprava.

Njegova Teorija književnosti je nastala kao plod profesorskih predavanja Literarnih oblika, što je istakao u Predgovoru ove knjige. To znači da je predstavljala njegova sistematizovana usmena predavanja učenicima kragujevačke i beogradske gimnazije, po odgovarajućem nastavnom programu, nagoveštavajući, možda indirektno, neophodnost jedne nove naučne discipline, Metodike nastave maternjeg jezika i književnosti, koja bi se bavila odgovarajućim nastavnim programima i metodičkim pristupima romanu. Osnova za ta predavanja je bila zasnovana na „službeno preporučenoj“ knjizi *Poetik, Rhetorik und Stilistik. Academsche Vorlesungen, von Wilhelm Wackernagel. Herausgegeben von Ludwig Sieber. Halle, 1873*, a ne slobodno izabrana (Đorđević, 1892, str. 5). Autor navodi u Predgovoru pojedine pouke i adekvatne primere, napominjući iz koje knjige ih je uzeo: „Teorija Proze, osvetljena primerima, za učenike viših razreda u gimnazijama kneževine Srbije. Napisao Vladimir Vujić profesor. U Beogradu 1864.“ (Đorđević, 1892, str. 6). Koristeći raznoliku stručnu literaturu iz mnogih evropskih zemalja, Francuske, Nemačke, Rusije, Austrije poput navedenih knjiga, on je, kako sam govori, zagledao „ovda onda i u sledeće školske trebnike.“ Među udžbenicima koji su bili u upotrebi su i: *Mala Poetika za školu i narod*, dr. Stevan Pavlović, objavila „Matica Srpska“. Novi Sad 1887. i *Hrvatska Čitanka za više razrede srednjih učilišta. Dio prvi. Poetika i Stilistika*, II izdanje, Fr. Petračić, priredili H. Badalić i I. Broz, u Zagrebu 1888.

Sa aspekta metodike nastave književne teorije, dragocena su ukazivanja Pere Đorđevića na neophodnost školske upotrebe *Teorije književnosti* čiji je on autor, pominjući tadašnji privremeni nastavni program za gimnazije, kao metodički dokument, kojim su određena tri osnovna elementa nastavnih sadržaja: obim, dubina i red predmeta teorije književnosti.

Posmatrajući njegova nastavno-sadržinska i planska uputstva: „u petom razredu se uči ceo deo *Književne teorije (Retorika)* i samo osnove prvog dela (*Stilistike*)“ (Đorđević, 1892, str. 7). Znači da se usvajaju najopštija znanja o pripovednoj prozi i njenim vrstama, razdvajajući pravu pripovednu prozu od poetske.

Ovaj Đorđevićev udžbenik je interesantan kao prvi udžbenik teorije književnosti do koga se veoma teško može doći osim u naučnim fondovima Univerzitetske i Narodne biblioteke, ali ga možemo posmatrati i sa aspekta početaka metodičke misli, imajući na umu da je u to vreme metodika bila prilično nepoznata, o čemu i sam autor govori, ukazujući čime se rukovodio prilikom planiranja nastave. Autor ovog udžbenika se romanom ne bavi posebno, što se može objasniti istorijskim kontekstom, tačnije nivoom razvoja nauke o književnosti. Da ne zaboravimo reč je o XIX veku.

DRUGA TEORIJA KNJIŽEVNOSTI

Tridesetak godina posle P. P. Đorđevića, dobili smo malo kompleksniju, konceptijski razuđeniju teoriju književnosti. Autorke su dve znamenite dame srpske

pedagogije, Katarina Bogdanović, profesorka u mnogim ženskim gimnazijama, zatim direktorka Ženske gimnazije u Kragujevcu i Druge ženske gimnazije u Nišu i Paulina Lebl Albala, profesorka u Prvoj ženskoj gimnaziji i Drugoj ženskoj gimnaziji, koje zauzimaju značajno mesto u Leksikonu pisaca Jugoslavije, zbog dostignuća u književnoj nauci i literaturi.

Kao profesorke Druge ženske gimnazije, veoma obrazovane i elokventne, stručno su oblikovale novu, savremeniju *Teoriju književnosti sa analizom pismenih sastava*, za srednje stručne škole, u izdanju izdavačke knjižarnice Gece Kona, štamparija „Sv. Sava“, Beograd, 1923. Ova teorija je doživela više izdanja. O njihovoj teoriji književnosti, kao i o prethodnoj Đorđevićovoj *Teoriji književnosti*, pisano je u stručnim periodičnim publikacijama, kao i u *Srpskom književnom glasniku*.

Katarina Bogdanović i Paulina Lebl Albala započinju višestruko interesantan Predgovor *Teorije književnosti* iz 1923. zanimljivim iskazom: „Teorija književnosti ulazi u program naših srednjih škola“, što nagoveštava i njihovo još kreativnije bavljenje metodikom (Bogdanović, L. Albela, 1923, str. 3). Konstatovali smo da je Pera P. Đorđević pisao o privremenom programu za gimnazije, što je u domenu metodike nastave, a u drugoj teoriji se navodi jasno definisana programska koncepcija srednjih škola. Naredni stavovi ističu bitne razloge neophodnosti teorije književnosti. Prvi razlog je omogućavanje boljeg razumevanja istorije književnosti, kroz prizmu izlaganja nastanka, razvoja i eventualnih promena književnosti i umetnosti. Drugi je da pruži pomoć pismenoj nastavi, jer književna istorija, kako one smatraju, istovremeno prikazuju život književnika, umetnika i naučnika iznalazeći razne uticaje kojima su oni bili izloženi, što nalazi uporište u stvaralačkoj istoriji nastanka dela, važnoj za nastavu romana u školi. Drugim rečima, od nastavnika zavisi da li će ta dvostruka uloga biti kvalitetno zadovoljena, ali i kakav priručnik će učenici imati u rukama. Kao profesorice sa zavidnim metodičkim (praktičnim) iskustvom, koje su se bavile i teorijskim pitanjima, imale su na umu da je nastavnik ključna figura, čije znanje, stručnost, afiniteti i kreativnost igraju značajnu ulogu u procesu izvođenja kvalitetne nastave ali i udžbenici i priručnici imaju svoj značaj.

Zatim su se osvrnule na *Teoriju književnosti* P. P. Đorđevića, koja je bila u školskoj upotrebi nekih tridesetak godina, ističući da je ovaj udžbenik sačinjen da bude u funkciji istorije književnosti. Sa metodičkog aspekta je interesantna analiza pismenih zadataka koja se mogla „osloniti samo na usmena uputstva predmetnih nastavnika“ (Bogdanović, L. Albela, 1923, str. 3). Taj razlog ih je motivisao da uobliče nov udžbenik, čiji dvostruki naslov označava istovremeno i njegov složeniji, delikatniji zadatak.

Istakli smo da je ovaj udžbenik bio sastavljen prema tada važećem nastavnom planu i programu, uz poštovanje adekvatnih didaktičko-metodičkih načela.

Još jedna korisna novina ovog, tada obaveznog udžbenika, na različite načine upućuje i na ostale izvore znanja: bibliografske pojedinosti, instruktivne napomene uz upućivanje: vidi, popise poznatih pripovedača i romansijera, na primer, do vežbanja u kojima se skreće pažnja na ono što je vredno pratiti. Ovaj udžbenik, veoma stručno rađen, pomalo kao priručnik, nudi korisna uputstva učenicima ali i

svim zainteresovanima, da mogu da ga koriste nakon završenog školovanja, u spisateljskim i drugim poslovima.

U nastavku knjige daju precizna objašnjenja da su ovu *Teoriju književnosti za srednje stručne škole* napisale zahvaljujući metodičkom znanju stečenom na univerzitetu iz kvalitetnih predavanja svojih vrsnih profesora: Bogdana Popovića, Pavla Popovića i Jovana Skerlića. Takođe, naglašavaju da su svoj udžbenik koncipirale na osnovu izučavanja najboljih inostranih retorika, spisa, članaka i drugih odgovarajućih tekstova, dopunjenih sopstvenim desetogodišnjim profesorskim iskustvom.

Namera im je bila da sačine teoriju književnosti sa svim neophodnim materijalom, koji se, u principu, nalazi u takvim knjigama, drugim rečima, da valjanim primerima analize književnih dela, primerima i adekvatnim vežbanjima pomognu što bolje metodičkom razumevanju i vrednovanju književnih tekstova, nudeći uputstvo đacima za sistematski sređeno i lepo iznošenje misli koje „možemo iskoristiti u pravopisnim i stilskim vežbama, tražeći od učenika da isprave pravopisne greške ili podvuku nestandardne reči i izraze“ (Kljajić, 2018, str. 25). Takva vežbanja su osmišljena sa ciljem da pokažu praktičnu primenu usvojenih znanja i pomognu njegovo usavršavanje.

Sredinu predgovora autorke posvećuju razlozima za raspoređivanje građe, ističući da je to bilo njihovo metodičko uverenje, da valjana analiza i stručna uputstva za pisanje pismenih sastava treba da idu istim redom kao i pisanje književnih dela: od koncepcije i plana prema stilskoj obradi svake rečenice u pisanom radu. Takvim redom uobičajeno je izlaganje koje se, po tome, razlikuje od stranih retorika koje su one koristile i građe u njima.

Na samom kraju Predgovora ističu novine u svome udžbeniku, napominjući adekvatna, korisna metodička vežbanja za đake – ako se sa pažnjom razrade, napominjući da sam izbor planiranih tekstova upućuje đake na reprezentativna dela iz domaće i stranih književnosti. U daljem tekstu, apostrofiraju *Antologiju novije srpske lirike* Bogdana Popovića, *Srpske narodne pesme*, antologiju koju je sastavio dr Vojislav Jovanović, i *Čitanku za niže razrede srednjih škola*, dr Vojislava Jovanovića i Miloša Ivkovića.

Autorke ove *Teorije književnosti* su na kraju svojih razmatranja o romanu i njegovim vrstama prema prikazanim sredinama i načinu prikazivanja, nabrojale samo imena poznatijih romansijera i pripovedača, imajući na umu njihovu nacionalnu pripadnost.

Poglavlje Pripovedna proza bavi se raznim vrstama narativnih spisa, koji govore o pričanju događaja, gde se spominju najčešće one književne vrste gde se predmet epski izlaže. Tu prednjače mit i mitologija, a zatim bajka, ili gatka, skaska ili kaža, basna. U njoj nije bilo metodičkih uputstava nastavnicima za realizaciju nastavnih sadržaja.

Razmatranje o romanu počinju isticanjem razlike između romana, sa jedne strane i pripovetke i novele, sa druge strane, naglašavajući da su u romanu prikazani obimniji događaji i radnja je malo složenija. Dok se u noveli i pripoveci prikazuje jedan doživljaj glavnog junaka, ili se daje slika kraćeg dela njegovog života, jedan tren, jedna situacija. Sa druge strane roman se bavi jednim delom ili celim životom

glavnog junaka i drugih likova koji su u vezi sa njim. Tu autorke konstatuju da odnos između romana i pripovetke isti kao epske pesme i epopeje, uz zaključak da je roman moderna epopeja.

Autorke ističu da romanopisac mora posedovati istančana zapažanja pri posmatranju različitih životnih pojava, karaktera i tipova, „i da ih vešto predstavi, izlažući celu dušu njihovu, do njenih najskrivenijih kutova, i prikazujući ih s više strana, u odnosu sa mnogim licima, i u raznim situacijama“ (Bogdanović, L. Albela, 1923, str.166). Na taj način se čitalac potpuno upoznaje sa glavnim junacima, omogućavajući im da se užive u njihove sudbine i da pažljivo prate razvoj događaja, uključujući ih u tumačenje i nastavnu interpretaciju književnih dela. Vernim prikazivanjem autor romana nudi čitaocima pravu sliku sredine i vremena u kome se radnja odvija, dajući, ponekad, paralelne događaje sa istorijskim i socijalnim događajima. Na taj način se daje najbolji fotografski dokument za uvid u opštesocijalno, kulturno, političko ili psihološko stanje određene sredine. Radi vernije slike, autori romana posebno vode računa o lokalnom koloritu.

Završni deo svojih razmatranja su posvetile istorijskom razvoju pripovetke i romana, pošavši od antičkih vremena, govoreći da su im najlepše pripovetke bile mitologija. Period srednjeg veka i dinamičan razvoj viteškog života, sa pojavom žene kao junakinje koja ima važnu ulogu, daju romanu i pripoveci značajnije mesto.

U sklopu metodičke analize književno-umetničkog dela, autorke udžbenika bave se izborom i značajem pojedinosti, njihovom otkrivanju u epizodama i kod dužih sastava. Ističu da se epizode najčešće unose u duže sastave, kao što su epovi, romani, drame, radi prekidanja monotonije glavnog izlaganja. a u kraćim delima se smatraju greškom (Bogdanović, L. Albela, 1923, str. 38).

Razmatrajući sklop i raspored pismenog sastava, pisanje plana rada u naracijama, autorke se bave pitanjem uvoda i zaključka, opet segmentima metodike, tačnije kulture pisanog izražavanja. Delo bez zaključka izgleda prekinuto, nezavršeno, konstatacija je autorki ove *Teorije*, gde dodaju da je ta greška vrlo često evidentna u đačkim radovima. To je slučaj i kod pojedinih pisaca, gde ističu da „naročito pripovedači i romansijeri, ostavljaju svoja dela bez zaključka, te ona izgledaju čitaocima kao nedovršena“. Nakon toga daju objašnjenje da čitalac, zahvaljujući svojoj imaginaciji kreira kraj po sopstvenom nahođenju (Bogdanović, L. Albela, 1923, str. 50). To naročito važi za moderne romane, kojima je svojstvena i fragmentarnost koja zahteva kreativan maštoviti nastavak, koji treba dopuniti i osmisliti. Fragmentarnost je bila odlika romantizma, kod Novalisa i braće Šlegel, koji su svoja dela i književne rasprave uobličavali u toj formi, ubeđeni da se fragmentima postiže sugestivnost, kao pravi način provociranja aktivnog učešća čitalaca, koji su tako osećali. „Prema njihovom mišljenju, fragmentarnost ističe neuhvatljivost značenja i otvara mogućnosti beskrajnog nastavljanja dela“ (Popović, 2007, str. 228).

Ova, druga po redu školska teorija književnosti, zaokupila nam je interesovanje, jer smo smatrali da zaslužuje našu pažnju zbog unapređenja i nastavljanja školske književnoteorijske misli o romanu, sa jedne strane postajući dobra osnova i

motivacija za dalje proučavanje i pisanje novih književno-teorijskih i metodičkih udžbenika koji slede.

Katarina Bogdanović i Paulina Lebl Albala su kao nastavnici praktičari napisale savremeniju i funkcionalniju knjigu od prethodne, koja ne samo da sadrži više građe o romanu nego se prožima sa prepoznatljivim metodičkim tezama. Ovaj udžbenik je dobar metodički model, iako je zasnovan na pozitivizmu, ali je interesantan i kao svedok nivoa razvoja nastave romaneskne proze u prvim decenijama XX veka.

ZAKLJUČAK

Kod naših teoretičara književnosti, metodičara, književnih kritičara, pa i romanopisaca, vladala su različita mišljenja o romanu. Naučna disciplina koja se bavi proučavanjem književnosti kao sistema, utvrđujući zakone i procese vezane za njen nastanak evoluciju i recepciju jeste teorija književnosti. Teoriju književnosti interesuje fenomen književnosti, njene kategorije, načela i kriterijumi, dok se istorija književnosti i književna kritika bave autorom i književnim razdobljem pojedinih dela. Dajući opšti pogled na književnost, teorija književnosti obezbeđuje postojanje opšte književnosti, koja nezavisno od nacionalnih književnosti proučava forme i razdoblja, proučavajući zajedničke odlike književnosti kao zasebnog fenomena. Takođe, ona obezbeđuje terminologiju za proučavanje i analizu književnog dela, kao i kriterijume za procenu i vrednovanje teksta.

Zato smo se i bavili, uglavnom, ovim dvema srpskim teorijama književnosti i njihovim tretiranjem romana kao književnog žanra, spominjući delimično i ostale teoretičare. One su predstavljale početak proučavanja teorije književnosti u Srbiji ali i metodičke misli, nastale su kao rezultat njihovog praktičnog bavljenja profesorskim poslom. Videli smo da su to bili afirmisani i stručni nastavnici praktičari čija je želja bila da pruže elementarna znanja svojim učenicima pri tumačenju književnih dela sa različitih aspekata.

Ističemo da je ovaj Đorđevićev udžbenik interesantan kao prvi udžbenik teorije književnosti koji se veoma teško može naći, osim u naučnim fondovima Univerzitetske i Narodne biblioteke. Autor ovog udžbenika iz XIX veka nije se bavio posebno romanom, što možemo objasniti istorijskim kontekstom, tačnije nivoom razvoja nauke o književnosti.

Ova, druga po redu školska teorija književnosti, interesantna je i zaslužuje našu pažnju jer nastavlja i unapređuje školske književnoteorijske misli o romanu sa jedne strane postajući dobra osnova i motivacija za dalje proučavanje i pisanje novih udžbenika koji slede. Možemo zaključiti da su i uspeli u tome.

LITERATURA

1. Andžejevski, J. (1968) *Rajska vrata*. Zagreb: Zora.
2. Bandić, I. M. (1958) *Vreme romana*. Beograd: Prosveta.
3. Bihorac, A. (2013) Roman kao stvaralački čin, *Univerzitetska misao* br. 12 (2), str. 83-92.
4. Bogdanović, K., Lebl-Albela, P. (1923) *Teorija književnosti i analiza pismenih sastava za srednje i stručne škole*. Beograd: Knjižarnica Gece Kona.

5. Dimitrijević, R. (1974) *Teorija književnosti sa primerima lirske i epske poezije*, (Četrnaesto izdanje). Zagreb: Tehnička knjiga.
6. Đorđević, P. (1892) *Teorija književnosti (Literarne vrste i oblici), za više razrede srednjih škola u kraljevini Srbiji; -I.1. Stilistika – Retorika*, po V. Vakernaglu, E. Beljanskom, L. Zimi i drugima. Beograd: Državna štamparija.
7. Flaker, A. (1968) O tipologiji romana, *Časopis Umjetnost riječi*, XII/3, str. 17-30. Zagreb
8. Kaler, Dž. (2009) *Teorija književnosti*. Beograd: Službeni glasnik, Biblioteka književne nauke, kolekcija Pojmovnik
9. Kljajić, N. (2018) Tumačenje nepoznatih i manje poznatih reči pri obradi pripovetke Čiča Jordan Stevana Sremca , *Školski čas broj 2, godina XXHIV* , str. 20-28.
10. Kljajić, N. (2019) Detinjstvo, književnost, granice, *Školski čas, broj 3- 4 Godina XXXV*, str. 5-15.
11. Krstić, D. (1988) *Psihološki rečnik*. Beograd: IRO Vuk Karadžić
12. Lešić, Z. (2010) *Teorija književnosti*. Beograd: Službeni glasnik
13. Lešić, Z. (2002) *Teorija književnosti*. Beograd: Službeni glasnik, Biblioteka književne nauke, umetnost i kultura
14. Morgan, F. E. (2002) *Aspekti romana*. Novi Sad, Orfej
15. Popović, T. (2007) *Rečnik književnih termina*. Beograd: Logos Art
16. Sekulić, I. (1962) *Virdžinija Vulf u knjizi Iz stranih književnosti II*. Novi Sad: Matica srpska
17. Solar, M. (2002) *Teorija književnosti*. Zagreb: Školska knjiga
18. Stefanović, K. V. (1894) *Skupljeni gramatički i polemički spisi*. Beograd: Prosveta
19. Tibode, A. (1955) *Razmišljanja o romanu*. Beograd: Prosveta

SUMMARY

On the basis of the definitions presented, one can conclude what a novel is, what its significance and role is in literature in general, and how much interest literary theory has in it. After studying many textbooks on literary theory, of which we have mentioned the most prominent and the most current ones, we have emphasized how and how much attention was dedicated to the novel in schools. Our goal was to shed light on the first two Serbian theories of literature that are less known not only to the pupils but to their teachers as well. All the presented and quoted books and the thoughts of literary theorists we have given as a beacon of vision, understanding and definition of the novel in literary theory textbooks and manuals, books that accompany the teaching and have the role of teaching tools within it. The literature for children and young people must be written in such a way that the young person can interpret it even when, at the first reading, it can offer the linguistic, stylistic compositions of the unknown. All this diversity we have given as an insight into the degree of development of the teaching on the novel, as an insight into the currents of literary science, in the teaching of literature and the novel; textbooks and manuals in which the literary and theoretical problems of the novel are considered in the teaching introduce the current science of the novel and thus harmonize teaching and science, i.e. modernize the teaching of the novel in the school. The division of the

purpose of literature according to the circle of readers, into the one for “children and youth” and the one for “adults” is conditional, and the “purpose” of literature for children and youth is relative. Therewith is the essence of these books – the textbooks.

Originalni naučni rad

MUZIČKE AKTIVNOSTI U FUNKCIJI RAZVOJA DECE PREDŠKOLSKOG UZRASTA

Amela Muratović

Univerzitet u Novom Pazaru

Novi Pazar, Srbija

amela.muratovic@uninp.edu.rs, ORCID: 0000-0002-3044-5575

Dragana Osmajlić-Janković

JPU " Radmila Nedić"

Berane, Crna Gora

draganao234@gmail.com

Apstrakt

Muzičke aktivnosti imaju značajan uticaj na sveobuhvatan razvoj dece predškolskog uzrasta, jer podstiču njihov kognitivni, emocionalni, socijalni i motorički razvoj. Učešćem u aktivnostima kao što su pevanje, ritmičke igre, slušanje muzike i sviranje instrumenata — deca razvijaju pažnju, kreativnost, samopouzdanje, i sposobnost izražavanja. Cilj ovog rada bio je da se istraži na koji način različite muzičke aktivnosti utiču na razvoj kreativnosti, emocionalne izražajnosti i socijalnih veština kod dece uzrasta od tri do sedam godina. Na osnovu analize relevantne literature, utvrđeno je da muzičke aktivnosti značajno doprinose razvoju ovih oblasti, pri čemu se posebno izdvaja pozitivan uticaj na izražavanje emocija, saradnju među vršnjacima i jačanje samopouzdanja. Takođe, integracija muzičkih aktivnosti u svakodnevne aktivnosti dece predškolskog uzrasta poboljšava njihovu koncentraciju, olakšava sticanje novih iskustava i veština, te doprinosi razvoju sveobuhvatnih dečijih ličnih kompetencija. Zaključuje se da je sistemska integracija muzičkih sadržaja u predškolski program ključna za kvalitetan razvoj i obrazovanje dece.

Ključne reči: muzičke aktivnosti, deca predškolskog uzrasta, vaspitači, muzički razvoj i saznanje, opšti razvoj i saznanje.

MUSICAL ACTIVITIES IN THE FUNCTION OF PRESCHOOL CHILDREN'S DEVELOPMENT

Abstract

Musical activities have a significant impact on the overall development of preschool children, as they stimulate their cognitive, emotional, social, and motor development. Through participation in activities such as singing, rhythmic games, listening to music, and playing instruments, children develop attention, creativity, self-confidence, and the ability to express themselves. The aim of this paper was to explore how different musical activities influence the development of creativity, emotional expressiveness, and social skills in children aged three to seven. Based on the analysis of relevant literature, it was found that musical activities significantly contribute to the development of these areas, with a

particularly positive impact on emotional expression, peer cooperation, and the strengthening of self-confidence. Furthermore, integrating musical activities into the daily routines of preschool children improves their concentration, facilitates the acquisition of new experiences and skills, and contributes to the development of comprehensive personal competencies. The conclusion is that the systematic integration of musical content into the preschool curriculum is essential for the quality development and education of children.

Keywords: musical activities, children of preschool age, educators, musical development and knowledge.

UVOD

Rano detinjstvo je period intenzivnog razvoja tokom kojeg se postavljaju temelji za celokupan psihofizički, emocionalni, socijalni i intelektualni razvoj deteta. U tom kontekstu, muzičke aktivnosti zauzimaju posebno mesto u savremenom pristupu vaspitanju i obrazovanju dece predškolskog uzrasta. Kroz pevanje, ritmičke igre, pokret uz muziku, slušanje muzičkih sadržaja i sviranje na dečijim instrumentima, deca razvijaju niz važnih sposobnosti — od pažnje, govora i koordinacije pokreta, do emocionalne ekspresije i socijalne interakcije. Muzika pruža deci priliku da se izraze, da istražuju svet koji ih okružuje i da se povezuju sa vršnjacima na kreativan i spontan način. Kroz igru i muzičko izražavanje, deca predškolskog uzrasta postepeno razvijaju osećaj za ritam, harmoniju i muzičku strukturu, što dodatno podstiče njihove perceptivne i kognitivne sposobnosti. Ritmičke igre i ples ne samo da pozitivno utiču na motoriku, već i doprinose razvoju emocionalnog balansa, samopouzdanja i povećavaju osećaj pripadnosti grupi. Zajedničke muzičke aktivnosti jačaju emocionalnu povezanost i timski duh, jer omogućavaju deci da slobodno izraze svoja osećanja, što je ključno za njihov socijalni razvoj.

Takođe, kroz učešće u muzičkim aktivnostima, deca razvijaju muzičke sposobnosti i muzičko saznanje, jer se kroz igru i kreativno izražavanje podstiču njihovi osnovni muzički elementi. Deca razvijaju sposobnost prepoznavanja ritma, melodije, tempa, što direktno utiče na njihovu muzičku percepciju i sposobnost da razumeju zvučne komponente muzike. Ovaj proces pomaže u formiranju njihovog temeljnog muzičkog saznanja koje je važno za kasniji razvoj muzičkih sposobnosti. Pored analize uticaja muzičkih aktivnosti na razvoj dece predškolskog uzrasta, u radu smo se i osvrnuli na ulogu vaspitača i roditelja u realizaciji dečijih muzičkih aktivnosti.

Uzimajući u obzir višestruki razvojni potencijal muzičkih aktivnosti, cilj ovog rada je da se istraži na koji način one doprinose razvoju kreativnosti, emocionalne izražajnosti i socijalnih veština kod dece predškolskog uzrasta.

ULOGA MUZIKE I MUZIČKIH AKTIVNOSTI U RAZVOJU MUZIČKIH SPOSOBNOSTI I MUZIČKOG SAZNANJA KOD DECE PREDŠKOLSKOG UZRASTA

Muzika omogućava deci da razvijaju samopouzdanje kroz kreativno izražavanje, jer im daje priliku da istražuju svoj glas, ritam, dinamiku, tempo. Kroz muziku deca predškolskog uzrasta razvijaju sposobnosti koje im pomažu da bolje razumeju sebe, svet koji ih okružuje, da definišu i rešavaju probleme i komuniciraju sa vršnjacima i odraslim osobama. Muzika nije samo izvor muzičkog razvoja deteta, već i sredstvo njegovog ukupnog stvaralačkog kao i sazajnog, socijalnog, emocionalnog i

psihomotornog ispoljavanja (Slunjski, 2011). Muzičke aktivnosti imaju značajan uticaj na razvoj dečjih muzičkih sposobnosti. Nivo tih sposobnosti zavisi od genetskih predispozicija, okoline i vaspitnih faktora. Kada je dete okruženo kvalitetnom muzikom od najranijeg uzrasta, to stimuliše njegov emocionalni, intelektualni i kreativni razvoj (Davidson, 2012). Muzika pruža čistu radost i konkretniju korist (Bjerkvol, 2005, str. 188). Na prvom mestu, kroz kreiranje muzike, deca razvijaju kreativnost. Ovaj proces podstiče njihovu sposobnost da maštaju, eksperimentišu, istražuju, analiziraju i izražavaju svoje ideje na jedinstven način.

U cilju razvijanja muzičkih kompetencija – muzičke inteligencije, talenta i stvaralaštva – u predškolskoj ustanovi muzičko obrazovanje mora biti celishodno i sistematizovano (Kurt, 2021). Muzički sluh i osećaj za ritam su ključni elementi u muzičkom vaspitanju deteta. Kroz muziku unosimo u detetov život radost, veselje i opuštenost. Muzika takođe bogati dečje emocionalno iskustvo i doprinosi razvoju njihove plemenite strane. Muzičke sposobnosti imaju veoma bitnu ulogu za postizanje visokih rezultata i predstavljaju jedan od uslova muzičke uspešnosti (Mirković, 1996). Razvijanje muzičkih sposobnosti dece predškolskog uzrasta i muzičke kreativnosti imaju i muzičke igre. Prema studiji objavljenoj u časopisu *Early Childhood Education Journal*, deca koja su uključena u muzičke aktivnosti pokazuju značajno poboljšanje u koordinaciji pokreta i finim motoričkim veštinama u poređenju sa decom koja nisu uključena u takve aktivnosti (Lobo & Winsler, 2006, str. 172).

Praktična primena muzičkih aktivnosti

Muzičke igre su zabavne i interaktivne aktivnosti koje koriste muziku kao osnovni element. One imaju brojne prednosti za decu, uključujući razvoj motoričkih veština, socijalne interakcije, kreativnost i emocionalno blagostanje. Na primer, igrajući se muzičkih stolica, deca uče brzo reagovati na promene u muzici i pravilno se kretati kako bi zauzela svoje mesto kada muzika stane. Deca predškolskog uzrasta tokom muzičkih igara razvijaju ritam, dinamiku, tempo, muzičku memoriju kao i sposobnost aktivnog slušanja. Ove situacije omogućavaju deci da otkrivaju i pokazuju svoja osećanja, potrebe, fantazije, ideje i kreativnost (Zdravković et al., 2018). Muzičke igre podstiču decu da budu kreativna i eksperimentišu sa zvukovima i ritmovima na različite načine. Spontanim muzičkim igrama deca izražavaju i pokazuju emocije svakodnevno. Posmatrajući dečiju igru koja prati muziku, kao jedan od adekvatnih pristupa u radu sa decom predškolskog uzrasta, ona igra važnu ulogu u izgradnji samopouzdanja dece. To pospešuje pristup i metode u radu sa decom u onim situacijama kada ona i ne pokazuju veliko interesovanje (Boyle, 2011).

Učestvujući u muzičkim igrama deca predškolskog uzrasta uče da izraze i razumeju vlastita ali i tuđa osećanja, što unapređuje emocionalnu stabilnost i socijalnu povezanost dece. Kada je reč o podeli muzičkih igara za decu predškolskog uzrasta govorimo o igrama sa pevanjem i muzičkim igrama uz instrumentalnu muziku. Danas se sve češće koristi preciznija podela, koja zahteva da se sa decom realizuju sledeće vrste igara: igre sa pevanjem, igre uz instrumentalnu pratnju, narodna kola i plesovi, stvaralačke igre, igre iz oblasti teorije muzike, muzičke dramatizacije. Među

muzičkim igrama razlikuju se : igre koje se izvode pod određenim pravilima, slobodne dečije igre u kojima deca stvaraju pokrete uz muziku, igre u kojima deca spontano imitiraju zvukom i pokretima raznih pojava i životinja (Đurković-Pantelić, 1998, str. 141).

Razvoj dečije kompozicije, sposobnosti izražavanja i kreacije kod dece, ključan je aspekt kreativnog razvoja u ranom detinjstvu. Ovaj proces obuhvata različite aktivnosti poput crtanja, slikanja, pisanja priča, izvođenja dramskih igara i stvaranja muzike (Sloboda, 2005). Dečija kompozicija započinje jednostavno - dete može početi crtanjem ili opisivanjem muzičke ideje, može eksperimentisati s različitim tonovima i ritmovima, ili može čak početi da svira na instrumentu. Kroz ove aktivnosti, deca razvijaju sposobnost da izraze svoje ideje i fantazije na različite načine, što doprinosi razvoju njihove kreativnosti, imaginacije i samopoštovanja. Realizacijom muzičkih kompozicija deca stiču veštine kako da prepoznaju, razumeju i izraze svoja osećanja na konstruktivan i prihvatljiv način. Ovo je od velikog značaja za razvoj emocionalne inteligencije, što omogućava deci da se bolje nose sa svojim emocijama i da razviju zdrave međuljudske odnose. Ova iskustva ne samo da obogaćuju dečiji život, već stvaraju osnove za uspešno funkcionisanje u svetu odraslih (Saarikallio, 2019, str. 381). Dečija kompozicija, koja obuhvata kreiranje muzike od strane dece, kao i njihovo izvođenje i interpretiranje, ima značajan uticaj na sve dimenzije dečijeg razvoja - od kognitivnog, emocionalnog, socijalnog, do fizičkog razvoja. Susretanje sa kompozicijama različitog tempa i dinamičkih varijacija kod dece može podstaći razvoj neuronskih veza u mozgu, što može poboljšati kognitivne funkcije (Rauscher et al., 1993, str. 611). Dečija kompozicija predstavlja značajan aspekt muzičke edukacije, jer omogućava deci da izraze svoju kreativnost i razvijaju muzičke veštine kroz stvaranje sopstvenih muzičkih dela (Đorđević & Jovanović, 2019, str. 136).

Uz već pomenute aspekte, važno je istaći kako dečija kompozicija doprinosi razvoju kritičkog mišljenja kod dece. Kroz proces kreiranja muzike, deca se suočavaju s izazovima kao što su izbor tonaliteta, harmonija i struktura pesme. Ova veština nije samo korisna u muzici, već se može primeniti i u drugim oblastima života, poput akademskog i profesionalnog okruženja (McPherson & Welch, 2018). Ona podstiče razvoj kreativnog rešavanja problema. Dečija kompozicija doprinosi razvoju samopouzdanja, sigurnosti u svoje veštine kod dece ovog uzrasta (Anđelković, 2017, str. 614). Samopouzdanje je još jedna ključna komponenta koja se razvija kroz proces dečije kompozicije. Kroz stvaranje i prezentovanje svoje muzike, deca stiču osećaj postignuća i uspeha. Kada dobiju pozitivne reakcije i podršku od drugih, to dodatno jača njihovo samopouzdanje i motivaciju za dalje istraživanje. Ova podrška može doći od roditelja, učitelja muzike, vaspitača ili svojih drugara, a njena važnost je izuzetna u procesu razvoja deteta. Istraživanje iz 2020. godine objavljeno u časopisu "Frontiers in Psychology" istraživalo je uticaj muzičkog stvaralaštva na samopouzdanje kod dece i zaključilo da deca koja su uključena u proces komponovanja muzike pokazuju veći nivo samopouzdanja (Kraus & Banasik, 2020).

Studija iz 2018. godine objavljena u časopisu "Psychology of Music" istraživala je uticaj kreiranja muzike na kreativnost kod dece i pokazala da deca koja su uključena u komponovanje muzike pokazuju veći nivo kreativnosti u poređenju sa decom koja

nisu. Ova istraživanja naglašavaju važnost dečije kompozicije u podsticanju kreativnosti kod dece (Thompson, 2018, str. 369). Svaka faza detinjstva nosi sa sobom svoje specifične izazove i mogućnosti za razvoj dečije kompozicije, a podrška vaspitača i roditelja igra ključnu ulogu u podsticanju kreativnosti i stvaralaštva kod dece.

Jedan od specifičnih oblika muzičkog izražavanja su brojalice, koje predstavljaju važan način za upoznavanje dece sa osnovama muzike i ritma. Kroz izvođenje brojalica, deca razvijaju osećaj za ritam, što je ključni element u razvoju njihove muzičke percepcije. Pored toga, brojalice podstiču koordinaciju pokreta, finu motoriku, pažnju i sposobnost izražavanja, dok istovremeno omogućavaju deci da se povežu sa osnovama muzike, kao što su ritam i tempo. Kada govorimo o aktivnostima dece predškolskog uzrasta u kojima ona usvajaju ritam, govorne sposobnosti govorimo o brojalicama. Realizacijom brojalica, uz adekvatne metode i oblike nastavnog rada, vaspitači/učitelji, oni mogu da podstiču decu na aktivnost muzičkog i drugih vrsta stvaralaštva“ (Bjelobrk, 2017, str. 46).

Iako su jednostavne, brojalice imaju značajnu ulogu u razvoju muzičkog saznanja dece predškolskog uzrasta jer pomažu u razumevanju temeljnih muzičkih principa i stvaraju osnovu za dalje muzičko izražavanje i kreativnost. Brojalice deca predškolskog uzrasta vrlo često recituju. Nema sumnje da su brojalice jedno od značajnijih sredstava koja doprinose razvoju govora i bržem prelasku od egocentričnog u socijalizovani govor, u pretvaranju pasivnog u aktivni rečnik i u razvijanju pravilnijeg i logički povezanog govora. Značajna prednost brojalica je u opisivanju, oblikovanju, artikulaciji i pravilnom izgovoru glasova (Milijević, 2015, str 47). Primenom brojalica u svakodnevne aktivnosti, deca predškolskog uzrasta razvijaju svoje jezičke veštine, poboljšavaju artikulaciju, izgovor glasova i sposobnost pravilnog izražavanja. U dečijoj igri koja uključuje brojalice gde deca moraju pratiti određeni broj koraka ili reči omogućava im da razvijaju pažnju, koncentraciju i radnu memoriju.

Igre tapšalica imaju važnu ulogu u razvoju muzičkih sposobnosti i muzičkog saznanja kod dece predškolskog uzrasta. Deca se veoma interesuju za tapšalice različitih vrsta, a ove igre doprinose razvoju različitih sposobnosti kod dece. Kroz ove aktivnosti, deca ne samo da razvijaju ritmičke veštine, već se uče osnovnim muzičkim elementima poput ritma, tempa i koordinacije pokreta. Tapšalice podstiču decu da kroz igru istražuju muzičke elemente, čime im pomažu u sticanju dubljeg razumevanja muzike. Kroz grupne igre, deca razvijaju sposobnost za saradnju, izražavanje emocija i komunikaciju, što dodatno doprinosi njihovom celokupnom razvoju i muzičkom saznanju. One služe za razvoj emocionalnih, socijalnih, psiholoških i kognitivnih veština. Kroz igru tapšalica, deca razvijaju ritmičke sposobnosti, kreativnost, kao i veštine kao što su koordinacija i motorika (Lenschow et al., 2014, str. 801).

Uloga vaspitača i roditelja u realizaciji muzičkih aktivnosti

Jedan od važnih elemenata uspešnog muzičkog vaspitanja kod dece predškolskog uzrasta jeste kontinuirana i usklađena saradnja svih učesnika u vaspitno-obrazovnom procesu. Posebno je značajno da roditelji i vaspitači razumeju svoju ulogu u

podsticanju muzičkog razvoja dece predškolskog uzrasta. Vaspitači i roditelji imaju značajnu ulogu u usmeravanju i ostvarivanju muzičkih aktivnosti kod dece, jer njihov angažman utiče na kvalitet i učestalost takvih aktivnosti, kao i na kreiranje podsticajnog okruženja za razvoj dečijih muzičkih sposobnosti. Na taj način vaspitač prati individualna interesovanja i napredak dece te shodno tome bira adekvatne muzičke sadržaje za provociranje muzičkih potencijala, čime doprinosi ne samo razvoju muzičkih sposobnosti, već utiče na sveukupnu kompetentnost i dobrobit svakog deteta (Pravilnik o osnovama programa predškolskog vaspitanja i obrazovanja – Godine uzleta 2018). Iako su vaspitači često dobro upoznati sa oblicima muzičkih aktivnosti i mogućnostima za razvijanje muzičkih sposobnosti kod dece, ostaje pitanje kakvu muzičku stimulaciju dete ima u porodičnom okruženju. Ne zna se pouzdano da li deca kod kuće slušaju muziku prilagođenu njihovom uzrastu, niti da roditelji sa njima pevaju, učestvuju u muzičkim igrama i ostalim aktivnostima. Zbog toga je važno da vaspitači budu upoznati sa porodičnim uslovima u kojima dete odrasta, a roditelji bi trebalo da upoznaju ciljeve, sadržaje i načine rada u ustanovi kako bi mogli da se uključe u njen rad (Kamenov, 1995). Vaspitači, koji su inovativni, kreativni za realizaciju muzičkih aktivnosti tokom boravka u vrtiću kod dece razvijaju iskustvo, memoriju, izražavanje vlastitih emocija i socijalnih veština. Muzičke aktivnosti u integrisanom predškolskom programu ne mogu se jasno izdvojiti od ostalih vidova dečijih iskustava jer su povezane sa njima mnogo više nego u bilo kom drugom periodu njegovog razvoja (Duh 2009; Slunjski 2011).

Sa druge strane, roditelji kao prvi uzor i modeli deci ovog uzrasta, imaju mogućnost da kod kuće kreiraju podsticajno muzičko okruženje kroz slušanje muzike, zajedničko pevanje, ples i muzičku igru. Ovakve zajedničke aktivnosti ne samo da jačaju emocionalnu povezanost, već i dodatno podstiču razvoj dečijih muzičkih sposobnosti i interesovanja. Kako dečiji razvoj napreduje i ona usvajaju mnogobrojna iskustva, sposobnosti i veštine, tako se i odnos roditelja i dece menja, što se može odraziti i na njihovu motivaciju i interesovanje za muzičke aktivnosti. Deca tokom odrastanja postaju samostalnija, izražavaju sopstvene muzičke kapacitete i ponekad nisu zainteresovana za one aktivnosti koje im predlažu roditelji. Način na koji roditelji reaguju na ove promene – kroz podršku, strpljenje i praćenje detetovih interesovanja – imaju ključnu ulogu u razvoju muzičkog izraza deteta. Roditelji koji imaju realna očekivanja, koji su podrška svojoj deci, koji ih usmeravaju, komuniciraju svakodnevno, iskreno-otvoreno, mnogo više uspevaju da kod dece razviju pozitivan odnos prema muzici i umetnosti uopšte. Takav pristup, poznat kao autoritativni stil roditeljstva (Baumrind, 2013), podstiče detetovo samopouzdanje i kreativnost, što se pozitivno odražava i na njegovo učešće u muzičkim aktivnostima.

ZNAČAJ MUZIKE I MUZIČKIH AKTIVNOSTI ZA RAZVOJ OPŠTIH SPOSOBNOSTI DECE PREDŠKOLSKOG UZRSTA

Prve susrete sa zvucima i muzičke utiske, odnos prema muzici i njeno značenje, deca stižu unutar porodičnog okruženja već u ranom detinjstvu. Već od prvih meseci, detetu je važno da bude okruženo različitim zvukovima, omogućavajući mu da upija bogatstvo zvukova. Pored toga, važno je da dete bude izloženo muzici na koju je naviklo od malena. Naučnici su posvetili mnogo pažnje istraživanju uticaja

muzike na dečji razvoj, a njihovi nalazi su impresivni. Jedan od načina na koji muzika utiče na decu jeste putem emocionalne stimulacije. Muzika ima sposobnost da izazove različite emotivne reakcije kod dece, bilo da su to radost, tuga, uzbuđenje ili strah. Na primer, ritmička i vesela muzika može podstaći osećaj radosti i sreće kod dece, dok sporija i melanholična muzika može izazvati osećaj tuge ili sete (Saarikallio & Erkkilä, 2007, str. 378). Dakle, muzika pruža deci mogućnost za izražavanje i regulaciju svojih emocija. Kroz pevanje, sviranje instrumenata ili ples, deca mogu izraziti svoje emocije na način koji im je prirodan i bez reči. Na taj način, muzika im pomaže da se nose sa svojim osećanjima i izraze ih na način koji se teško može verbalizovati, posebno u mlađem uzrastu. Muzika takođe ima ulogu u razvoju emocionalne inteligencije kod dece.

Kroz izloženost različitim žanrovima muzike i tekstovima pesama, deca mogu naučiti o različitim emocionalnim stanjima i kako ih prepoznati kod sebe i drugih. Kroz aktivnosti kao što su pevanje, sviranje instrumenata ili improvizacija, deca mogu izraziti svoje emocije, smanjiti nivo stresa i razviti bolje strategije suočavanja sa svojim osećanjima.. Muzika je posebno važno pedagoško sredstvo kojim može da se podstiče interakcija među decom, grade socijalne veštine, socijalna kohezija i empatija (Vasiljević et al., 2014, str. 444). Najvažniji aspekt muzičke stimulacije kod najmlađe dece leži u razvoju ritma, a dosledno podsticanje ove veštine omogućava neometan razvoj i rast deteta. Osim toga, socijalne veštine mogu biti podstaknute kroz grupno slušanje muzike ili učešće u muzičkim igrama i aktivnostima, gde deca uče da sarađuju, dele, i komuniciraju sa drugima. Važno je napomenuti da pravilno izabrane kompozicije, muzičke aktivnosti i muzičke igre imaju ključnu ulogu u ovom procesu.

Muzika u ranom detinjstvu ima važnu ulogu ne samo u emocionalnom razvoju dece, već i u oblikovanju njihovih intelektualnih sposobnosti. Kroz različite muzičke aktivnosti deca predškolskog uzrasta razvijaju niz kognitivnih funkcija koje su ključne za dečji optimalni razvoj i obrazovanje. Kompozicije koje su prilagođene uzrastu dece i koje podstiču različite kognitivne procese mogu imati najveći uticaj na dečji razvoj. Deca često nemaju reči ili kognitivne sposobnosti da verbalno izraze svoja osećanja, tako da muzika nudi siguran i pozitivan način da oslobode svoje emocije (Bernard van Leer Foundation, 2023). Slušanje pesama o različitim osećanjima može pomoći deci da razviju empatiju i razumevanje tuđih emocija.

Motoričke veštine se mogu poboljšati kroz muzičke aktivnosti kao što su plesanje ili sviranje instrumenata, kao i muzičke igre koje zahtevaju preciznost pokreta i koordinaciju. Muzičke igre deci predškolskog uzrasta omogućavaju da bogate i proširuju iskustvo, i na taj način doprinose i njihovom celokupnom razvoju na više nivoa. No, ono što je manje poznato, jeste da razvijanje muzičkih sposobnosti (slušanje muzike, muzičko opažanje, estetsko procenjivanje, muzičke preferencije, muzički ukus, sposobnost izvođenja muzike) posredno i značajno utiče na opšti razvoj (Nikšić, 2003, str. 519).

Naravno, muzika može imati i terapijski efekat na emocionalno blagostanje dece. Muzička terapija se često koristi kao efikasan metod za tretiranje emocionalnih problema kod dece, kao što su anksioznost, depresija ili poteškoće u socijalizaciji.

Aktivnosti deteta pri pevanju doprinosi većem angažovanju emocija i intelekta i ima značajnu vaspitnu vrednost (Đurković- Pantelić, 1998, str. 100).

Emocionalno blagostanje je takođe važan aspekt muzičkih igara. Muzika ima moć da izazove različite emotivne reakcije kod dece, od radosti i uzbuđenja do opuštanja i smirenosti. Kroz uživanje u muzici i zajedničko stvaranje melodija, deca se oslobađaju stresa i napetosti i izražavaju svoje emocije na pozitivan način. Ukratko, muzičke aktivnosti su odličan način da deca uče, rastu i zabavljaju se istovremeno. Deca koja se slobodno igraju sa svojim vršnjacima, stiču sposobnost da sarađuju, da saosećaju sa svojim vršnjacima, da im pomažu i da učestvuju u rešavanju problema (Woolfolk, 2011).

Kroz tekstove muzičkih dečijih pesama ili izbor tonova i ritmova, deca mogu izraziti svoje misli, osećaje i želje na način koji je autentičan za njih. Ovo je period kada deca često počinju da eksperimentišu sa različitim tehnikama i medijima, stvarajući originalna dela koja odražavaju njihove lične vizije sveta (Piaget, 1952). Ovo doprinosi razvoju samopouzdanja i samosvesti kod dece, jer postaju svesni svojih jedinstvenih osobina i sposobnosti.

ZAKLJUČAK

Kroz različite faze detinjstva, deca prolaze kroz proces otkrivanja, izražavanja i razvijanja svojih kreativnih potencijala putem muzike. Muzika je usko povezana sa dečjim iskustvima i može imati dubok uticaj na različite aspekte dečijeg razvoja. Prva važna uloga dečijih aktivnosti je u podsticanju emocionalnog razvoja kod dece. Muzika pruža deci emocionalnu podršku i osnažuje ih da izraze svoje misli, osećaje i identitet na jedinstven način. Ova sposobnost izražavanja i samoizražavanja može biti ključna za izgradnju samopouzdanja i samopoštovanja kod dece, čineći ih otpornijim na izazove i stresove života.

Aktivno slušanje muzike, učestvovanje u muzičkim igrama i učenje sviranja instrumenata podstiču razvoj memorije, koncentracije, pažnje i kreativnog razmišljanja kod dece. Motoričke veštine takođe su obuhvaćene kroz dečiju kompoziciju. Aktivnosti poput plesa, tapkanja ritma ili sviranja instrumenata zahtevaju precizne pokrete i koordinaciju, što doprinosi razvoju fine i grube motorike kod dece. Osim toga, muzičke aktivnosti podstiču razvoj veština slušanja, što je važno za razumevanje verbalnih i neverbalnih signala u komunikaciji.

Ne treba zanemariti ni socijalni aspekt dečijih aktivnosti. Kroz grupe muzičke aktivnosti poput horskog pevanja, sviranja, ili jednostavno kroz muzička iskustva sa vršnjacima, deca uče da sarađuju, dele, komuniciraju i razvijaju osećaj pripadnosti grupi. Ovo je važno za razvoj socijalnih veština i izgradnju pozitivnih odnosa sa drugima. Dečije aktivnosti za decu predškolskog uzrasta ne predstavljaju samo sredstvo zabave, već i moćan instrument za celokupni razvoj dece. Kroz muziku, deca stiču ključne veštine i sposobnosti koje će im koristiti tokom celog života. Podstičući njihovu kreativnost, emocionalnu inteligenciju, kognitivne i motoričke veštine, kao i socijalnu interakciju, aktivnosti u kojima je zastupljena muzika, igraju ključnu ulogu u formiranju svestrane i celovite ličnosti kod dece.

Učestvovanje u muzičkim aktivnostima kod dece predškolskog uzrasta podstiče disciplinu, upornost i samodisciplinu, koje su ključne karakteristike za postizanje uspeha u bilo kom području života. Takođe, podstiču inovativno razmišljanje i

sposobnost rešavanja problema, što su veštine od suštinskog značaja za uspeh u današnjem sve složenijem i dinamičnijem svetu.

Muzičke aktivnosti dece predškolskog uzrasta unapređuju i razvoj saznanjnih sposobnosti kroz percepciju, uočavanje, slušanje, pamćenje, pažnju, razmišljanje. Muzika omogućava deci da kroz slušanje, pevanje, sviranje, izvođenje muzičkih kompozicija razvijaju veštinu analize što jača dečiju kognitivnu sposobnost. Kroz slušanje muzike i ritmičke igre, deca ovog uzrasta razvijaju osećaj za redosled, što im pomaže u logičkom razmišljanju i razumevanju.

U ovom procesu, važno je osigurati da deca imaju pristup raznolikim muzičkim iskustvima, prilagođenim njihovom uzrastu i interesima, kako bi se maksimalno iskoristili potencijali muzike u njihovom razvoju. Tokom realizacije različitih muzičkih aktivnosti deca upoznaju različite kulture, tradicije i vrednosti, što doprinosi razvijanju tolerancije, poštovanja i otvorenosti prema drugima. U celini, različite muzičke aktivnosti imaju veliki uticaj na razvoj dece, doprinoseći njihovom odrastanju kao svestranih, samopouzdatih i kreativnih individua koje su spremne da se suoče sa izazovima i ostvare svoje potencijale u životu.

LITERATURA

1. Anđelković, V. (2017) Muzička kreativnost kod dece predškolskog uzrasta. *Nastava i vaspitanje*, 66 (4), 607-620.
2. Baumrind, D. (2013) Authoritative parenting revisited: History and current status. In R. E. Larzelere, A. Sheffield, & A. W. Harrist (Eds.), *Authoritative parenting: Synthesizing nurturance and discipline for optimal child development*. Washington, DC: *American Psychological Association*, 11-34.
3. Bernard van Leer Foundation (2023) *Making a Joyful Noise: The Potential Role of Music Making in the Well-Being of Young Families*
4. Bjelobrk Babić, (2017) Brojalice u funkciji razvoja ritmičkih i govornih sposobnosti dece predškolskog i ranog školskog uzrasta, *Artefact* 3(1): 45–54.
5. Bjerkvol, J. R. (2005). *Nadahnuto biće* (M. Stevanović, Prevod). Plato. (Originalno izdanje 1989.)
6. Boyle, S. (2011). *Teaching Toolkit: An Introduction to Games Based Learning*. UCD Dublin, Ireland: UCD. Teaching and Learning Resources. Retrieved from <https://www.ucd.ie/t4cms/UCDTLT0044.pdf>
7. Davidson, J. (2012) *The Mozart Effect: Tapping the Power of Music to Heal the Body, Strengthen the Mind, and Unlock the Creative Spirit*. Harmony.
8. Đorđević, B., & Jovanović, G. (2019) Razvoj muzičke kreativnosti kod učenika osnovne škole kroz proces kompozicije. *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Nišu*, (29), 127-140.
9. Duh, Matjaž (2009), Interdisciplinarni pristup učenju: put ka kvalitetnijem obrazovanju deteta, *Grafika Zambelli*, Rijeka
10. Đurković-Pantelić M. (1998). *Metodika muzičkog vaspitanja dece predškolskog uzrasta*. Šabac : Viša škola za obrazovanje vaspitača u Šapcu; Art studio Šabac.
11. Kamenov, E. (1995). Model osnova programa vaspitno-obrazovanog rada sa predškolskom decom. Novi Sad: Odsek za pedagogiju Filozofskog fakulteta.
12. Kraus, N., & Banasik, N. (2020) The Influence of Musical Creativity Training on the Self-Confidence of Children. *Frontiers in Psychology*, 11, 2079.

13. Kurt, Serhat (2021), "Theory of Multiple Intelligences – Gardner", Educational Technology, Retrieved from <https://educationaltechnology.net/theoryof-multiple-intelligences-gardner/>
14. Lenschow, C., Keller, P. E., & Lappe, C. (2014) Seeing the sound after feeling it: Multisensory integration of visual and proprioceptive feedback during singing. *Psychological Science*, 25 (3), 795-803.
15. Lobo, Y. B., & Winsler, A. (2006) The Effects of a Creative Dance and Movement Program on the Social Competence of Head Start Preschoolers. *Early Childhood Education Journal*, 34 (3), 167-175.
16. McPherson, G. E., & Welch, G. F. (Eds.). (2018) The Oxford Handbook of Music Education (Vol. 1). Oxford University Press.
17. Milijević, S. (2015) Brojalice u funkciji razvoja govora i govornog izražavanja, Naša škola, časopis za teoriju i praksu vaspitanja i obrazovanja, 76(1), 37-53.
18. Mirković Radoš 1996, Psihologija muzike, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
19. Nikšić, N. (2003) Značaj muzike za razvoj deteta. Univerzitetska misao (časopis za nauku, kulturu i umjetnost), vol. 2, 519-524.
20. Piaget, J. (1952) The Origins of Intelligence in Children. International University Press. (RANK 1)
21. Pravilnik o osnovama programa predškolskog vaspitanja i obrazovanja, „Službeni glasnik RS – „Prosvetni glasnik“, broj 16/2018.
22. Rauscher, F. H., Shaw, G. L., & Ky, K. N. (1993) Music and spatial task performance. *Nature*, 365 (6447), 611.
23. Saarikallio, S. (2019) Emotional Functions of Music in Childhood and Adolescence. In The Oxford Handbook of Music and the Brain. *Oxford University Press*, 369-387.
24. Saarikallio, S., & Erkkilä, J. (2007) The role of music in adolescents' mood regulation. *Psychology of Music*, 35 (1), 88-109.
25. Sloboda, J. A. (2005) "Exploring the Musical Mind: Cognition, emotion, ability, function." Oxford University Press
26. Slunjski, Edita (2011), Kurikulum ranog odgoja-istraživanje i konstrukcija, Školska knjiga. Zagreb
27. Thompson, W. F. (2018) The Impact of Music Composition on Creativity. *Psychology of Music*, 46 (3), 363-377.
28. Woolfolk. A. (2011). Psikologji edukimi (Educational psychology). Albanian: Edualba.
29. Zdravković, V., Malinović-Jovanović, N., i Dejković, M. (2018). Muzičke igre u nastavi. Podučavanje, učenje i obrazovanje nastavnika, 2(1), 105 – 112. <https://doi.org/10.22190/FUTLTE1801105Z>
30. Vasiljević, D., Sudzilovski, D. I Bojović, Ž. (2014). Socijalizacija učenika u nastavi muzičke kulture, Pedagoška stvarnost, LX, 3, 441–455.
31. **Internet stranica** ПРЕДШКОЛСКА БАЈКА /// вртић РАДМИЛА НЕДИЋ БЕРАНЕ /// 1.11.2021. – YouTube, dostupno na
32. <https://m.youtube.com/watch?si=a5uyQtwLaaeeWyDq&v=ZloOuDny1jM&feature=youtu.be>

PRILOG

PROJEKAT- PREDŠKOLSKA BAJKA UZ KOMPOZICIJU PETAR PAN

Slika 1

Predškolska muzička bajka

Projekat „**Predškolska muzička bajka**“, inspirisan kompozicijom „*Petar Pan*“ u izvođenju Lare Šćekić i hora *Zvezdice*, predstavlja jedinstvenu umetničku avanturu u kojoj deca predškolskog uzrasta kroz dramatizaciju, muziku i ples istražuju svet bajki. Projekat se realizuje u okviru JPU „*Radmila Nedić*“ iz Berana, pod vođstvom vaspitačice Dragane Janković, a cilj je da se kroz kreativno izražavanje podstakne dečja mašta, socijalna interakcija i emocionalni razvoj.

Radnja i koncept bajke

Priča započinje u poznatom i sigurnom okruženju vrtića, gde deca mirno spavaju, dok ih uspavljuje zvuk nežne melodije. U tom trenutku, kroz njihovu maštu, u san dolaze **Petar Pan i Zvončica**, donoseći magiju i pozivajući ih na neverovatnu avanturu. Njihov dolazak simbolizuje prelazak iz realnosti u svet mašte, gde je sve moguće, gde se snovi ostvaruju, a deca postaju junaci vlastite bajke.

Čarobnim štapićem, Petar Pan i Zvončica vode decu kroz različite **bajkovite predele**, svaki sa posebnom atmosferom i simbolikom. Ove scene su osmišljene tako da svaka lokacija donosi novu emociju i iskustvo – od zaćaranih šuma i dvoraca, do svetlucavih mora i zvezdanog neba. Tokom ovog putovanja, deca aktivno učestvuju u priči, koristeći pokret, mimiku i ples kako bi doćarala svoje doživljaje i emocije.

Muzičko-scenska realizacija

Posebnu ulogu u projektu ima muzika, koja prati svaku promenu scene i doprinosi emocionalnom doživljaju. Kompozicija „*Petar Pan*“ Lare Šćekić i hora *Zvezdice* koristi se kao osnova za celokupnu dramatizaciju. Kroz ritmićne i melodijske

promene, muzika naglašava različita stanja – od nežnih i snovitih tonova, preko razigranih i avanturističkih delova, do dramatičnih i emotivnih trenutaka.

Deca, obučena u tematske kostime, ne samo da igraju uloge likova iz priče, već kroz ples i pokret izražavaju atmosferu bajkovitog sveta. Kostimi i scenski rekviziti pažljivo su birani kako bi upotpunili doživljaj i omogućili deci da se osećaju kao pravi junaci bajke.

Edukativni i razvojni značaj

Ovaj projekat ima višestruke koristi za razvoj dece. Kroz dramatizaciju i muzičku interpretaciju, deca razvijaju:

Maštovitost i kreativnost – Kroz improvizaciju i scensku igru, deca slobodno izražavaju svoje ideje i emocije.

Socijalne veštine – Uče kako da sarađuju, dele ideje i funkcionišu kao tim u zajedničkoj predstavi.

Pažnju i ritmički osećaj – Prateći muziku, deca poboljšavaju sposobnost slušanja i razumevanja ritmičkih struktura.

Motoriku i koordinaciju – Ples i scenski pokreti doprinose fizičkom razvoju i kontroli tela.

Samopouzdanje – Nastup pred publikom pomaže deci da prevaziđu tremu i veruju u svoje sposobnosti.

Ovaj projekat ima dubok pedagoški značaj jer kroz muziku, igru i dramatizaciju decu uči empatiji, solidarnosti i razumevanju životnih izazova. Tekst kompozicije nosi važne poruke koje deca predškolskog uzrasta usvajaju spontano, ali koje ostavljaju dugotrajan uticaj na njihov moralni i društveni razvoj. Kroz bajkovitu priču, deca se povezuju s drugarom Maksimom, kome je potrebna pomoć, i na taj način uče o značaju podrške i zajedništva.

Posebna vrednost ovog projekta leži u iskrenosti i otvorenosti dečjih emocija – oni bez predrasuda pokazuju ljubav, saosećanje i spremnost da pomognu. Njihova igra nije samo zabava, već postaje demonstracija istinskih vrednosti koje bi i odrasli trebalo da neguju. Deca često predstavljaju model i uzor svojim primerom, podsećajući nas na pravu svrhu zajedništva i brige za druge. Ova bajka tako ne samo da donosi umetničko i edukativno iskustvo, već i snažnu poruku humanosti, stvarajući temelje za odgovorno i saosećajno društvo.

Projekat „Predškolska bajka“ je edukativna i umetnička inicijativa koja koristi muzičke aktivnosti i dramatizaciju kako bi podržala razvoj dece predškolskog uzrasta. Kroz ovaj projekat, deca su u mogućnosti da ne samo uživaju u igri, već da aktivno učestvuju u procesu učenja i emocionalnog razvoja. Projekat je timski realizovan u saradnji sa predškolskom grupom u vrtiću, pod vodstvom vaspitača, a inspiraciju za dramatizaciju pružila je kompozicija „Petar Pan“.

Glavni junaci ovog projekta, Petar Pan i Zvončica, uz pomoć magije odvedu decu u svet poznatih bajki i priča koje su deci bliske i drage. Kroz ovakvo putovanje, deca imaju priliku da postanu deo sveta u kojem susreću poznate likove iz bajki kao što su *Snežana i sedam patuljaka*, *Ivica i Marica*, *Štrumfovi*, *Zlatna ribica* i *Zlatokosa*. Svaka bajka i njen junak donose specifičnu poruku, lekciju i emociju koju deca kroz dramatizaciju i igru aktivno doživljavaju.

Muzičke aktivnosti su ključni element ovog projekta, jer deca kroz pesmu i igru ne samo da razvijaju svoje jezičke veštine, već uče kako da pravilno koriste jezik, izražavaju emocije i razumeju značenje reči i fraza. Kroz pevanje, deca usvajaju nove reči i razvijaju sposobnost govora i izgovora, što poboljšava njihov vokabular i komunikacijske veštine.

Dramatizacija likova iz bajki omogućava deci da nauče kako da izraze svoje emocije i samoregulišu se. Kroz igru, oni prepoznaju različite emocije – od sreće, tuge, straha do nade – i uče kako da ih identifikuju i pravilno izraze. Na primer, igrajući likove iz bajki, deca istražuju kako se likovi nose sa problemima i izazovima, što im pomaže da razvijaju emocionalnu inteligenciju i veštine suočavanja sa sopstvenim osećanjima.

Jedan od tih lokaliteta je i prelepi etno kutak „Busara kod Ciga“ u Bijelom Polju, gde prirodni ambijent pruža savršenu scenografiju za prizore iz narodnih bajki. Deca su imala priliku da se igraju i stvaraju u okruženju koje podseća na prošla vremena, povezujući se sa tradicijom kroz igru i umetnost. Pored toga, koreografije su snimane i u lugovima pored reke Lim u Beranama, gde ritam prirode doprinosi harmoničnoj povezanosti muzike, pokreta i okruženja. Na Jasikovcu, poznatom po svojoj prirodnoj lepoti, deca su kroz igru i pokret istraživala prostor i učila kako da kroz umetnost izraze svoja osećanja i doživljaje bajki.

Ovakav način rada podstiče dečju kreativnost, omogućava im da kroz umetnost istražuju svet oko sebe i razvijaju osećaj za prostor, ritam i izražavanje emocija. Kroz kombinaciju muzike, pokreta i maštovitog kostimiranja, deca ne samo da produbljuju svoje razumevanje priča i bajki, već i stiču dragocena iskustva koja im pomažu u daljem razvoju socijalnih, emocionalnih i kognitivnih veština.

Deca su kostimirana kao junaci iz ovih napomenutih priča i bajki. Koreografija je snimana na različitim lokalitetima u vrtiću (u šumi-gde se nalazi pravi mali etno raj koji se zove "Busara kog Ciga " u Bijelom Polju,u Beranama - u lugovima pored reke Lim ,na Jasikovcu i td.

Slika 2*Inserti iz predškolske bajke*

https://youtu.be/ZloOuDny1jM?si=3qyQVrnSYyotj_0X

Empatija je ključni deo ovog projekta. Dramatizacija omogućava deci se zamisle u ulozi drugih likova, što im pomaže da razumeju osećanja drugih i postanu saosećajni. Kroz likove u bajkama, deca uče o solidarnosti i zajedništvu, a kroz igru zajedno razvijaju međusobnu interakciju. Deca takođe uče kako da budu obazriva prema svojim prijateljima, razumeju njihove potrebe i emocije, čime se podstiče njihova socijalna integracija i razvoj zajedništva.

Projekat ima i veliki socijalni značaj jer deca kroz saradnju i zajedničko stvaranje razvijaju socijalne veštine. Igrajući zajedno, deca uče o komunikaciji, deljenju i timskom radu. Takođe, kroz kreativno izražavanje kroz pesmu i ples, deca stiču osećaj postignuća i ponosa, što doprinosi njihovom samopouzdanju.

Kroz sve ove aktivnosti, deca ne samo da se zabavljaju, već razvijaju ključne veštine koje će im koristiti i u budućem životu. Ovaj projekat ih ne samo da priprema za buduće izazove, već im pomaže da postanu svesniji svojih emocija, da razvijaju saosećanje i da se bolje snalaze u društvenim interakcijama. Na kraju, kroz bajke i likove, deca doživljavaju pravu vrednost umetnosti kao sredstva za emocionalni i socijalni razvoj.

Slika 3

Inserti iz predškolske bajke

Projekat „**Predškolska muzička bajka**“ nije samo predstava, već jedno nezaboravno iskustvo koje omogućava deci da kroz umetnost istražuju svet bajki, razvijaju svoje sposobnosti i uživaju u zajedničkom stvaranju. Kroz muziku, igru i maštu, ovaj projekat podstiče razvoj kreativnog izražavanja, socijalnih veština i emocionalne inteligencije kod dece, pružajući im priliku da kroz umetnost sanjaju i stvaraju svoj magični svet.

On predstavlja specifičan i inkluzivan pristup u procesu vaspitanja i obrazovanja, jer je obuhvatio i decu sa poteškoćama u razvoju, kao i decu iz ruralnih sredina. Kroz ovu inicijativu, projekat je pružio priliku svim mališanima da učestvuju u zajedničkim aktivnostima, učeći kroz igru i umetnost, te razvijajući socijalne, emocionalne i kognitivne veštine. Ovo je naročito važno jer uključivanje svih mališana, bez obzira na njihove razlike, doprinosi izgradnji inkluzivnog i harmoničnog društva, gde svako dete ima jednaku priliku da se izrazi i razvija.

Priprema projekta trajala je duži vremenski period, što je omogućilo temeljno planiranje i prilagođavanje sadržaja specifičnim potrebama svih učesnika. Bilo je od presudne važnosti da se obezbede odgovarajući materijali i aktivnosti koje će biti inkluzivne, ali i izazovne i zanimljive za sve grupe dece. Vaspitači su radili na tome da se aktivnosti prilagode svakom detetu, vodeći računa o njihovim individualnim potrebama i sposobnostima, kao i o tome da deca sa poteškoćama u razvoju ne budu marginalizovana, već aktivno uključena u sve faze projekta.

Realizacija projekta, koja je imala svoj zvanični početak 1. novembra 2021. godine, bila je pun pogodak jer je deci omogućila da se ujedine u zajedničkoj igri, muzici i dramatizaciji. Svaka aktivnost u projektu, bilo da se radilo o pevanju, plesu, dramatizaciji likova iz poznatih bajki ili zajedničkom istraživanju muzike, doprinosila je jačanju veza među decom. Deca su kroz ove aktivnosti učila o empatiji, saradnji i razumevanju, razvijajući emocionalnu i socijalnu inteligenciju.

Za decu iz ruralnih sredina, ovaj projekat je imao poseban značaj, jer su im omogućene nove prilike za učenje i kreativno izražavanje, često nedostupne u njihovim svakodnevnim životima. Deca iz gradskih i ruralnih sredina imala su priliku da se upoznaju, razmenjuju iskustva i razvijaju zajedničke vrednosti, učestvujući u stvaranju umetničkog dela koje je povezivalo sve aspekte njihovog svakodnevnog života.

Ovaj projekat nije bio samo prilika da deca razvijaju umetničke veštine, već i da kroz inkluzivne aktivnosti nauče o važnosti solidarnosti, prijateljstva i međusobnog poštovanja, što su vrednosti koje će nositi sa sobom tokom celokupnog života.

SUMMARY

Children's composition provides children with the opportunity to develop interdisciplinary skills. For example, when composing a song about a certain topic, children can explore different scientific or historical facts, which integrates music with other areas of knowledge. This integration allows children to see music as part of a wider context and to develop diverse skills. Children's composition encourages the development of innovation in children. Through the process of experimenting with sound and ideas, children learn how to think outside of established patterns and find new ways of expressing themselves. This ability to innovate is crucial in today's ever-changing world that demands new ideas and solutions. Children's composition provides many benefits to children's development, including the development of critical thinking, identity, creative problem solving, self-regulation, interdisciplinary skills, and innovation. The development of children's composition is an intriguing and complex process that includes various aspects, including psychological, pedagogical, aesthetic and technical. Throughout the history of music, composers have been concerned with creating works specifically for children, which reflect different stages of children's development, abilities and interests. Musical games have a positive effect on the psychophysical development of children. They also have a positive effect on the development of fine and gross motor skills when performing various movements and figures. The music center is a space that is arranged with great care, and it is necessary for children to participate in its arrangement, where their creativity, teamwork, original ideas and more come to the fore. Musical games, because of all their characteristics, deserve a central place in working with children.

Originalni naučni rad

**OČUVANOST JEZIKA BOŠNJAKA U OKOLINI
KIRKLARELIJA: ISTRAŽIVANJE NA PRIMJERIMA
GLAGOLA**

Refik Sadiković

Univerzitet u Trakiji

Republika Turska

refiksadik@gmail.com, ORCID: 0000-0001-5355-9770

Taner Şen

Univerzitet u Trakiji

Republika Turska

tanersen@trakya.edu.tr, ORCID: 0000-0039-9684-4358

Emina Sadiković

Univerzitet u Trakiji

Republika Turska

eminanp@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-3461-0662

Apstrakt

Politički razvoji koji su se počeli pojavljivati od početka XIX stoljeća potaknuli su masovne migracijske pokrete Bošnjaka. Smjer ovih migracijskih pokreta prvo je bio iz Smederevskog sandžaka prema Bosanskom Ejaletu. Nakon Berlinskog kongresa 1878. godine, kada je upravljanje Bosnom i Hercegovinom prepušteno Austro-Ugarskoj, Bošnjaci su se najprije preselili na sigurno područje Osmanskog Carstva u Rumeliji, a zatim u različite regije Anadolije. Prvi Balkanski rat koji je izbio 1912. godine izazvao je migraciju Bošnjaka iz Sandžaka na teritorije Osmanskog Carstva. Sa migracijom Bošnjaka najprije na teritorije Osmanskog Carstva, a zatim na teritorije Republike Turske, pojavile su se slavenskomuslimanske jezičke oaze u Trakiji i Anadoliji. Jedno od tih područja je grad "Kırklareli" (Krkklareli). Na terenu provedenim istraživanjem primijećeno je da je bosanski jezik, kojim se posebno komunicira među Bošnjacima koji žive u Kırklareliju, heterogenog karaktera s lingvističkog gledišta. Imajući u vidu informaciju o migraciji Bošnjaka iz različitih regija bivše Jugoslavije, ova heterogena struktura može se smatrati uobičajenom. Što se tiče glagola, na koje se fokusira ova studija, podaci dobiveni iz regije pokazuju da je sandžački dijalekat dominantan u odnosu na ostale dijalekte bosanskog jezika. Ovaj rad fokusira se na glagole u govoru Bošnjaka u Kırklareliju. Također, koristit će se podaci dobiveni terenskim istraživanjem koje je sprovedeno u okviru doktorske disertacije pod nazivom "Govor Bošnjaka u Kırklareliju", koja je završena 2024. godine na Odsjeku za balkanske studije Instituta za društvene nauke Univerziteta u Trakiji.

Ključne riječi: bosanski jezik, Kırklareli, glagoli, očuvanost jezika

PRESERVATION OF THE BOSNIAN LANGUAGE AMONG BOSNIAKS IN THE KIRKLARELI REGION: A STUDY BASED ON VERB USAGE

Abstract

Political developments that began emerging at the start of the 19th century triggered mass migration movements of the Bosniaks. The initial direction of these migrations was from the Smederevo Sanjak towards the Bosnian Eyalet. After the Congress of Berlin in 1878, when the administration of Bosnia and Herzegovina was handed over to Austria-Hungary, the Bosniaks first relocated to the safer territories of the Ottoman Empire in Rumelia, and later to various regions of Anatolia. The First Balkan War, which broke out in 1912, caused further Bosniak migration from the Sanjak to Ottoman territories. With the migration of Bosniaks initially to the Ottoman lands and later to the territory of the Republic of Turkey, Slavic-Muslim linguistic enclaves emerged in Thrace and Anatolia. One such area is the city of Kirkklareli. Field research conducted in the region has observed that the Bosnian language, especially used among Bosniaks living in Kirkklareli, is linguistically heterogeneous. Considering the migration of Bosniaks from different regions of the former Yugoslavia, this heterogeneous linguistic structure can be regarded as usual. Regarding the verbs, which are the focus of this study, data obtained from the region show that the Sandžak dialect is dominant compared to other dialects of the Bosnian language. This paper focuses on the verbs in the speech of Bosniaks in Kirkklareli. It also utilizes data collected through field research conducted as part of a doctoral dissertation entitled "The Speech of Bosniaks in Kirkklareli," completed in 2024 at the Department of Balkan Studies, Institute of Social Sciences, Trakia University.

Keywords: Bosnian language, Kirkklareli, verbs, language preservation

BOŠNJAČKA SELA U KIRKLARELIJU

Grad Kirkklareli je smješten u sjeverozapadnom dijelu Turske, u Trakiji, s zapadom koji graniči s Edirneom, sjeverom s Bugarskom, sjeveroistokom s Crnim morem, i jugom s Tekirdagom (Köse, 2018, s. 274). Geografski je Kirkklareli u strateškom položaju, a topografski gledano, istočni dio ima više brdovit i brežuljkast teren. Nasuprot tome, zapadni dio okružen je ravnijim i plodnim zemljištima. U cijeloj regiji vladaju kontinentalne klimatske prilike.

Historija Kirkklarelija seže u doba prije Rimskog Carstva, onda nastupa period utjecaja Rimskog Carstva. Kasnije je postao značajno naselje tijekom Bizantskog i Osmanskog Carstva. Zahvaljujući svojoj bogatoj historiji, u regiji se može naći mnogo historijskih i kulturnih spomenika.

Kirkklareli ima ekonomiju koja se temelji na poljoprivredi, stočarstvu, šumarstvu i industriji. Ovaj region posjeduje značajna područja prirodnih ljepota kao što su Nacionalni park Igneada Longoz Šuma i jezero Vize. Kulturno bogat Kirkklareli je domaćin mnogim festivalima i događanjima. Iako ima manje stanovnika u poređenju s drugim regijama Turske, Kirkklareli privlači pažnju svojom bogatom historijom, prirodnim ljepotama i kulturnim naslijeđem.

Kırklareli se zbog svoje lokacije susreo s intenzivnom migracijom i egzodusom iz balkanskih zemalja putem razmjene stanovništva i izbjegličkih pokreta, posebno nakon Drugog svjetskog rata. Dolaskom porodica iz inostranstva, populacija ovog regiona počela je rasti. Prema "Godišnjaku statistike Kırklarelija; Stanovništvo" koji je pripremila Uprava za planiranje i koordinaciju provincije Kırklareli, ukupna populacija u 2022. godini u provinciji iznosila je 369.347 osoba. Broj stanovnika koji žive u centru grada je 108.550. Raspodjela stanovništva po općinama je sljedeća: u Babaeski ima 46.357 ljudi, u Demirköyü 8.961 osoba, u Kofçazu 2.125 osoba, u Lüleburgazu 153.903 osobe, u Pehlivan köyü 3.380 osoba, u Pınarhisaru 17.402 osobe i u Vizeu 28.669 osoba (TUİK, 2023, s. 21). Ovi podaci se temelje na izvorima Turskog statističkog instituta (TUİK) i detaljno prikazuju demografski sastav grada.

Kao rezultat migracija iz balkanskih zemalja, u gradu Kırklareli se pojavila veoma raznolika kulturna struktura. Prema izjavama članova gradske skupštine Kırklareli, predstavnika udruženja, seoskih muhtara u Kırklareliju i osoba koje žive u selima poznatim kao "Bošnjačka sela", utvrđeno je da postoji šest sela sa velikom koncentracijom Bošnjaka. U procesu određivanja bošnjačkih sela, u regiji Kırklareli otkrivena su mnoga sela u kojima žive ljudi koji sebe nazivaju Bošnjacima. Među tim selima, fokus je na onima u kojima više od polovine stanovništva sebe definira kao Bošnjaci. Kao rezultat ovog procesa, šest sela u Kırklareliju je određeno kao bošnjačka sela i poslužila su nam kao uzorak za istraživanje: *Aksidžim* (tur. Aksicim), *Balaban* (tur. Balaban), *Balkaja* (tur. Balkaya), *Gokjaka* (tur. Gökyaka), *Hamdibey* (tur. Hamdibey) ve *Tastepe* (tur. Tastepe).

U selu Aksidžim, koje pripada općini Vize u regiji Kırklareli, broj stanovnika je zabilježen kao 252 osobe u 2020. godini, 254 osobe u 2021. godini i 263 osobe u 2022. godini (TUİK, 2023, s. 52). Prema podacima dobivenim od predsjednika sela, vrlo veliki dio stanovništva sela ima bošnjačko porijeklo. Njihovi preci su između 60% i 70% iz Bosne i Hercegovine, dok je preostali dio došao iz gradova u Sandžaku, kao što su Novi Pazar i Sjenica, između 1908. i 1912. godine.

U selu Balaban, koje pripada općini Demirköy u regiji Kırklareli, broj stanovnika bio je 394 u 2020. godini, 398 u 2021. godini i 403 u 2022. godini (TUİK, 2023, s. 50). Prema izjavama predsjednika sela, selo koje broji 120 domaćinstava ima populaciju između 350 i 400 osoba. Također, prema izjavama starješine, veliki dio stanovništva sela čine Bošnjaci, a preci tih ljudi su se doselili u Tursku iz Novog Pazara u prvim godinama Republike Turske.

Selo Balkaya, koje pripada općini Vize u regiji Kırklareli, imalo je 313 stanovnika u 2020. godini, 308 stanovnika u 2021. godini i 305 stanovnika u 2022. godini (TUİK, 2023, s. 52). U razgovoru s predsjednikom sela, dobivene su informacije da stalni broj stanovnika sela tijekom četiri godišnja doba iznosi između 210 i 220 osoba. Prema riječima predsjednika sela, većinu stanovnika sela čine građani bošnjačkog porijekla, a on je naveo da su preci tih ljudi migrirali iz Bosne i Hercegovine u Tursku prije tačno sto godina.

U selu Gokjaka, koje pripada općini Demirköy u regiji Kırklareli, broj stanovnika bio je 74 u 2020. godini, 81 u 2021. godini i 74 u 2022. godini. (TUİK, 2023, s. 50) Predsjednik sela je izjavio da u selu živi otprilike 100 osoba. Prema izjavama

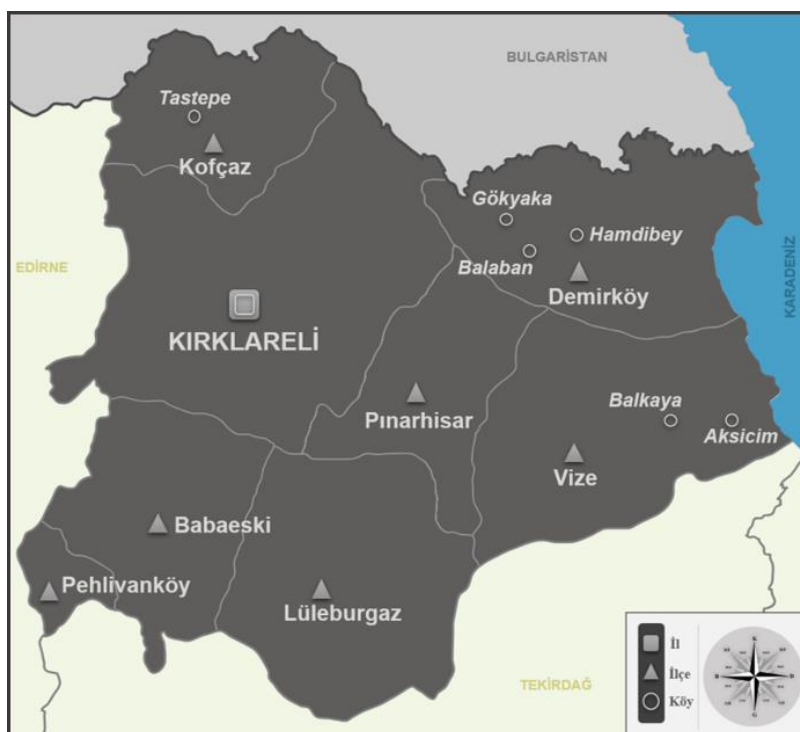
učesnika, velika većina stanovnika sela potiče od Bošnjaka, a njihovi preci su stigli iz Novog Pazara, Sandžak, 1925. godine.

U selu Hamdibey, koje pripada općini Demirköy u regiji Kırklareli, broj stanovnika bio je 336 u 2020. godini, 340 u 2021. godini i 328 u 2022. godini (TUIK, 2023, s. 50). Većinu stanovnika sela čine građani bošnjačkog porijekla.

U selu Tastepe (poznatom i kao Taštepe), koje pripada općini Kofçaz u regiji Kırklareli, broj stanovnika bio je 80 u 2020. godini, 79 u 2021. godini i 73 u 2022. godini (TUIK, 2023, s. 51). U selu, osim građana bošnjačkog porijekla, prisutni su i Pomaci koji su došli iz različitih regija Bugarske i Jugoslavije. Građani bošnjačkog porijekla čine nešto više od 50% populacije.

Mapa 1

Bošnjačka sela u gradu Kırklareli

Izvor: (TUIK, 2023)

BOŠNJACI U KIRKLARELIJU

Građani obuhvaćeni anketom, za koje su nam stanovnici sela koja smo obišli, kao i muhtari u tim selima potvrdili da su porijeklom Bošnjaci, izjavili da postoji osnovano mišljenje da oko 10% stanovništva Kırklarelija čine građani bošnjačkog porekla. Međutim, ti podaci nisu testirani i potvrđeni naučnim istraživanjima. Osim

toga, pošto se tokom popisa u Turskoj ne prikupljaju podaci o etničkom porijeklu, nije moguće napraviti naučno relevantne zaključke o broju građana bošnjačkog porijekla u Kırklareliju, niti u Turskoj uopće.

Na terenskom istraživanju u Kırklareliju učestvovalo je 54 učesnika, od kojih su 12 bile žene, a 42 muškarci. Tim učesnicima postavljena su pitanja o njihovom porijeklu, odakle su njihovi preci migrirali, u kojoj su godini migrirali itd. U ovom kontekstu, utvrđeno je da su Bošnjaci migrirali na današnje turske teritorije iz različitih geografskih područja u različitim vremenskim periodima.

Pored toga, kada je u pitanju migracija, iz izjava učesnika može se vidjeti, kao što je naveo i Safet Bandžović (2006, str. 160), da su posebno poslije 1878. godine zabilježeni masovni migracioni pokreti. Također, kada se govori o migracijama iz spomenutog Sandžaka, kao što je Bandžović naveo (2006, str. 343), posebno se ističe 1912. godina.

Kada se istraži porijeklo Bošnjaka koji žive u Kırklareliju, otkriva se drugačija situacija. Ne samo u Kırklareliju, već i uopće u Turskoj, nažalost, informacije o tačnoj oblasti iz stare Jugoslavije iz koje su preci Bošnjaka migrirali su ograničene. Mnogi Bošnjaci obično navode da su preci došli samo iz Bosne. Međutim, detaljnim ispitivanjem se otkriva da su preci učesnika mogli doći i iz različitih regiona poput Crne Gore i Srbije. Stoga, bilo bi prikladno napomenuti da je veoma teško tačno utvrditi koliko je njih došlo iz Bosne i Hercegovine, a koliko iz drugih dijelova Jugoslavije. Ova situacija, kao što je i Dževad Jahić (1999, str. 15) naveo, ukazuje na to da Bošnjaci koji žive u Turskoj imaju heterogenu jezičnu strukturu sa različitim dijalektima.

GLAGOLI U GOVORU BOŠNJAKA U KIRKLARELIJU

Svi očuvani jezički elementi dobijeni u terenskom istraživanju su obimom premašili domet ove studije. Stoga je u ovom radu fokus stavljen na glagole.

Češće upotrebljavani glagoli

U terenskom istraživanju u Kırklareliju, neki glagoli se i dalje široko koriste među Bošnjacima. To su: *biti (u obliku jesam)*, *bježati*, *brati*, *čuti*, *doći/dolaziti*, *imati/nemati*, *jesti*, *kazati*, *klanjati*, *ostariti*, *pisati*, *pitati*, *piti*, *pjevati*, *postiti*, *pričati*, *razumjeti*, *reći*, *svirati*, *učiti*, *uzeti*, *variti (kuhati jelo)*, *vidjeti*, *vikati*, *zatvoriti/otvoriti*, *zboriti*, *znati*, *živjeti* itd.

- (1) “*Tako smo odvojili, yani. Yoksa, zajedno smo došli.*” [Halil Özdemir (67), Balkaja, 19.04.2022]¹
- (2) “*Valla, vodu vari vodu hladi!, yani su...*” [Muharrem Yalçinkaya (63), Balaban, 04.06.2023]

¹ Primjeri rečenica koje su date su prikupljeni od podataka dobijenih tokom istraživanja sprovedenog u bošnjačkim selima u Kırklareli u okviru doktorske disertacije Tanera Şena, pripremljene za doktorski program Balkanskih studija na Univerzitetu Trakija, Institut za društvene nauke. Za detaljne informacije, vidite: Taner Şen, Kırklareli’nde Yaşayan Boşnakların Dili (bs. Jezik Bošnjaka koji žive u Kırklareli), Univerzitet Trakija, Institut za društvene nauke, Doktorska disertacija iz Balkanskih studija, Edirne 2024.

- (3) “*Jedem krušku armut yiyorum.*” [Hasan Özdemir (60), Balkaja, 19.04.2022]
 (4) “*Ja imam i od mene viši jedan aga...*” [İsmail Özdemir (57), Balkaja, 01.08.2022]

U gore navedenim rečenicama su prikazani mnogi očuvani glagoli dobijeni tokom razgovora u bošnjačkim selima u Kırklareliju. Utvrđeno je da su učesnici svjesno koristili bosanske glagole u odgovarajućem glagolskom vremenu i da su ih konjugirali prema odgovarajućem subjektu.

Primijećeno je da se neki glagoli koriste rjeđe u poređenju s drugim glagolima. To su: *činiti, čuvati, čuškati, dati, davati, dići, dići se, dignuti, dijeliti, dodati, dodavati, donijeti, dotjerati, držati, dvoriti, gađati, gojiti, gorjeti, graditi, hladiti, hodati* itd.

Prezent

Jezički stručnjaci najčešće objašnjavaju sadašnje vrijeme kao oblik glagola koji izražava radnju, stanje ili događaj koji se dešava u trenutku govora (Sadiković, 2014, str. 86) (Karaağaç, 2013, str. 788). U razgovorima Bošnjaka u Kırklareliju, prikupljeni su značajni podaci o sadašnjem vremenu u vezi sa upotrebom glagolskih vremena. Istraživanje na sevdalinkama pokazalo je također koliko je prezent zastupljen u bosanskom jeziku i koliko mogu biti raznovrsna njegova značenja (Sadiković, 2014). I u ovom istraživanju još jednom je potvrđeno da je prezent jedan od najčešće upotrebljavanih glagolskih oblika u bosanskom jeziku.

- (5) “*Mene kad pitaju jesi Bošnjak, ‘jesam’ reče, elhamdulillah muslimanska.*” [Fetnet Yaşar (41), Balaban, 17.04.2022]
 (6) “*Ako nešto hoću da sakrijem od njih, ...*” [Hafize Ural (52), Balkaja, 01.08.2022]
 (7) “*Evo, sad dolazi iz pole, ...*” [Lejla Özkol (?), Gokjaka, 04.06.2023]
 (8) “*Ne bi uzeo zlato, nema.*” [Nazım Orak (84), Hamdibej, 04.06.2023]

U izjavama označenim brojevima (5), (6) i (7) gore, utvrđeno je da su glagoli u sadašnjem vremenu konjugirani prema vrstama *a*, *e* i *i*, a imamo i slaganje sa subjektom.

Osim toga, otkriveno je da su u govoru Bošnjaka u regionu očuvani glagoli u sadašnjem vremenu koji označavaju svršene i nesvršene aspekte radnje.

- (9) “*Jednu kahvu popije!*” [Şaziye Zilayaz (88), Hamdibej, 17.04.2022]
 (10) “*Ja hoću da pijem.*” [Cihan Zilayaz (50), Hamdibej, 17.04.2022]

Ne bi bilo pogrešno reći da su strukture koje su formirane uz pomoć povratne zamjenice “*se*” u sadašnjem vremenu i dalje prisutne u jeziku Bošnjaka ove regije.

- (11) “*Pişıriyoruz yani ‘vari se’, ‘çorba se vari’ yani pişıyor yani*” [Sebahattin Bayraktar (?), Balkaja, 19.04.2022]

Kada govorimo o sadašnjem vremenu, bilo bi prikladno da se osvrnemo i na negativne oblike. U sačuvanim oblicima glagola u sadašnjem vremenu u regionu pronađeno je mnogo primjera negativnih oblika. Neki od njih su sljedeći:

(12) “*Ništa ne znaju.*” [Fetanet Yaşar (41), Balaban, 17.04.2022]

(13) “*Turski ne pričamo.*” [Halil Özdemir (67), Balkaja, 19.04.2022]

U ovom posljednjem primjeru struktura bi mogla biti formirana pod uticajem turskog jezika. Osim toga, u sadašnjem vremenu također su primjetne i neke očuvane strukture u oblikovanju pitanja.

(14) “*Ima li nešto da se jede? - *diyorum*.*” [Cihan Zilayaz (50), Hamdibej, 17.04.2022]

(15) “*Je li ovo lanac?*” [Şükrü Varım (74), Balaban, 17.04.2022]

Utvrđeno je da se pitanja često formiraju pomoću čestice “*li*”. Suprotno očekivanjima, tokom terenskog istraživanja u regionu nije pronađen izraz “*da li*” za postavljanje pitanja. Postavlja se pitanje da li se konstrukcija izgubila iz govora ispitanika, ili je nisu ni koristili kad su se doselili pa je uslijed odvojenosti od matice nisu usvojili.

Perfekt

Opće prošlo vrijeme je jedan od složenih vremena. Pri tvorbi oblika glagola koriste se enklitički oblici pomoćnog glagola 'jesam' (sam, si, je, smo, ste, su) i glagolski pridjev radni: *Plovili smo prema Neumu* (Bulić, 2001, str. 139). U razgovorima Bošnjaka koji žive u Kırklareliju prikupljeni su podaci o glagolima koji su konjugirani u općem prošlom vremenu.

(16) “*Ja kad sam otišla u negdje, ...*” [Fetanet Yaşar (41), Balaban, 17.04.2022]

(17) “*Pošle kad sam počela u mejtef, naučila se turski.*” [Hafize Ural (52), Balkaja, 01.08.2022]

(18) “*Aksidžim je bio veliko selo.*” [Halil Özdemir (67), Balkaja, 19.04.2022]

(19) “*...i došli su ovde, sve ovde bili Bošnjaci.*” [Latif Kirtalma (77), Gokjaka, 04.06.2023]

(20) “*... dedo mi kad je došao ...*” [Naze Bayraktar (68), Balkaja, 01.08.2022]

Rečenice navedene gore su zabilježene u razgovorima. Jasno je da se u tim izrazima struktura općeg prošlog vremena i slaganje subjekta i predikata i dalje čuvaju u govoru Bošnjaka u regionu.

Među podacima prikupljenim u regionu, kao primjer negativnog oblika općeg prošlog vremena, dobivena je sljedeća rečenica.

(21) “*Mi nismo bošnjački pjevali nikako.*” [Hafize Ural (52), Balkaja, 01.08.2022]

Za primjer pitanja u općem prošlom vremenu može se navesti sljedeća rečenica.

- (22) “*Jesi li oženio?*” [Saffet Üresin (?), Hamdibej, 17.04.2022]
 (23) “... *ama jesam li prošao?*” [Mehmet Kılıç (64), Kirklareli, 15.08.2022]

U istraživanjima sprovedenim u regionu, primijećeno je da se konjugacije glagola u općem prošlom vremenu i dalje čuvaju u govoru Bošnjaka, čak i da su jedno od najbolje očuvanih oblika u poređenju sa drugim glagolskim vremenima.

- (24) “... *kad su došli u kasabu,*” [Galip Kırtalma (75), Gokjaka, 04.06.2023]
 (25) “*Kad smo došli, kako smo prije živjeli? Svadbe kako su bivale?*” [Mehmet Özdemir (75), Balkaja, 19.04.2022]

Futur, aorist, imperfekat

Osnovna funkcija futura prvog u bosanskom jeziku je da izrazi radnju, stanje ili događaj koji će se desiti nakon trenutka govora: *Sutra ću posjetiti roditelje* (2000, str. 280). U istraživanjima provedenim u regionu, oblici glagola u futuru prvom su rijetko zabilježeni u poređenju sa drugim vremenskim oblicima.

- (26) “*Ja ću im kazat.*” [Hafize Ural (52), Balkaja, 01.08.2022]
 (27) “*Ako ću nešto za tebe vikat, tebi ću reći, turski ću reći.*” [Hafize Ural (52), Balkaja, 01.08.2022]

Oblik pitanja je zabilježen samo u jednom slučaju:

- (28) “*Abe, šta ću vikat za tebe?*” [Hafize Ural (52), Balkaja, 01.08.2022]

U bosanskom jeziku, podaci o aoristu, koji se koristi za izražavanje radnje (stanja ili događaja) koja je trajala u ograničenom periodu u prošlosti (2000, str. 276), rijetko se nalaze, slično kao i kod futura prvog.

- (29) “*On ne reče, ja rekoh.*” [Cihan Zilayaz (50), Hamdibej, 17.04.2022]
 (30) “*Mene kad pitaju jesi Bošnjak, ‘jesam’ reče, elhamdulillah muslimanska.*” [Fetanet Yaşar (41), Balaban, 17.04.2022]

U razgovorima u regionu, struktura imperfekat takođe se koristi rijeđe.

- (31) “*Ja kad ono u mejtep učasmo, iz Bosne dođoše öğrendžije ...*” [Sami Kırtalma (43), Gokjaka, 04.06.2023]

Imperativ i kondicional

U istraživanjima provedenim u regionu utvrđeno je da se imperativ često koristi kako u svakodnevnom govoru, tako i u ustaljenim izrazima.

- (32) “*Ako nešto ima, pitaj!*” [Lejla Özkol (?), Gokjaka, 04.06.2023]
 (33) “*Pitaj da zatvori vrata! ...*” [Fetanet Yaşar (41), Balaban, 17.04.2022]
 (34) “*Diđ se, Avdija, klanjaj dok si mlad, ...*” [Emine Bayraktar (58), Balkaja, 01.08.2022]

- (35) “*Valla, ‘vodu vari vodu hladi!’, yani su ...*”

[Muharrem Yalçınkaya (63), Balaban, 04.06.2023]

Otkrivena su i upotrebe imperativa u negacijskim konstrukcijama:

- (36) “*Nemoj me kazati.*” [Halil Çetin (?), Balkaja, 19.04.2022]

- (37) “*‘Studena, studena. Ne soğuk, turski nemoj priçat!’*”

[Nizamettin Yürek (?), Aksidžim, 19.04.2022]

Utvrđeno je da se kondicional rijetko koristi. Pronađen je samo jedan primjer.

- (38) “*Ne bi uzeo zlato, nema.*” [Nazım Orak (84), Hamdibej, 04.06.2023]

DIJALEKATSKE KARAKTERISTIKE GLAGOLSKIH OBLIKA

U provedenom terenskom istraživanju otkriveno je mnogo različitih struktura u okviru dijalektologije. Međutim, među ostalim dijalektima, posebno sandžački dijalekt dominira u oblikovanju govora Bošnjaka navedene regije. Kada se radi o glagolima, najistaknutija dijalekatska karakteristika je da se glagoli tipa [i] u sadašnjem vremenu u 3. licu množine konjugiraju sa nastavkom *-u* umjesto *-e*. Primjeri ove karakteristike, koja je poznata kao specifična za sandžački dijalekt (Barjaktarević, 1956, str. 100), dati su u sljedećim rečenicama:

- (39) “*Nete, nete da zboru bošnjački.*” [Lejla Özkol (?),

Gokjaka, 04.06.2023]

- (40) “*Dolazu ispole, gradu kuću ovde. Yazlık mazlık.*”

[Rafet Büyükbüce (?), Gokjaka, 04.06.2023]

- (41) “*... zborimo gene kod kuće, majka baba zboru, biz*

yani ne zaboravimo.” [Galip Kırtalma Özkol (75), Gokjaka, 04.06.2023]

- (42) “*Sad deca neće da se nauču bošnjački*” [Hafize Ural

(52), Balkaja, 01.08.2022]

U gornjim rečenicama, glagoli kao što su *zboriti*, *dolaziti*, *graditi*, *naučiti*, koji se u sadašnjem vremenu konjugiraju sa [i] nastavcima, u 3. licu množine u standardnom jeziku koriste nastavak *-e*. Međutim, u govoru Bošnjaka u Kırklareliju, ovi i slični glagoli u sadašnjem vremenu za 3. lice množine koriste nastavak *-u*.

U tekstovima prikupljenim iz regiona, još jedna karakteristika u vezi sa glagolima je da se u aktivnim participima muškog roda jednine koristi nastavak *-o* umesto *-ao*.

- (43) “*Ja sam otišo dvije godine ...*” [Sami Kırtalma (43), Gokjaka,

04.06.2023]

Kako je naveo Asim Peco, gore navedeni oblik glagola odnosi se na promjenu nastavaka u aktivnim participima muškog roda jednine: *-al > -ao > -o* (2007, str. 13). Osim Peca, mnogi jezički stručnjaci poput *Dalibora Brozovića*, *Pavla Ivića*, *Nedeljka Bogdanovića*, *Dževada Jahića* i *drugih*, bavili su se pitanjem na koje dijalekatske oblasti se odnose promene u nastavcima. Osim toga, Senahid Halilović

također ukazuje na promjenu *-ao > -o* u govoru Sarajeva iz 19. vijeka (2009, str. 19). Pitanje je šta bi pokazalo istraživanje na terenu, možda se ovdje radi o općoj tendenciji vokalske asimilacije u štokavskim govorima.

Utjecaj turskog jezika

U razgovorima Bošnjaka koji su učestvovali u istraživanjima u regionu, intenzivno je prisutan utjecaj turskog jezika na bosanski jezik. Tokom govora, učesnici često upotpunjuju svoje rečenice turskim elementima.

- (44) “*Mustafa ide, ...Ja ti sviram, ti me ne vidiš. Yani ben sana çalıyom sen beni görmüyösün.*” [Mustafa Aksoy (?), Aksidžim, 19.04.2022]
- (45) “*Došao je jedan öğretmen na naše selo, ne znaju deca tursku*” [Hafize Ural (52), Balkaja, 01.08.2022]
- (46) “*Ostareli, artık gidiyöz. Yavaş yavaş.*” [Şaziye Zilayaz (88), Hamdibej, 17.04.2022]
- (47) “*Ja kad ono u mejtep učasmo, iz Bosne dodoše öğrencije*” [Sami Kirtalma (43), Gokjaka, 04.06.2023]

Utjecaj turskog jezika je u velikoj mjeri prisutan i u imenicama i kod ostalih vrsta riječi. Ova studija se fokusira na očuvane glagole u govoru Bošnjaka u Kırklareliju. Turski jezik nadomjestio je zaboravljene riječi, kao i one riječi koje nisu ušle u jezik iseljenika zbog odvojenosti od matice. Utjecaj turskog jezika na druge vrste riječi predmet je drugih istraživanja.

ZAKLJUČAK

Sa migracijom Bošnjaka prvo na osmanske teritorije, a zatim na teritorije Republike Turske, pojavili su se slavensko-muslimanski jezički slojevi u Trakiji i Anadoliji. Jedna od tih oblasti je i grad Kırklareli. U terenskom istraživanju je utvrđeno da se među Bošnjacima koji žive u Kırklareliju još uvijek čuva mnogo jezičkih elemenata koji se koriste u komunikaciji na bosanskom jeziku. Glagoli koji čine temu ove studije još uvijek su prisutni u govoru Bošnjaka u regionu. Također, treba naglasiti da su neke dijalekatske karakteristike i utjecaj turskog jezika prisutni u lokalnom jeziku. Utjecaj turskog jezika je jače izražen na druge vrste riječi nego na glagole.

U govoru Bošnjaka Kırklarelija prisutni su tragovi sandžačkog dijalekta u svim vrstama riječi. Posebno, upotreba nastavka *-u* umjesto *-e* u konjugaciji glagola u sadašnjem vremenu u 3. licu množine, koji se oblikuje sa nastavcima tipa [i], ukazuje na sandžački dijalekat.

Zaključno, u ovom govoru Bošnjaka, glagoli, vremenske forme, aspekta i modalni oblici koji se koriste u međusobnoj komunikaciji su u velikoj mjeri očuvani.

DODATNI PODACI:

Podaci prikupljeni od Bošnjaka u Kırklareli, uključeni u studiju:

- (1) “*Tako smo odvojili, yani. Yoksa zajedno smo došli.*” [Halil Özdemir (67), Balkaja, 19.04.2022]

- (2) “*Valla, ‘vodu vari vodu hladi!’ ,yani su ...*” [Muharrem Yalçinkaya (63), Balaban, 04.06.2023]
- (3) “*Jedem krušku armut yiyorum.*” [Hasan Özdemir (60), Balkaja, 19.04.2022]
- (4) “*Ja imam i od mene viši jedan aga...*” [İsmail Özdemir (57), Balkaja, 01.08.2022]
- (5) “*Mene kad pitaju jesi Bošnjak, ‘jesam’ reče, elhamdulillah muslimanska.*” [Fetanet Yaşar (41), Balaban, 17.04.2022]
- (6) “*Ako nešto hoću da sakrijem od njih, ...*” [Hafize Ural (52), Balkaja, 01.08.2022]
- (7) “*Evo, sad dolazi iz pole, ...*” [Lejla Özkol (?), Gokjaka, 04.06.2023]
- (8) “*Jednu kahvu popije!*” [Şaziye Zilayaz (88), Hamdibej, 17.04.2022]
- (9) “*Ja hoću da pijem.*” [Cihan Zilayaz (50), Hamdibej, 17.04.2022]
- (10) “*Pişıriyoruz yani ‘vari se’, ‘çorba se vari’ yani pişiyor yani*” [Sebahattin Bayraktar (?), Balkaja, 19.04.2022]
- (11) “*Ništa ne znaju.*” [Fetanet Yaşar (41), Balaban, 17.04.2022]
- (12) “*Turski ne pričamo.*” [Halil Özdemir (67), Balkaja, 19.04. 2022]
- (13) “*Ima li nešto da se jede? - diyorum.*” [Cihan Zilayaz (50), Hamdibej, 17.04.2022]
- (14) “*Je li ovo lanac?*” [Şükrü Varım (74), Balaban, 17.04.2022]
- (15) “*Ja kad sam otišla u negdje, ...*” [Fetanet Yaşar (41), Balaban, 17.04.2022]
- (16) “*Pošle kad sam počela u mejtef, naučila se turski.*” [Hafize Ural (52), Balkaja, 01.08.2022]
- (17) “*Aksidžim je bio veliko selo.*” [Halil Özdemir (67), Balkaja, 19.04. 2022]
- (18) “*...i došli su ovde, sve ovde bili Bošnjaci.*” [Latif Kırtalma (77), Gokjaka, 04.06.2023]
- (19) “*... dedo mi kad je došao ...*” [Naze Bayraktar (68), Balkaja, 01.08.2022]
- (20) “*Mi nismo bošnjački pjevali nikako.*” [Hafize Ural (52), Balkaja, 01.08.2022]
- (21) “*Jesi li oženio?*” [Saffet Üresin (?), Hamdibej, 17.04.2022]
- (22) “*... ama jesam li prošao?*” [Mehmet Kılıç (64), Kırklareli, 15.08.2022]
- (23) “*... kad su došli u kasabu,*” [Galip Kırtalma (75), Gokjaka, 04.06.2023]
- (24) “*Kad smo došli, kako smo prije živjeli? Svadbe kako su bivale?*” [Mehmet Özdemir (75), Balkaja, 19.04.2022]
- (25) “*Ja ću im kazat.*” [Hafize Ural (52), Balkaja, 01.08.2022]
- (26) “*Ako ću nešto za tebe vikat, tebi ću reći, turski ću reći.*” [Hafize Ural (52), Balkaja, 01.08.2022]
- (27) “*Abe, šta ću vikat za tebe?*” [Hafize Ural (52), Balkaja, 01.08.2022]
- (28) “*On ne reče, ja rekoh.*” [Cihan Zilayaz (50), Hamdibej, 17.04.2022]
- (29) “*Ja kad ono u mejtep učasmo, iz Bosne dođoše öğrencije ...*” [Sami Kırtalma (43), Gokjaka, 04.06.2023]
- (30) “*Ako nešto ima, pitaj!*” [Lejla Özkol (?), Gokjaka, 04.06.2023]
- (31) “*Pitaj da zatvori vrata! ...*” [Fetanet Yaşar (41), Balaban, 17.04.2022]
- (32) “*Diğ se Avdija, klanaj dok si mlad, ...*” [Emine Bayraktar (58), Balkaja, 01.08.2022]
- (33) “*Valla, ‘vodu vari vodu hladi!’, yani su ...*” [Muharrem Yalçinkaya (63), Balaban, 04.06.2023]
- (34) “*Nemoj me kazati.*” [Halil Çetin (?), Balkaja, 19.04.2022]

- (35) “*Studena, studena. Ne soğuk, turski nemoj priča!*” [Nizamettim Yürek (?), Aksidžim, 19.04.2022]
- (36) “*Ne bi uzeo zlato, nema.*” [Nazim Orak (84), Hamdibej, 04.06.2023]
- (37) “*Nete, nete da zboru bošnjački.*” [Lejla Özkol (?), Gokjaka, 04.06.2023]
- (38) “*Dolazu ispole, gradu kuću ovde. Yazlık mazlık.*” [Rafet Büyükbüce (?), Gokjaka, 04.06.2023]
- (39) “*... zborimo gene kod kuće, majka baba zboru, biz yani ne zaboravimo.*” [Galip Kırtalma Özkol (75), Gokjaka, 04.06.2023]
- (40) “*Sad деца neće da se nauču bošnjački*” [Hafize Ural (52), Balkaja, 01.08.2022]
- (41) “*Ja sam otišo dvije godine ...*” [Sami Kırtalma (43), Gokjaka, 04.06.2023]
- (42) “*Mustafa ide, ... Ja ti sviram, ti me ne vidiš. Yani ben sana çalışıyom sen beni görmüyosun.*” [Mustafa Aksoy (?), Aksidžim, 19.04.2022]
- (43) “*Doşao je jedan öğretmen na naše selo, ne znaju деца tursku*” [Hafize Ural (52), Balkaja, 01.08.2022]
- (44) “*Ostareli, artık gidiyoz. Yavaş yavaş.*” [Şaziye Zilayaz (88), Hamdibej, 17.04.2022]
- (45) “*Ja kad ono u mejtep učasmo, iz Bosne dodoşe öğrencije ...*” [Sami Kırtalma (43), Gokjaka, 04.06.2023]

LITERATURA

- Bandžović, S. (2006). Bošnjaci i balkanski muhadžirski pokreti. *Preporod*, 340 - 351.
- Bandžović, S. (2006). *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*. Sarajevo : Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava.
- Barjaktarević, D. (1956). *Novopazarsko-sjenički govor*. Beograd : Srpski dijalektološki zbornik br. XVI.
- Bulić, R. (2001). *Bosanski jezik; jezičko-pravopisni priručnik za učenike osnovnih i srednjih škola*. Tuzla : Bosanska riječ,.
- Halilović, S. (2009). *Govor grada Sarajeva i razgovorni bosanski jezik*. Sarajevo : Slavistički komitet.
- Jahić, D. (1999). *Bošnjački narod i njegov jezik*. Sarajevo: Ljiljan.
- Jahić, D., Halilović, S., & Palić, I. (2000). *Gramatika bosanskoga jezika*. Zenica : Dom štampe.
- Karaağaç, G. (2013). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*. Ankara : Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Köse, M. (2018, Nisan). “Kırklareli ve İlçeleri Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi”, Sayı: 11, Nisan, „*RumeliDE: Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 11, 274.
- Peco, A. (2007). *Govori zapadne Hercegovine, knj. II*. Sarajevo : Bosansko filološko društvo.
- Sadiković, R. (2014). “Use and Meaning of Present Tense in Bosnian Language”, „*Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 4, Sayı: 8*, 81 - 92.
- TUİK. (2023). *Kırklareli İstatistik Yıllığı: Nüfus*. Kırklareli: Turk İstatistik Kurumu.

SUMMARY

Political developments that began emerging at the start of the 19th century triggered significant and sustained migration movements of the Bosniak population. Initially, these migrations were primarily directed from the Smederevo Sanjak region towards

the Bosnian Eyalet, reflecting shifting political and social conditions in the Balkans. The situation changed dramatically following the Congress of Berlin in 1878, when the administration of Bosnia and Herzegovina was transferred from the Ottoman Empire to Austria-Hungary. This political shift created uncertainty and insecurity among the Bosniak population, prompting many to seek refuge within the borders of the Ottoman Empire, particularly in Rumelia, the empire's European provinces. Over time, Bosniaks migrated further eastward into various regions of Anatolia, which was then part of the Ottoman heartland. The outbreak of the First Balkan War in 1912 further intensified these migratory flows, causing a new wave of Bosniaks to leave the Sanjak region and settle permanently in Ottoman territories. This migration was not merely a demographic movement but also a cultural and linguistic transplantation, leading to the formation of Slavic-Muslim linguistic enclaves within the predominantly Turkish-speaking areas of Thrace and Anatolia. Among these enclaves, the city of Kırklareli stands out as a notable example where Bosniak communities preserved their language and cultural identity. Field research conducted in Kırklareli has revealed that the Bosnian language spoken there possesses a heterogeneous linguistic character, influenced by the diverse origins of the migrants who settled in the area. Given that Bosniaks originated from various parts of the former Yugoslavia, this linguistic diversity is unsurprising and reflects the complex history of migration and settlement patterns. The present study specifically focuses on the use of verbs within the speech of Bosniaks in Kırklareli. Linguistic data gathered through fieldwork indicate that the Sandžak dialect of Bosnian is particularly dominant among the verb forms, overshadowing other regional dialects. This finding highlights the persistence of dialectal features even in diaspora communities far from their original homeland. This research draws on data collected during a comprehensive field study conducted as part of a doctoral dissertation titled "The Speech of Bosniaks in Kırklareli," which was completed in 2024 at the Department of Balkan Studies, Institute of Social Sciences, Trakia University. The study contributes valuable insights into the dynamics of language preservation, dialectal variation, and identity among Bosniak migrants in Turkey, offering a detailed analysis of their linguistic practices and how they have adapted over time within a multicultural and multilingual environment.

UTICAJ EKOLOŠKOG VASPITANJA I OBRAZOVANJA NA RAZVOJ EKOLOŠKE SVIJESTI, ETIKE I ODGOVORNOSTI KOD DJECE PREDŠKOLSKOG UZRASTA

Eldin Brđanin

Geografski fakultet, Univerzitet u Beogradu

Doktorand geonauka

eldinbrdjanin95@gmail.com, ORCID: 0009-0005-7481-7122

Sabaheta Ramović

JU Gimnazija "30.septembar"

Rožaje, Crna Gora

beckaramovic@gmail.com

Jasmina Kurpejović

Univerzitet u Novom Pazaru

Novi Pazar, Srbija

jasmina.kurpejovic@uninp.edu.rs, ORCID: 0009-0001-6271-7942

Apstrakt

U ovom radu nastojimo da ukažemo na značaj i uticaj ekološkog vaspitanja i obrazovanja na razvoj ekološke svijesti, etike i odgovornosti kod djece predškolskog uzrasta. Fokusira se na ključne aspekte kako rane obrazovne intervencije mogu oblikovati stavove i ponašanje djece prema životnoj sredini. Kroz pregled relevantne literature i analizu primjera iz prakse, rad ukazuje na važnost integracije ekoloških principa u rani obrazovni program. Zaključeno je da ekološko obrazovanje u predškolskom uzrastu može značajno doprinijeti formiranju ekološki odgovornog ponašanja, razvijanju svijesti o zaštiti prirode i usvajanju ekološke etike. Primjenom novih tehnologija u iskorišćavanju prirodnih resursa, nastalih sa novim otkrićima u nauci, došlo je do ugrožavanja ravnoteže između čovjeka i njegove sredine. Ekološki vaspitati i obrazovati djecu u predškolskim obrazovnim ustanovama ima važnu ulogu u formiranju ekološke svijesti i ponašanja kod djece već u ranoj dobi. Ovo vaspitanje ima za cilj razvijati kod djece ljubav prema prirodi, te ih učiti kako pravilno brinuti o njoj i zaštititi je. Predškolske obrazovne ustanove imaju važnu ulogu u edukaciji djece o ekologiji kroz igru, aktivnosti i projekte koji se provode u skladu s njihovom dobi i interesovanjima.

Ključne riječi: djeca, predškolske obrazovne ustanove, ekološka svijest, ekološka etika, ekološko vaspitanje i obrazovanje.

THE IMPACT OF ENVIRONMENTAL EDUCATION ON THE DEVELOPMENT OF ECOLOGICAL AWARENESS, ETHICS, AND RESPONSIBILITY IN PRESCHOOL CHILDREN

Abstract

This paper aims to highlight the importance and impact of environmental education in the development of ecological awareness, ethics, and responsibility among preschool-aged children. It focuses on the key aspects of how early educational interventions can shape children's attitudes and behaviors toward the environment. Through a review of relevant literature and analysis of practical examples, the paper emphasizes the importance of integrating ecological principles into early childhood education programs. It is concluded that environmental education at the preschool level can significantly contribute to the development of environmentally responsible behavior, awareness of nature protection, and the adoption of ecological ethics. The application of new technologies in the exploitation of natural resources, stemming from recent scientific discoveries, has disrupted the balance between humans and their environment. Educating and raising children in preschool institutions in an ecological spirit plays an important role in shaping environmental awareness and behavior from an early age. This type of education aims to foster a love for nature in children and teach them how to care for and protect it properly. Preschool institutions have a vital role in educating children about ecology through play, activities, and projects tailored to their age and interests.

Keywords: children, preschool educational institutions, environmental awareness, environmental ethics, environmental upbringing and education.

UVOD

Ekološko vaspitanje i obrazovanje imaju značajnu ulogu u razvoju ekološke svijesti, etike i odgovornosti kod djece, posebno u predškolskom uzrastu. Rano djetinjstvo je period kada djeca počinju da razvijaju osnovne stavove i vrijednosti, što uključuje i odnos prema prirodnom okruženju. Stoga je od suštinskog značaja uvesti ekološke principe u obrazovne programe kako bi se podstakla svijest o značaju zaštite životne sredine i razvila ekološka odgovornost. Cilj ovog rada je da istraži kako ekološko vaspitanje može uticati na razvoj ekološke svijesti, etike i odgovornosti kod djece predškolskog uzrasta. Živimo u vremenu burnom i punom izazova. Brze promjene i neizvjesnost u nama i oko nas. Za ovakav život treba imati jaku i fizičku i psihičku strukturu. Kako ostati zdrav duhom? Kako izdržati ovaj tempo devalvacije svih vrijednosti? Kako sačuvati djecu da ostanu psihički zdrava, jer za život im je potrebna zrelost i stabilnost da bi izdržala neprijatnosti različitih vrsta a i ono malo sreće i radosti što tako željno svi priželjkujemo i za sebe i za svoju djecu.

Razvoj ekološke kulture u predškolskom uzrastu je izuzetno važan za budućnost planete. Ova faza života djece predstavlja ključni period u kome se formiraju njihove navike, vrijednosti i stavovi prema okolini. U predškolskom uzrastu djeca su veoma otvorena za učenje i spremna da prihvate nove ideje i koncepte. Zato je veoma važno da ih od malih nogu učimo o važnosti očuvanja prirode i kako svi zajedno možemo da doprinesemo ovom cilju. U cilju razvijanja ekološke kulture u predškolskom uzrastu potrebno je uspostaviti određene prakse i aktivnosti koje će

pomoći djeci da shvate značaj očuvanja životne sredine.

Ekološko vaspitanje djece u predškolskim obrazovnim ustanovama postaje sve važnija tema u današnjem svijetu. Uz porast svijesti o očuvanju okoline i klimatskim promjenama, društvo se sve više okreće ka učenju održivosti i važnosti zaštite okoline. Predškolsko razdoblje je ključno razdoblje u životu djece, jer se tada formira njihova osnova za razvoj i stvaranje navika. Zato, vaspitači u predškolskim obrazovnim ustanovama imaju važnu ulogu u promicanju ekoloških vrijednosti i navika, kao i u razvijanju svijesti o važnosti očuvanja okoline među djecom. Formiranje ekološke svijesti zahtijeva međusobno djelovanje više faktora, uključujući nauku, vaspitanje, obrazovanje, rješavanje negativnih ekoloških problema i druge aspekte. Zbog toga je važno podsticati brigu za očuvanje životne sredine kod djece već od ranog djetinjstva. Ekološka svijest se sastoji od tri osnovna elementa: ekološkog znanja, procjene ekološke situacije i ekološkog ponašanja. Među ovim elementima, ekološko znanje ima ključnu ulogu kao temelj za razvoj ekološke svijesti (Kurpejović, Kadrić i Dobričanin, 2024).

ULOGA VRTIĆA U FORMIRANJU EKOLOŠKOG VASPITANJA

Vrtići su važan činilac ekološkog vaspitanja i obrazovanja, jer predstavljaju mjesto gdje djeca po prvi put stiču formalno obrazovanje i upoznaju sredinu u kojoj žive. Ekološko obrazovanje u vrtićima ima za cilj da osvijesti djecu o važnosti zaštite životne sredine i prirode i da ih nauči kako da postanu odgovorni građani koji brinu o planeti na kojoj žive. Vrtići imaju značajan doprinos pri formiranju ekološke svijesti kod djece, jer se kroz igru, druženje i eksperimentisanje djeca bliže upoznaju sa prirodom i životnom sredinom i lakše stiču znanja i vještine vezane za očuvanje životne sredine.

Predškolsko obrazovanje i vaspitanje može značajno uticati na poboljšanje obrazovnog nivoa i socioekonomskog položaja stanovništva, zbog čega bi trebalo da predstavlja sastavni dio društvene infrastrukture usmjerene ka održivom razvoju zajednice (Melhuish – Petrogiannis, 2006). Ekološka pedagogija je oblast koja proučava kako obrazovanje može da promoviše ekološku svijest i održivo ponašanje (Gruenewald, 2003). Kao disciplina, razvila se zbog velikog razvoja ekoloških izazova, naglašavajući potrebu za obrazovanjem koje ne samo da informiše, već i motiviše učenike da djeluju u skladu s principima održivog razvoja. Ekološka psihologija bavi se proučavanjem interakcija između prirodne sredine i uticaja ljudskog faktora, fokusirajući se na to kako okolina oblikuje ljudsko ponašanje i obrnuto (Gifford, 2007). Ova disciplina naglašava važnost konteksta u kojem se ponašanje odvija, uključujući fizičku, socijalnu i kulturnu dimenziju okoline. Ekološki održivo ponašanje postaje sve značajniji cilj obrazovnih sistema širom svijeta, s obzirom na rastuću svijest o globalnim ekološkim izazovima. Djeca, kao budući nosioci društva, imaju ključnu ulogu u oblikovanju održive budućnosti (Skenderović, 2024).

Ekološko obrazovanje u vrtićima nije važno samo za djecu, već ima i širi društveni značaj. Djeca koja uče o ekologiji u vrtiću postaju svesnija koji uticaj oni vrše i utiču na samu životnu sredinu i ulažu više napora da je zaštite. Takođe, ekološko obrazovanje u vrtićima može doprinijeti razvoju lokalne zajednice kroz

organizovanje ekoloških aktivnosti i projekata. Zbog svega navedenog, uloga vrtića u ekološkom obrazovanju je izuzetno značajna, jer se kroz njihovo djelovanje mogu formirati temelji za stvaranje odgovornih građana koji će brinuti o životnoj sredini. Vrtići imaju važnu ulogu u formiranju ekološkog vaspitanja kod djece. Kroz program vrtića, djeca se uče o zaštiti životne sredine i ekološki održivom razvoju na način koji je prilagođen njihovom uzrastu i nivou razvoja.

Vrtići mogu da sprovedu razne aktivnosti kako bi podstakli ekološku svijest djece, uključujući:

1. Recikliranje: Vrtići mogu da organizuju reciklažne programe kako bi djeca naučila kako da recikliraju i zbog čega to ima veliku važnost za životnu sredinu.
2. Zeleni projekti: Vrtići mogu da organizuju projekte koji uključuju sadnju biljaka, uređenje okoline ili čišćenje parkova. Djeca kroz ove projekte mogu da nauče o tome kako biljke rastu, kako se brinuti o njima, kako se održava čistoća okoline i kako to utiče na njihovu zajednicu.
3. Eko-igre: Vrtići mogu da organizuju igre koje promovišu ekološko razmišljanje, kao što su igre u kojima se traži smeće u parku, u kojima se uče o vrstama ptica, insekata i biljaka, kao i o tome kako očuvati njihova staništa.
4. Edukativne aktivnosti: Vrtići mogu da organizuju aktivnosti koje uključuju čitanje priča, gledanje edukativnih filmova ili diskusije o tome kako se brinuti o prirodi.

Vršnjačke grupe i ekološko vaspitanje i obrazovanje

Vršnjačke grupe mogu imati veliki uticaj na ekološko vaspitanje i obrazovanje mladih. Kada se djeca i mladi uključe u vršnjačke grupe koje promovišu očuvanje životne sredine, mogu se upoznati sa važnim ekološkim pitanjima i naučiti o održivom načinu života. Vršnjačke grupe mogu biti organizovane u vrtićima, zajednicama ili online i mogu se fokusirati na različite teme poput smanjenja otpada, recikliranja, energetske efikasnosti ili zaštite prirode. U tim grupama, mladi mogu razgovarati o svojim idejama i iskustvima, kao i o tome kako da svoje znanje i vještine prenesu na druge. Osim toga, vršnjačke grupe mogu biti veoma zabavne i inspirativne. Kada se djeca uključe u aktivnosti koje vode druge mlade ljude koji su motivisani i angažovani, to može biti podsticajno i može uticati na to da se osjećaju kao dio zajednice koja se bori za očuvanje životne sredine. Podstaknite djecu da pronađu što više sličnosti među sobom. Pričajte i o tome da sličnost ne znači jednakost. Naprotiv, po mnogo čemu smo i različiti i te razlike upravo čine svako dijete i svakoga od nas jedinstvenim, a grupu interesantnijom i bogatijom. Objasnite djeci da nijedna osoba nije potpuno identična. Pokažite na primjeru: ako stisnete pesnicu i stavite jednu do druge sve pesnice u grupi, vidjećete koliko vam je koža različitih boja i nijansi. Istu vježbu možete uraditi sa plavim, crnim, smeđim očima, kosom... Možete napraviti pano na koji će djeca staviti svoje slike, svoj znak (ili ako znaju napisati ime) u zavisnosti od teme, npr., boja kose, očiju i sl. ili koje su u

porodici dijete po redu, koliko slova/glasova imaju u imenu. Budite oprezni i pripremite se unaprijed za realizaciju ove radionice kako se pojedina djeca u grupi ne bi osjetila izolovano, izdvojeno, postićeno... (neko nema roditelje ili živi u porodici sa lošim odnosima). Ako imate dijete sa smetnjama u razvoju ili invaliditetom u grupi ili neko drugo dijete iz osjetljivih društvenih grupa, potrudite se da unaprijed saznate sličnosti koje to konkretno dijete ima sa ostalima u grupi.

Uz podršku i vođstvo vaspitača, roditelja i drugih odraslih, vršnjačke grupe mogu biti izuzetno korisne u podsticanju djece da postanu svjesniji svoje uloge u očuvanju životne sredine i da se angažuju u aktivnostima koje promovišu održivi razvoj.

UTICAJ EKOLOŠKOG VASPITANJA I OBRAZOVANJA KOD DJECE PREDŠKOLSKOG UZRASTA

Početak ekološkog vaspitanja i obrazovanja odnosi se, pored uticaja porodice i na uticaj predškolske ustanove. Ne može se reći da je dijete na predškolskom uzrastu u dovoljnoj mjeri zrelo da bi razumjelo sve ekološke probleme i njihove uzroke i posljedice, ali je ovaj uzrast idealan za upoznavanje djeteta sa sredinom koja ga okružuje, sa prirodom, živim bićima i različitim procesima koji se odigravaju u životnoj sredini, odnosno sa svom njenom ljepotom koja je sastavni dio dječijeg života (Lipovac i Raičević, 2016).

Koliko je životna sredina važna u našem svakodnevnom životu i kakav uticaj imamo na nju i šta možete da uradite kao ljudi? Nema potrebe pominjati koliko su se radikalno promijenili naši životi posljednjih decenija zbog neznanja koje smo pridavali ekološkim aspektima.

Ekološki status svake godine je sve više zabrinjavajući: šumski prostori su smanjeni, pustinje se šire, poljoprivredna zemljišta su degradirana, stepen zagađenosti je veći, a ozonski omotač je tanji, efekat staklene bašte je naglašen, a mnoge biljke i životinjske vrste su ugrožene.

Može se generalizovati da razvijene zemlje proizvode velike količine otpada i zagađivača, troše velike količine energije i prirodnih resursa, a uticaj koji te zemlje imaju na životnu sredinu je veoma destruktivan (Salman, 2021).

Pošto se život ne može odvojiti od životne sredine, svo obrazovanje treba da bude usmjereno ka zaštiti životne sredine. Ljudsko društvo treba da bude međusobno povezano i da zna da će svaka akcija proizvesti reakciju koja je često nepredvidiva u kompleksu živih sistema.

Kada se prirodni resursi u velikoj mjeri iscrpe, a životna sredina zagadi, ne radi se samo o lokalnom uticaju na biljke i životinje, već je i zdravlje ljudi dio toga. Ono što je zdravo za prirodu, po pravilu je zdravo i za njena stvorenja i svaki čovjek mora biti odgovoran za uticaj koji njegov život ima na život planete.

U svakom kutku svijeta ljudi sjeku šume, mineralne ekstrakte i izvore energije, erodiraju površinsko zemljište, zagađuju vazduh i vodu, stvaraju opasan otpad i razbijaju prirodna područja brzinom bez presjedana u istoriji života na Zemlji (Salman, 2021).

Pošto zahtjevi koji proizilaze iz prenaseljenosti i razvoja rastu, ljudima postaje sve teže da formiraju život uz svoje redovne obaveze i potrebe, a takođe postaje nemoguće izbjeći posljedice ozbiljne degradacije životne sredine: nestanak vrsta, dezertifikacija, kontaminacija pesticidima, povećani zdravstveni problemi, glad,

siromaštvo, pa čak i gubitak ljudskih života. Sve te informacije zajedno sa uzrokom i posljedicom treba predstaviti kao snažnu informaciju spremnu da se pokaže svakom učeniku.

Ekološko obrazovanje je permanentan proces koji se karakteriše sa ciljem da poboljša kvalitet života obezbjeđujući ljudima prave „alatke“ koje su im potrebne za rješavanje i sprečavanje ekoloških problema. Obrazovanje o životnoj sredini može pomoći stanovništvu da formiraju znanja, vještine, motivaciju, vrijednosti i posvećenost koji su im potrebni da efikasno upravljaju zemaljskim resursima i preuzmu odgovornost za održavanje kvaliteta životne sredine.

Pitanja životne sredine su hitna i treba da ih rješava cijela zajednica i to mora biti sastavni dio rješenja. Različiti pogledi na stanje životne sredine, posljedice njene degradacije i uloga obrazovanja dobra su tema za diskusiju i debatu (Salman, 2021). Cilj ekološkog vaspitanja i obrazovanja u okviru socijalne ekologije jeste da omogućiti strukturisano i svrhovito sticanje znanja o životnoj sredini, sa ciljem podizanja ekološke svijesti i podsticanja proaktivnog djelovanja ka razvoju ponašanja koje je u skladu sa principima zaštite i očuvanja životne sredine. Takvo ponašanje bi trebalo da postane temelj za buduće aktivnosti usmjerene na zaštitu i unapređenje prirodne sredine (Metić i Mavrić, 2024).

Ekološko obrazovanje podrazumijeva razvoj lične cjelovitosti i obuhvata sve ključne vrijednosti i znanja koje bi pojedinac trebalo da usvoji. Fokusira se na procese koji podstiču osjećaj odgovornosti prema životnoj sredini, doživljavajući je kao ravnopravnog partnera čovjeku. Cilj je podstaći promjenu stavova kroz samospoznaju i izgradnju ekološke svijesti. Za razliku od toga, ekološko vaspitanje više akcenat stavlja na promjenu ponašanja u spoljašnjem smislu. Zajedno, ekološko obrazovanje i vaspitanje imaju za cilj dublje osvješćivanje pojedinca i podsticanje održivog ekološkog ponašanja (Andevski, 2001).

Cjelokupan proces ekološkog vaspitanja i obrazovanja usmjeren je ka postizanju jasno definisanih ciljeva iz oblasti zaštite životne sredine i održivog razvoja, te se zasniva na principima interaktivnog učenja. Ovakav pristup podrazumijeva aktivno učešće djece u obrazovnim aktivnostima, pri čemu se razvija njihova ekološka osjetljivost i razumijevanje uzročno-posljedičnih odnosa u prirodi. U kontekstu predškolskog uzrasta, to znači rano razvijanje svijesti o važnosti prirodnih ciklusa (npr. kruženje vode, fotosinteza), očuvanja biodiverziteta, racionalnog korišćenja resursa i pravilnog upravljanja otpadom (reciklaža, ponovna upotreba, smanjenje otpada). Ekološko obrazovanje u ovom periodu treba da bude prilagođeno uzrastu djece, koristeći igru, praktične aktivnosti i neposredno posmatranje prirode kao osnovne metode učenja. Učenje kroz iskustvo omogućava djetetu da uoči posljedice zagađenja, nestajanja biljnih i životinjskih vrsta, kao i uticaj ljudskih aktivnosti na prirodu, razvijajući time ekološku empatiju i odgovorno ponašanje.

Stevanović i Radović ističu da obrazovanje o životnoj sredini koristi metode i sadržaj ekoloških nauka, koje predstavljaju temelj za razumijevanje odnosa između čovjeka i prirode. Ovaj oblik obrazovanja omogućava djetetu da shvati složene interakcije između ljudskih aktivnosti i prirodnih sistema, te da razvije osnovne kompetencije za održivo djelovanje i donošenje ekološki odgovornih odluka (Andevski i Kundačina, 2004).

Savremeni pristupi obrazovanju širom svijeta prepoznaju važnost integracije ekološkog obrazovanja u sve obrazovne nivoe, počevši od najranijeg uzrasta. Period predškolskog razvoja smatra se ključnim za usvajanje osnovnih ekoloških vrijednosti i navika, poput poštovanja prirode, učenja o reciklaži, racionalne potrošnje vode i energije, kao i razumijevanja pojmova poput klimatskih promjena, ekosistema i ekološke ravnoteže. Upravo zbog toga, programi za predškolske ustanove trebaju uključiti kontinuiran i sistematski pristup ekološkom vaspitanju, strukturiran na način koji djeci omogućava sticanje znanja kroz logički organizovane i vizuelno stimulativne sadržaje.

Proces formiranja ekološke svijesti

Ekološka etika odnosi se na vrijednosti i moralne principe koji vode brigu o prirodi. Predškolsko obrazovanje pruža osnovu za usvajanje ovih vrijednosti kroz priče, razgovore o prirodi, i modelovanje etičkog ponašanja od strane vaspitača. Na primjer, djeca mogu učiti o važnosti očuvanja biljaka i životinja kroz priče koje naglašavaju moralne pouke o odgovornosti prema prirodi. Redovna pojava treba da bude učenje o prirodi. Djeca predškolskog uzrasta moraju se tako vaspitavati da razumiju značaj i potrebu čiste vode, vazduha i zemlje, kao i da se ponašaju ekološki u svim situacijama, što će svjedočiti o njihovoj razvijenoj ekološkoj svijesti i kulturi. Vrijeme najbržeg usvajanja navika ponašanja i učenja je predškolski period, tako da veliku ulogu imaju odrasli. Kako smo im pokazali, djeca se tako i ponašaju a od nas zavisi da li će i kakve navike da usvoje. Vaspitač treba biti prilagodljiv u procesu vaspitanja i obrazovanja djece predškolskog uzrasta, pri čemu posebnu pažnju treba posvetiti razvijanju svijesti djece o ekološkim problemima i izazovima sa kojima se čovječanstvo danas suočava. Svojim postupcima i metodama rada, vaspitači u predškolskim ustanovama postavljaju temelje na kojima se razvijaju ekološka svijest, kultura, navike i ponašanje djece, čime se gradi odgovoran odnos prema životnoj sredini (Gegić, Muratović, Muratović, 2024).

S pravom se ističe da je obrazovanje ključna pokretačka snaga za promjene u pravcu bolje zaštite životne sredine. Budući da je ekološko obrazovanje usmjereno na sve društvene slojeve i uzraste, tokom vremena se ovom važnom procesu priključio veliki broj pojedinaca, obrazovnih i naučnih institucija. Zbog kompleksnosti i obimnosti aktivnosti koje ono podrazumijeva, javila se potreba za jasnim, prethodno definisanim pojmovima i ciljevima koji određuju šta sve obuhvata obrazovanje o životnoj sredini, odnosno ekološko obrazovanje u širem smislu (Andevski i Kundačina, 2004).

Savremeni psiholozi uglavnom definišu svijest kao sposobnost pojedinca da ima uvid u sebe i svijet koji ga okružuje (Myers, 1998). Svijest predstavlja objedinjeno razumijevanje kako spoljne stvarnosti, tako i fizičkih i mentalnih procesa koji se razvijaju u nama, pri čemu se oslanja na složene reprezentacije višeg reda koje povezuju unutrašnje doživljaje sa spoljnim percepcijama (Hobson i sar., 1995).

U tom kontekstu, ekološka svijest se može posmatrati kao sastavni dio duhovne dimenzije ekološke kulture. Ona uključuje ne samo stečeno znanje i navike, već i usvojene vrijednosti, stavove i uvjerenja o tome šta se u prirodi i društvu smatra zdravim, održivim i poželjnim, a šta štetnim i neodrživim (Šušnjić, 1998).

Uloga ekološke svijesti je ključna za oblikovanje ponašanja pojedinaca u pravcu očuvanja životne sredine. Kako ističe Capra (1996), *„ekološka svijest zahtijeva pomak sa fragmentiranog, mehanicističkog pogleda na svijet ka holističkom i sistemskom načinu razmišljanja, u kojem se čovjek vidi kao sastavni dio prirode, a ne njen gospodar”*.

Glavni cilj ekološkog vaspitanja i obrazovanja jeste razvoj pojedinca koji je osposobljen da se odgovorno i svjesno odnosi prema životnoj sredini. Ekološki oblikovana ličnost pokazuje svoj stepen razvoja kroz znanje, spremnost i volju da se aktivno uključi u očuvanje prirode. Kvaliteti ličnosti, kao što su svijest, znanje i voljna komponenta, određuju njeno ponašanje u svakodnevnim ekološkim situacijama (Kundačina, 1998). Među ključnim uticajima na formiranje ekološke svijesti i ponašanja učenika ističu se društveni faktori, među kojima su porodica, šira zajednica, obrazovne ustanove (posebno predškolske i školske), vršnjačke grupe, kao i različiti oblici vannastavnih i vanškolskih aktivnosti, te sredstva masovnih komunikacija (Kundačina, 1998).

Karakteristike ekološke svijesti

Ekološka svijest ne predstavlja samo rezultat obrazovanja, već i niza psiholoških faktora, uključujući ličnost, vrijednosti, socijalne norme i zajednicu (Clayton & Myers, 2015). Psihološki faktori imaju važnu, odnosno, ključnu ulogu u motivaciji za proekološko ponašanje, pa je važno razumjeti kako oni djeluju i kako ih obrazovanje može unaprijediti.

Ekološka svijest predstavlja ključni aspekt savremenog društva, posebno u kontekstu rastućih ekoloških izazova. Ona podrazumijeva integraciju znanja, vrijednosti i ponašanja usmjerenih ka očuvanju životne sredine. Prema istraživanjima, osnovni elementi ekološke svijesti uključuju:

Ekološko znanje – razumijevanje prirodnih procesa, ograničenosti resursa i posljedica ljudskih aktivnosti na ekosisteme.

Vrednovanje ekološke situacije – procjena stanja životne sredine kroz prizmu društvenih vrijednosti i normi.

Ekološko ponašanje – aktivno angažovanje pojedinaca i zajednica u zaštiti i unapređenju okoliša.

„Ekološka svijest nije samo obrazovni cilj, već i moralna obaveza prema budućim generacijama“ (UNESCO, 2021).

U obrazovnom kontekstu, škole imaju ključnu ulogu u formiranju ove svijesti. Kroz savremene kurikulume i praktične aktivnosti, kao što su reciklaža, zaštita voda i pošumljavanje, učenici razvijaju kompetencije potrebne za održiv način života. Kako navodi Evropska agencija za životnu sredinu: „Obrazovanje za održivost mora biti ukorijenjeno u svakodnevnim iskustvima učenika kako bi oblikovalo stvarne vrijednosne orijentacije“ (EEA, 2022). Jedan od prvih značajnih koraka u borbi za ekologijom i životnom sredinom u tom pravcu bila je Konferencija Ujedinjenih nacija o životnoj sredini i razvoju, održana u Rio de Žaneiru 1992. godine. Ova konferencija je dala novi podsticaj globalnim naporima za integrisanje ekoloških tema u obrazovne programe (Savić, 2024).

Savremeni pristupi obrazovanju za održivi razvoj ističu važnost uključivanja svih društvenih aktera – porodice, lokalne zajednice, medija i obrazovnih institucija – u

razvoj ekološke svijesti. Ovakav holistički pristup pomaže djeci i mladima da izgrade osjećaj odgovornosti i pripadnosti zajednici koja cijeni i štiti svoju prirodnu sredinu. „Bez aktivnog uključivanja svih slojeva društva, obrazovanje o životnoj sredini ostaje teorijsko i nedovoljno uticajno“ (Andersson, 2023). U savremenom društvu sve je prisutnije uvjerenje da ozbiljne ekološke krize i potencijalne ekološke katastrofe predstavljaju direktnu prijetnju opstanku čovječanstva. Budući da su problemi zaštite životne sredine prešli lokalne i regionalne okvire i postali globalni izazovi, savremene države sve više stavljaju po strani političke razlike kako bi zajednički djelovale u pronalaženju održivih rješenja. Zbog toga je ključno razvijati ekološki način razmišljanja još od najranijeg uzrasta, pri čemu predškolskim ustanovama i obrazovnim institucijama svih nivoa pripada važna uloga u formiranju ekološke svijesti.

Ekološko obrazovanje se može posmatrati kao proces usvajanja vrijednosti, znanja i ponašanja koja vode ka održivom razvoju i očuvanju prirodnih resursa. Ono obuhvata ne samo informisanje, već i formiranje sposobnosti za kritičko mišljenje i aktivno učešće u zaštiti životne sredine. Kroz integraciju prirodnih i društvenih nauka, učenicima se omogućava razvijanje sveobuhvatnog razumijevanja međuzavisnosti ljudi i prirode.

Kako ističu Andersson i saradnici (2023), „ekološko obrazovanje nije samo naučni, već i duboko etički proces koji oblikuje građane osposobljene da donose odgovorne odluke u odnosu na prirodu i društvo“. Upravo ta povezanost znanja, vrijednosti i akcije čini osnovu za izgradnju održivog društva. Zadatak ekološkog obrazovanja je da podigne kritičku svijest ljudi o važnosti očuvanja i unapređivanja ekološki čiste i zdrave sredine primjerene i dostojne čovjeka, da ih upozna sa posljedicama tehničko-tehnološkog razvoja i prekomjernog uticaja tog razvoja na eko-sisteme i zdravlje ljudi. Vaninstitucionalno obrazovanje, koje se stiče unutar porodice i putem masovnih medija, nadopunjuje se institucionalnim obrazovanjem kroz različite nivoe, počevši od predškolskog, preko osnovnog i srednjeg obrazovanja, sve do viših i visokih akademskih studija, uključujući postdiplomske i doktorske programe. Svjedoci smo opšte internosti vaspitno-obrazovanog sistema, manjkavosti nastalih planova i programa u školama Republike Srbije kada je riječ o sadržajima eko-obrazovanja i sistema zaštite životne sredine.

Razvoj ekološke svijesti kroz izazove u budućnost

Ekološka odgovornost podrazumijeva konkretne akcije i ponašanje usmjereno ka zaštiti životne sredine. Aktivnosti kao što su sadnja biljaka, učenje o reciklaži, i smanjenje upotrebe plastičnih materijala, pomažu djeci da razviju osećaj odgovornosti prema prirodnom okruženju. Kroz ove aktivnosti, djeca uče o uzročno-posljedičnim vezama svojih djela i njihovog uticaja na planetu.

Ekološko vaspitanje i obrazovanje u predškolskim obrazovnim ustanovama igra ključnu ulogu u razvijanju svijesti kod djece o zaštiti okoline i održivom razvoju. Djeca u predškolskoj dobi su u osjetljivom razdoblju kada je formiranje njihovih stavova i navika u vezi s okolinom od izuzetne važnosti. Šta sve čini ekološku svijest najbolje je razmotriti kroz definiciju datog pojma – ekološka svijest je „svijest koja proizilazi iz ekološkog znanja, vrednovanja ekološke situacije i ekološkog ponašanja“ (Veinović, 2014).

Izazovi integrisanja ekološkog vaspitanja u predškolski kurikulum su mnogobrojni. Prvo, edukatori i vaspitači moraju biti dobro obučeni i edukovani o održivosti i zaštiti okoline kako bi mogli prenositi znanja na djecu na adekvatan način. Drugo, nedostatak vremena i resursa može biti veliki izazov, jer primjena kvalitetnog ekološkog obrazovanja zahtijeva dodatno vrijeme, novac i resurse. Treće, problem može biti i nedovoljna saradnja sa roditeljima i lokalnom zajednicom u kojoj djeca žive.

Uprkos izazovima, perspektive za budućnost ekološkog vaspitanja i obrazovanja u predškolskim obrazovnim ustanovama su vrlo pozitivne. U mnogim zemljama postoji sve veća svijest o važnosti ekološkog obrazovanja, te se sprovode mnoge inicijative i programi za njegovu integraciju u predškolski kurikulum. Takođe, razvoj tehnologije i internetskih platformi omogućuje lakši pristup informacijama o održivom razvoju i zaštiti okoline, što može pomoći u razvoju ekološke svijesti kod djece i mladih.

Ukratko, ekološko vaspitanje i obrazovanje u predškolskim obrazovnim ustanovama predstavlja ključni faktor u stvaranju generacija koje će biti svjesne važnosti održivosti i zaštite okoline. Izazovi integracije ekološkog obrazovanja u predškolski kurikulum su brojni, ali uz adekvatne mjere i inicijative, moguće je prevladati ove izazove i osigurati kvalitetano obrazovanje koje će biti usmjereno na djecu u predškolskim ustanovama.

ZAKLJUČAK

Ključni segmenti za razvoj ekološke svijesti, etike i odgovornosti kod djece predškolskog uzrasta su ekološko vaspitanje i premanetno ekološko obrazovanje. Kroz pažljivo osmišljene aktivnosti, djeca mogu razviti duboko razumijevanje i poštovanje prema prirodi, što je osnova za odgovorno ponašanje u budućnosti. Predškolske ustanove imaju odgovornost i priliku da oblikuju buduće generacije koje će se sa poštovanjem odnositi prema planeti.

Ekološko vaspitanje i obrazovanje djece u predškolskim obrazovnim ustanovama igra izuzetno važnu ulogu u formiranju osviještenih, odgovornih i ekološki osviještenih građana u budućnosti. Djeca u predškolskoj dobi su u periodu života u kojem su vrlo osjetljiva na uticaje okoline, a ekološko vaspitanje im može pomoći da postanu svjesni važnosti očuvanja životne sredine i razvijaju ekološku svijest.

U ovom kontekstu, predškolske obrazovne ustanove imaju izuzetno važnu ulogu u pružanju ekološkog vaspitanja djeci. Uz podršku kvalifikovanih stručnjaka i uspostavljanje odgovarajućih programa, djeca mogu steći znanja, vještine i stavove koji će im pomoći da shvate važnost zaštite okoline i prirode.

Međutim, implementacija ekološkog vaspitanja i obrazovanja u predškolskim obrazovnim ustanovama može biti izazovna. Nedostatak adekvatne opreme i materijala, nedovoljna edukacija stručnjaka, nedostatak finansijskih sredstava i nedostatak političke volje, samo su neki od problema koji se mogu pojaviti u ovom procesu.

Uprkos ovim izazovima, perspektive za budućnost ekološkog vaspitanja i obrazovanja u predškolskim obrazovnim ustanovama su vrlo pozitivne. Svijest o važnosti očuvanja prirode i zaštite okoline postaje sve izraženija u društvu, a stručnjaci i pedagozi sve više prepoznaju važnost ekološkog vaspitanja i

obrazovanja u formiranju budućih generacija. Kao takvo, ekološko vaspitanje u predškolskim obrazovnim ustanovama predstavlja izuzetno važan element u formiranju ekološki osviještenih građana koji će preuzeti odgovornost za očuvanje okoline i prirode u budućnosti.

U konačnom, važno je da se svi činioci društva, od roditelja i vaspitača, do donosioca odluka i političkih lidera, uključe u ovaj proces kako bi se osiguralo kvalitetno sprovođenje ekološkog vaspitanja i obrazovanja u predškolskim obrazovnim ustanovama i podstakla budućnost u kojoj se svi odgovorno brinemo o okolini i prirodi. Kao krajni cilj, život u zdravoj sredini, može se desiti jedino ako se podigne nivo svijesti svakog pojedinca, odnosno grupe ili većih kolektiva kroz edukaciju i obrazovanje (Korać, Skenderović, Ćeman, Skenderović, Koćan, 2024).

Svjedoci smo sve većeg uticaja ljudskog djelovanja na okolinu i sve većih problema s kojima se suočavamo, poput globalnog zagrijavanja, zagađenog vazduha i vode te gubitka bioraznolikosti. Stoga je nužno da od najranije dobi djeca stiču znanja i vještine koje će im omogućiti da razumiju i brinu o okolini u kojoj žive.

Ukratko, ekološko vaspitanje i obrazovanje u predškolskim obrazovnim ustanovama ne samo da ima dugoročni učinak na očuvanje prirode i okoline, nego i na formiranje budućih generacija koje će imati svijest o važnosti brige za okolinu, te će biti motivisanije za ekološki razvoj.

LITERATURA

1. Andersson, K. (2023). Environmental education and social responsibility: Building sustainable behavior through civic engagement. *Journal of Environmental Pedagogy*, 14(2), 45–59.
2. Andersson, K., et al. (2023). *Ecological Education and Sustainability: Ethical Considerations in Educational Practices*. *Journal of Environmental Education and Sustainability*.
3. Andevski, M. (2001): Ekološko vaspitanje – Ekološko obrazovanje – Pedagogija partnerstva sa prirodom, Zbornik katedre za pedagogiju, Filozofski fakultet, Novi Sad.
4. Andevski, M., Kundačina, M. (2004): Ekološko obrazovanje, Učiteljski fakultet, Užice.
5. Capra, F. (1996). *The Web of Life: A New Scientific Understanding of Living Systems*. Anchor Books.
6. Clayton, S., & Myers, G. (2015): *Conservation psychology: Understanding and promoting human care for nature*. Wiley-Blackwell.
7. European Environment Agency (2022). *Learning sustainability: Education for environmental awareness in Europe*.
8. Gegić, A., Muratović, A., Muratović, A. (2024). Uloga odgajatelja i njihove (ne) razvijene ekopedagoške kompetencije za podsticanje ekološkog ponašanja djece. Naučna konferencija "Razvoj odnosa čovjek-sredina kroz prizmu ekološke Pedagogije i psihologije". Novi Pazar, 214-224. DOI 10.5281/zenodo.15341453
9. Gifford, R. (2007): *Environmental psychology: Principles and practice*. Optimal Books.
10. Gruenewald, D. A. (2003): The best of both worlds: A critical pedagogy of place. *Educational Researcher*, 32(4), 3-12.

11. Hobson, J.A. & Stickgold, R. (1995): The conscious state paradigm: A neurocognitive approach to waking, sleeping, and dreaming. In M.S. Gazzaniga (ed.), *The Cognitive Neurosciences*. Cambridge, MA: MIT Press
12. Korać, F., Skenderović, I., Čeman, J., Skenderović, I., Kočan, E. (2024). Očuvanje životne sredine – izazovi i razvoja šansa opštine Petnjica. Naučna konferencija "Razvoj odnosa čovjek-sredina kroz prizmu ekološke Pedagogije i psihologije". Novi Pazar, 26-33. DOI 10.5281/zenodo.15309399
13. Kundačina, M., (1998): Činioci ekološkog vaspitanja i obrazovanja učenika, Učiteljski fakultet u Užicu, Užice.
14. Kurpejović, J., Kadrić, S., Dobričanin, N. (2024). Elementi ekološkog vaspitanja i obrazovanja koji utiču na razvoj ekološke svijesti djece predškolskog uzrasta. Naučna konferencija "Razvoj odnosa čovjek-sredina kroz prizmu ekološke Pedagogije i psihologije". Novi Pazar, 176-187. DOI 10.5281/zenodo.15341393
15. Lipovac, V., Raičević, J. (2016): „Metodički i teorijski pristup razvoju ekološke svesti dece u predškolskoj ustanovi“. *Pedagoška stvarnost – časopis za školska i kulturnoprosvetna pitanja*. Novi Sad, 62 (3), 528–544.
16. Melhuish – Petrogiannis (2006). *Early Childhood Care and Education: International perspectives on policy and research*, London.
17. Metić, A., Mavrić, M. (2024). Elementi ekološkog vaspitanja i obrazovanja i njihov uticaj na razvoj ekološke svesti dece predškolskog i učenika mlađeg školskog uzrasta. Naučna konferencija "Razvoj odnosa čovjek-sredina kroz prizmu ekološke Pedagogije i psihologije". Novi Pazar, 134-145. DOI 10.5281/zenodo.15310318
18. Myers, (1998): *Our awareness of ourselves and our environments*, (p. G-3)
19. Salman, Z.(2021). *The Importance of Ecological Education in Schools*; Children, Education, Environment, Youth.
20. Savić, M. (2024). Vaspitanjem i obrazovanjem do ekološke svijesti. Naučna konferencija "Razvoj odnosa čovjek-sredina kroz prizmu ekološke Pedagogije i psihologije". Novi Pazar, 43-54. DOI 10.5281/zenodo.15309454
21. Skenderović, I. (2024). Razvoj ekološki održivog ponašanja djece kroz pedagoške pristupe. Naučna konferencija "Razvoj odnosa čovjek-sredina kroz prizmu ekološke Pedagogije i psihologije". Novi Pazar, 188-199. DOI 10.5281/zenodo.15341419
22. Sušnjić, Đ., (1998), *Religija, Čigoja*, Beograd.
23. UNESCO. (2021). *Education for sustainable development: A roadmap*. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.
24. Veinović, Z. (2014). „Ekološka svest“. U: *Leksikon obrazovnih termina*. Pijanović, P. (ur.). Beograd: Učiteljski fakultet, 184.

SUMMARY

This paper explores the importance of environmental upbringing and education in early childhood, with a particular focus on the development of environmental awareness, ethics, and responsibility among preschool-aged children. Through the analysis of relevant literature and practical examples, the paper highlights how early educational interventions can influence the formation of positive attitudes and behaviors toward the environment. Integrating ecological content into early education programs is recognized as a key step in creating generations with a developed sense of care for nature and an awareness of sustainable development. Modern methods of exploiting natural resources, driven by rapid technological

Uticaj ekološkog vaspitanja i obrazovanja na razvoj ekološke svijesti, etike i odgovornosti kod djece predškolskog uzrasta | 169

advancement, have led to the disruption of the natural balance and the need for an urgent educational response. Therefore, it is essential to include environmental education in preschool programs to foster environmental awareness from the earliest age. Environmental upbringing should bring children closer to nature, nurture empathy toward living beings, and teach them the basics of ecosystem preservation. Preschool institutions play a vital role in this process by allowing children to acquire knowledge and values through play, hands-on activities, and projects tailored to their age and interests. Accordingly, this paper emphasizes the need for systematically incorporating ecological principles into preschool education, laying the foundation for a responsible relationship toward nature and society as a whole.

POVIJESNA, SAVREMENA I FILOZOFSKO-RELIGIJSKA PERSPEKTIVA ODNOSA RELIGIJE I MORALA: KOMPLEMENTARNOST ILI KONTRADIKTORNOST

Almir Pramenković

Fakultet za islamske studije

Novi Pazar, Srbija

almirpramenkovic@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9640-1583

Misala Pramenković

Fakultet za islamske studije

Novi Pazar, Srbija

misalapramenkovic2014@gmail.com

Omran Nezar

Fakultet za islamske studije

Novi Pazar, Srbija

nezaromran5@gmail.com, ORCID: 0009-0006-7031-439X

Apstrakt

Ovaj rad istražuje kompleksan odnos između religije i morala kroz historijsku, filozofsku i savremenu perspektivu. Autor prikazuje kako su moralne norme kroz historiju često bile povezane s religijskim uvjerenjima, od drevnih civilizacija i srednjovjekovne Evrope, do promjena tokom prosvjetiteljstva. Kroz tri pristupa - religija kao osnova morala, moral bez religije (kontradiktorna relacija) i komplementarna veza između njih - rad nudi uvid u različite naučne stavove na ovu temu. Religija se tradicionalno smatra temeljem moralnih normi, dok je Kant etiku zasnovao na razumu, a Niče kritikovao religijski moral. Rad, također, analizira kako različite religije, poput istočnih religija (hinduizam i budizam), judaizma, krišćanstva i islama, oblikuju moralne vrijednosti kroz svoja učenja. Naravno, uzimajući u obzir religijski background autora ovog teksta, veći fokus je stavljen na ulogu islamske percepcije morala. Takva pozicija uopće ne umanjuje naučnu vrijednost samog teksta kao takvog. Sociološke, filozofske i empirijske kritike vjerskog morala dodatno osvjetljavaju izazove s kojima se moral suočava u modernom društvu, dok se sekularni moral, poput Kantovske etike, razmatra kao alternativa. Sinergija religije i morala nesumnjivo vodi boljoj humanizaciji čovjeka i miru. Na kraju, autor naglašava ulogu islamskog svjetonazora u transmisiji morala te važnost multidisciplinarnog pristupa za razumijevanje interakcije između religije i morala u savremenom svijetu.

Ključne riječi: religija, moral, razum, objava, kontradiktornost, komplementarnost

Historical, Contemporary, and Philosophical-Religious Perspective on the Relationship Between Religion and Morality: Complementarity or Contradiction

Abstract

This paper explores the complex relationship between religion and morality from a historical, philosophical, and contemporary perspective. The author shows how moral norms have often been linked to religious beliefs throughout history, from ancient civilizations and medieval Europe to the changes during the Enlightenment. Through three approaches - religion as the basis of morality, morality without religion (a contradictory relationship), and the complementary relationship between them - the paper offers insight into different scientific positions on this topic. Religion is traditionally considered the foundation of moral norms, while Kant based ethics on reason, and Nietzsche criticized religious morality. The paper also analyses how different religions, such as Eastern religions (Hinduism and Buddhism), Judaism, Christianity, and Islam, shape moral values through their teachings. Of course, taking into account the religious background of the author of this text, greater focus is placed on the role of the Islamic perception of morality. Such a position does not at all diminish the scientific value of the text itself. Sociological, philosophical and empirical critiques of religious morality further illuminate the challenges facing morality in modern society, while secular morality, such as Kantian ethics, is considered as an alternative. The synergy of religion and morality undoubtedly leads to better humanization of man and peace in the world. Finally, the author emphasises the role of the Islamic worldview in the transmission of morality and the importance of a multidisciplinary approach to understanding the interaction between religion and morality in the contemporary world.

Keywords: religion, morality, reason, revelation, conflict, complementarity

UVOD

Opsežna intelektualna, teološka i sociološka istraživanja i dalje se vode o prilično složenoj interakciji između religije i morala. Ovaj neprekidni diskurs kroz poznatu ljudsku historiju naglašava koliko su moral i religija važni u formiranju društvenih standarda, kulturnih vrijednosti i ljudskog ponašanja (McKay, 2015, str. 447). Izvan akademskih okvira, ova tema direktno utiče na javnu politiku, obrazovanje i lično donošenje odluka u zemljama širom svijeta. Prije svega, religija se može definirati kao sistem etičkih ideala, rituala i vjerovanja (Zrinščak, 2008, str. 26).¹ Moral je, s

¹ Termin religija potiče od latinskog glagola *religio*, *religare*, što znači povezati-komunicirati. Ovu riječ je prvi upotrebio Laktanije, hrišćanski filozof, u četvrtom vijeku nove ere. Ovdje se misli na ljudsku vezu sa prirodom, drugim bićima i Bogom. Postoje tri osnovne metode koje se mogu koristiti za promatranje religije kao fenomena. To su: *subjektivni*, *objektivni* i *subjektivno-objektivni pristupi*. Sa objektivne tačke gledišta, religija se ne može proučavati kao bilo koja druga pojava. Subjektivni pristup zahtijeva drugačiji pristup religiji u odnosu na druge stvari. Prema trećoj poziciji, smatra se da se religija ne može negirati subjektivno, niti objektivno, jer je spoj objektivnog i subjektivnog. U

druge strane, skup ideja koje razdvajaju ispravno od lošeg, kao i dobro od lošeg ponašanja. On pokriva niz gledišta o ličnom ponašanju i društvenim interakcijama.² Stoga su neka osnovna pitanja vezana za historiju etike: da li je moral urođen ljudskoj prirodi ili je to samo dužnost nametnuta spolja. Ko postavlja pravila i da li se nametnuta pravila moraju poštovati? Ili je to dobro i loše u isto vrijeme? (Pobrić, 2022, str. 354).

Interakcija između religije i morala bila je i kontroverzna kroz poznatu ljudsku historiju. Iako jedni tvrde da moralno ponašanje ne može postojati bez religije, drugi kažu da moral može postojati odvojeno od vjerskih uvjerenja (Pyysiäinen, 2010, str. 104-109). Može se slobodno kazati da prije modernog perioda filozofije, općenito se vjerovalo da je religija neosporni temelj morala, što implicira da bez religije ne može biti ni morala. Ovo široko rasprostranjeno i duboko ukorijenjeno mišljenje da je religija preduvjet za moral i danas tvrdi da je "moral nemoguć bez vjerovanja u Boga te da se opadanje moralnih standarda barem dijelom može pripisati usponu sekularizma i opadanju organizirane religije. Ova pretpostavka i sve izgrađeno na njoj više ne izgleda jako snažno jer su određeni moderni i savremeni naučnici argumentirali činjenicama da su mnoge religijske doktrine i prakse pale na testu morala, otuda i argument da religija nije ni potrebna ni dovoljna za moral. Ovo gledište je u suprotnosti sa dugogodišnjim stavom da moral ima božansko porijeklo: ili je Bog stvorio čovjeka s moralnim osjećajem ili je čovjek stekao znanje o dobru i zlu, ispravnom i pogrešnom iz lekcija naučenih iz vjerskih učenja (Iwuagwu, 2018, str. 42). Pored toga, većina religioznih tradicija i intelektualnih gledišta o etici koji su evoluirali u raznim epohama još više kompliciraju ovu raspravu. S osvrtnom na historijsku dimenziju, filozofske osnove i modernu relevantnost, ovaj članak ima za cilj istražiti složenu interakciju između religije i morala. Kroz multidisciplinarno proučavanje i analizu nekoliko gledišta, cilj nam je da razjasnimo zamršene, disperzivne i često suptilne interakcije između religije i morala.

HISTORIJSKA PERSPEKTIVA ODNOSA RELIGIJE I MORALA

Historijska veza između morala i religije odnosi se na dinamičnu razmjenu ideja, društvenih normi i intelektualnih otkrića koja su evoluirala hiljadama godina. Ovaj dio rada prati evoluciju ove veze od praistorijskih društava do srednjeg vijeka i dalje do značajnih promjena u doba prosvjetiteljstva.

Antički pogled na religiju i moral

U drevnim civilizacijama, moral i religija su u suštini bili isprepleteni jedno s drugim. Među prvim pravnim pravilima, Hamurabijev kodeks ilustruje ovu vezu pripisujući svoje moralne i pravne vrijednosti božanskoj moći (Harper, 1999, str. 13). Maat (ili Maa), drevne egipatske ideje, kombinovale su moralnu izvrsnost sa kosmičkim poretom kako bi pokazale koliko su harmonične etičke i religiozne ideje (Karenga, 2012, str. 124).

zavisnosti od društveno-političke situacije i ideologije, postoji više tumačenja religije što nije predmet interesovanja ovog teksta (Kolakovski, 1987, str. 10-1).

² Moral ili etika je nauka koja se bavi raspoznavanjem čovjekovih duševnih vrlina i poroka. Pored toga, etika određuje i vrijednost čovjekovih djela. Drugim riječima, etika raspravlja o ispravnosti čovjekovih djela u svim poljima života (Hani, 2016, str. 7-13).

Kada je u pitanju grčka filozofija, Sokrat je smatrao da ni filozofija ni nauka nisu potrebne da bi čovjek znao šta treba da radi da bi bio pošten i dobar, kao i da svako, naravno, pa i najobičniji čovjek zna šta mu je dužnost. Vjerovao je da se moral mora temeljiti na ljudskoj prirodi i dobru ljudske prirode kao takve. Ljudska priroda je nepromjenjiva i stoga su moralne i etičke vrijednosti nepromjenjive (Arsić, 2024, str. 33). Platon i Aristotel proučavali su u antičkoj grčkoj filozofiji vezu između moralne vrline i božanskog poretka. Platonova Eutifron zagonetka dovodi u pitanje ideju da li se neka aktivnost smatra pobožnom zbog ljubavi bogova ili zato što je suštinski pobožna i bogovi je vole. Ova zagonetka teži da formira osnovu za duboku filozofsku raspravu o moralu i njegovoj interakciji s božanskom voljom (Pobrić, 2022, str. 366-372).

Medievalna misao

Srednjovjekovno doba u Evropi odlikovalo se miješanjem moralne filozofije i religijske doktrine zato što su spisi Augustina o suštini dobra i zla sugerirali da je moralno ponašanje povezano s božanskom milošću (Irwin, 2007, str. 375). Kombinacijom aristotelovske filozofije i hrišćanske teologije, sveti Toma Akvinski, koji je u 13. vijeku razvio okvir za tumačenje morala u kontekstu prirodnog prava i božanskog mandata, sažeo je ovo nasljeđe (Schockenhoff, 2018, str. 50). Bio je i vjeran Aristotelov učenik i vjerni kršćanin, stalno je morao dolaziti do tačke u kojoj se razlikovao od svog učitelja, a ta razlika nigdje nije upadljivija od onoga gdje kaže da je svaka greška ili grijeh nasilje protiv zakona koji je Bog propisao. On je smatrao na temelju Sokratovog razumijevanja, da je Bog naređuje dobro jer je to djelo dobro, naglašavajući Boga kao izvora morala. Na temelju njegovih djela moral je bio dio i oblast filozofije koja se bavila ljudskim postupcima u mjeri u kojoj je on bio građanin (Arsić, 2024, str. 33).

Međutim, odnos između morala i religije u srednjem vijeku je složena i često kontradiktorna pojava, koju karakterizira dominacija crkvenih institucija, teološka opravdanja i ograničenja individualnog morala. U ovom periodu religija je bila središnja sila koja je oblikovala moralni okvir društva, ne samo definirajući pravila ponašanja, već ih i provodila kroz rituale i zakone. Papstvo i globalno carstvo nametnuli su dualizam između svetog i profanog, čineći moral sredstvom za održavanje društvenog poretka i crkvenog autoriteta, a ne nezavisnim izrazom ljudske savjesti. Sakramenti, kao što su krštenje, ispovijed i pokora, ne samo da su simbolizirali duhovni razvoj, već su postali instrumenti kontrole koji su moralno ponašanje usko povezivali s vjerskom pripadnosti (Muzzey, 1906, str. 32-33).

Skolastika, dominantna intelektualna snaga tog vremena, nije bila usmjerena na otkrivanje novih istina ili razvijanje morala, već na opravdavanje ranije prihvaćenih doktrina. Moralna pitanja su bila više teološka nego socijalna, pri čemu je moral gubio svoju nezavisnost i postao sredstvo održavanja autoriteta crkve. Iako je srednji vijek karakterizirala težnja za idealima kao što su viteštvo, asketizam i križarski ratovi, ovi ideali su često bili u sukobu s političkom stvarnošću i institucionalnim ugnjetavanjem. Crkva, dok je promicala vrijednosti kao što su milosrđe i poniznost, često je koristila svoju moć da održi bogatstvo i moć. Vjerske vlasti su nametale moralne standarde, dok je individualna savjest potiskivana u korist kolektivnog pridržavanja crkvenih zakona. Međutim, uprkos ovim ograničenjima, religija je dala

značajan doprinos oblikovanju morala. U srednjem vijeku kršćanstvo je uvelo ideju o univerzalnoj vrijednosti ljudskog duha i promoviralo humanističke ideale milosrđa i filantropije (Muzzey, 1906, str. 43-47).

Promjene u eri prosvjetiteljstva

Tokom prosvjetiteljstva, razgovor o etici i religiji doživio je promjenu. Koncepti prosvjetiteljstva podstakli su kontinuirane rasprave o održivosti morala lišenog religijskog utjecaja i postavili temelje za sekularne etičke sisteme. Historijska evolucija veze između religije i morala pokazuje složenu interakciju između kulturnih, intelektualnih i društvenih aspekata. Preoblikovanje i ispitivanje interakcije između logičkih istraživanja prosvjetiteljstva i integriranih pogleda na svijet drevnih civilizacija čini osnovu moderne debate o funkciji religije u etičkom životu. Imanuel Kant i drugi mislioci su tvrdili da se etičko djelovanje može utvrditi samo na osnovu razuma, bez pomoći božanske objave (Kant, 1990, str. 104). Ideja univerzalne, naučne osnove za etiku dovodi u pitanje uobičajeni pogled na moral kao temeljno zasnovan na religijskim uvjerenjima. Tvrdi da moralne razlike proizlaze iz osjećaja, a ne razuma, David Hum kritički je ispitao racionalnu vezu između vjerskih uvjerenja i etičkih procjena (Mičić, 2023, str. 123).

Filozofske perspektive odnosa religije i morala

Za mnoge eminentne filozofe kroz historiju, interakcija između religije i morala bila je glavni naglasak njihovog rada. U ovom dijelu rada istražuju se gledišta eminentnih znanstvenika koji su oblikovali ovu diskusiju.

Razvijajući temeljni okvir koji kombinuje vjeru i razum, kršćanski filozof i teolog iz 13. stoljeća, Toma Akvinski iznio je teoriju prirodnog prava, tvrdeći da moralni standardi odražavaju Božji vječni zakon i da su inherentni ljudskom razumu. Tvrdio je da, iako razumna misao može pomoći u određivanju određenih moralnih standarda, božanska objava nudi razvijeniji i temeljitiji moralni smjer. Zato katolička moralna teologija i filozofska etika Akvinskog ima snažan utjecaj i danas (Suzić, 2009, str. 65).

Engleski mislilac Džon Lok je u 17. vijeku podsticao vjersku toleranciju u isto vrijeme i naglašavao sposobnost moralnog razumijevanja razumom i iskustvom. Lok je tvrdio da se moralni standardi mogu stvoriti sa istom sigurnošću kao i matematičke istine u odsustvu natprirodnog otkrivenja (Čerkez, 2022, str. 99). Brojne filozofske pozicije koje se ovdje citiraju odražavaju debate o izvorima, valjanosti i suštini etičkih ideja u vjerskim i sekularnim sredinama. Kao takvi, oni ističu komplikovanu međusobnu relaciju između religije i morala.

Njemački filozof Imanuel Kant se u 18. vijeku fokusirao na izgradnju moralne osnove više na razumu nego na božanskoj odredbi. Kant je tvrdio da je kategorički imperativ izveden iz logičke refleksije, a ne iz teološke doktrine. Prema Kantovoj filozofiji, moral je srž religije, te je samim tim viši od posebnih oblika ispoljavanja religije (Kindić, 2016, str. 207). Iako je tvrdio da bi religijske ideje također mogle pomoći u promicanju moralnog ponašanja, uprkos tome što ta ideja nije njen osnovni izvor iz čega se razumije da Kant nije potpuno odbacio religiju (Đurić, 2018, str. 116-117).

Škotski mislilac Dejvid Hjum doveo je u pitanje intelektualne osnove vjerskih uvjerenja i moralnih procjena (Pramenković, 2020, str. 88). Hjum je tvrdio da promjene povezane s moralom proizlaze iz osjećaja, a ne razuma. Kao takav, osporio je temeljnu vezu između religijskih koncepata i etičkog djelovanja (Mičić, 2023, str. 183). Dakle, njegova ključna teza osporava uvreženo mišljenje da religija mora biti osnova morala, tvrdeći da se moralni principi mogu temeljiti na ljudskim osjećanjima i racionalnosti, nezavisno od religijskih doktrina. Može se, prema Hjumu, tvrditi da je popularni oblik vjerskog obožavanja lažan. On upozorava na lažno religiozno obožavanje i zalaže se za oslanjanje na urođene ljudske vrline za moralno vodstvo. Lažna religija je prijetnja moralu. Pošto sveštenstvo ima interes da postavi granice ljudskom znanju; jer drže vjernike jadnim; budući da Bog druge religije nije nikakav moralni autoritet, jer su njegova svojstva ili kontradiktorna ili čak nemoralna; a posebno zato što vjernici moraju živjeti u sukobima. Hjum tvrdi da su svi oblici religije koji se mogu naći u historiji bili oblik praznovjerja. Shodno tome, on čvrsto tvrdi da religija općenito ima pogubnu dominaciju nad moralom (Barman, 2024, str. 5).

Njemački filozof iz 19. stoljeća Fridrih Niče doneo je ideje koje su do tada bile nezamislive i usudio se da ih predstavi čovječanstvu na veoma neposredan način. Nestankom vjere u Boga, nestao je i viši autoritet koji bdije nad svijetom i moralni principi koji su išli ruku pod ruku s vjerom i koji su društvo držali na okupu više od 2.000 godina. Svojim proglasom Niče oslobađa svijet od Boga, božanskih principa i morala, i od tog trenutka čovjek se mora sam boriti i boriti za svoje vrijednosti i novi opći moral. Kada govorimo o Ničeovoj kritici morala, najčešće se spominje njegova kritika kršćanstva. Važan dio njegove kritičke filozofije svakako je usmjeren na etičke vrijednosti kršćanstva, međutim, Niče nalazi osnovu tog morala u ogorčenosti, u zavisti i volji slabih da obuzdaju jake. Tvrdio je da je polje morala i religije zasnovano na izmišljenim uzrocima, kao i da moral i religija u potpunosti pripadaju psihologiji zablude. Međutim, Niče je vjerovao da određene moralne vrijednosti, odnosno vrline, mogu afirmirati život i pozitivne vrijednosti (Arsić, 2024, str. 34-35). On je pozvao na stvaranje svježih, životno-potvrđujućih etičkih standarda i "ponovnu procjenu svih vrijednosti". Današnja filozofska i kulturna debata o religiji i moralu bila je pod velikim utjecajem Ničeove kritike (Rajković, 2021, str. 78).

S druge strane, historijski pogled na religiju ukazuje na to da su religioznost i religijsko vjerovanje morali odlikovati prvog čovjeka. *Homo sapiens* je univerzalan i homo religiozan. Religija je prije svega univerzalni ljudski fenomen, smatrao je Carl Gustav Jung. Sve nauke koje se bave proučavanjem čovjeka, jedinstveno zaključuju da je religijsko vjerovanje staro koliko i sam čovjek (Arsić, 2024, str. 35).

Filozofska kritika religijskih doktrina i insistiranje na sekularnim osnovama morala podstiču dublje istraživanje odnosa između razuma, osjećanja i društvenih dinamika u oblikovanju ljudskog ponašanja.

Religijske perspektive o odnosu religije i morala

Različite religijske tradicije predstavljaju različite moralne aspekte ovisno o vlastitim interpretacijama i naglascima. Naglašavajući četiri plemenite istine, budistička etika u velikoj mjeri naglašava smanjenje patnje, pažnje i saosjećanja. I

budizam i hinduizam svoje moralno ponašanje zasnivaju na osnovnom konceptu karme, a to je aktivnost i njene posljedice. Složenost hinduističke etike odražava raspon vjere. Osnovna ideja darma (odgovornosti, morala) vodi i lično i društveno ponašanje. Među nekoliko djela koja razjašnjavaju hinduističke etičke principe je Bhagavad Gita, koja naglašava nesebičnu aktivnost (karma joga) kao sredstvo duhovnog prosvjetljenja (Albanese, 2004, str. 342-354).

Tora i kasnije rabinski principi definiraju jevrejsku etiku. Koncept *tikkun olama*, tj. popravljanja svijeta. Istraživač Dorff bilježi osnovni jevrejski fokus na moralno ponašanje i socijalnu pravdu. Halaha, jevrejski zakon, kao i način primjene zakona s obzirom na promjenjive društvene prilike, usklađujući tako tradiciju sa sadašnjim moralnim zagonetkama, čini srce jevrejske etičke rasprave (Albanese, 2004, str.71).

Kršćanska etika je u osnovi definirana egzegezom biblijskih tekstova i učenja Isusa. Ističući da se kršćanska etika oslanja na koncept *agape*, odnosno dobronamjerne ljubavi. Ovaj koncept naglašava potrebu ljubavi prema Bogu kao i prema bližnjemu. Tijekom milenijuma, kršćanska moralna teologija je evoluirala jer mnoge religije stvaraju karakteristične etičke teorije poput katoličke teorije prirodnog prava i protestantske situacijske etike (Hamilton, 2003, str. 274-279).

S druge strane, islamska etika se zasniva na Kur'anu (Božija objava) i hadisima (riječi i djela poslanika Muhameda). Islamski moral počiva na konceptima *adl* (pravda) i *ihsan* (izvršnost u vjeri i djelu)" (Nasr, 2002, str. 298-299). Poštivanje moralnih normi u praksi predstavlja jasno izražen uvjet za vječni spas. Islam nudi više od strogo društvenog morala jer u svojoj samoj suštini, islam se pokazao sasvim egatlarističkim Muhamed, a.s., se smatra revolucionarem u onoj mjeri u kojoj je kao poslanik nastojao etički transformirati sredinu u kojoj je živio. (Boisard, 2002., st. 69).

Islamska etika-uloga islama u oblikovanju morala

Razlog zbog koje se postupanje u skladu sa temeljnim principima islamskog morala treba smatrati primarnom obavezom za muslimane, izveden je iz shvatanja Kur'ana kao konačne instance koja određuje moralne standarde i pojedinca i njegovu ulogu u organizaciji društvenog života (Muhić, 2022, str. 85). Svaki vjerovjesnik Božiji je milost narodu kojem je poslan, dok je zajednička crta svih vjerovjesnika da su oni vjerski i moralni uzori. Kur'an ističe da je jedna od fundamentalnih funkcija Muhameda, a.s., da bude vjerski i moralni uzor (Spahić, 2002, str. 352). Kur'an kaže: *Jer si ti, zaista, najljepše čudi* (Kur'an, El-Kalem, 4). Izgrađena na konceptu tevhida, islamska etika utiče na sve aspekte moralnog ponašanja (Izutsu, 2019, str. 141-143). Naglašavajući vrline kao što su pravednost (*adl*), ljubaznost (*lutf*) i saosećanje (*rahme*), oni postaju osnovnim izvorima islamskih etičkih propisa. Mnoga područja života, uključujući društvene interakcije, porodičnu dinamiku, kao i lično ponašanje koriste ove koncepte (Hourani, 1985, str. 15).

Pobjeda nad sobom, savladavanje strasti predstavlja najveću bitku i najsloženiju borbu. Ovu tešku borbu čovjek void od svog postanka. Najizrazitiji vid te bitke i najadekvatniji izraz jeste religija. Religija u tom procesu je pritekla u pomoć čovjeku, okrenula se njegovoj duši i srcu i usađivala u njih sve što je lijepo, plemenito i uzvišeno i dobro. Stoga, pokušaji da se to ospori, da se živi bez Boga i

religije, bez bilo kakvih moralnih ograničenja i obaveza ne može proći bez posledica za ljudsku civilizaciju (Đozo, 2006, str. 680).

Islamsko parvo ili šerijat ima etičke i pravne aspekte. Šerijat kombinuje širok spektar moralnih smjernica sa specifičnim zakonskim ograničenjima. Maqasid eš-šeri'a ili ciljevi islamskog prava su zaštita vjere, života, intelekta, porijekla i imovine kao temeljnih etičkih ciljeva. Moderni muslimanski učenjaci i mislioci započeli su reinterpretaciju islamskih etičkih koncepata kako bi riješili savremene moralne izazove. Islamska moralna rasprava se sve više pomjerala na bioetiku, ekološku etiku i ljudska prava. Neki naučnici imaju tendenciju da zastupaju kontekstualizirani pogled na islamsku etiku. Stoga, oni na kraju naglašavaju sposobnost islama da ponudi neovisno promišljanje (idžtihad) kao odgovor na promjenjive uslove u društvu (Ramadan, 2011, str. 181-183).

Pripisivajući svim ljudima isto porijeklo od Adema, kur'ansko učenje je stavilo tačku na društveno raslojavanje; jedina superiornost pojedinca nad drugim leži u njegovoj pobožnosti:

O ljudi, Mi smo vas od muškarca i žene stvorili i plemenima i narodima vas uinili da biste se upoznali. Njuglednji od vas kod Allaha je onaj koji Ga se najviše boji (Kur'an, 49:13).

Kur'an je učenje koje je primarno zainteresirano za oblikovanje ispravnog moralnog stava u čovjekovom djelovanju. U skladu sa Kur'anom, ispravno djelovanje, bilo ono političko, religijsko ili socijalno, smatra se ibadetom, obožavanjem Boga ili služenjem Njemu. Osnovni impuls Kur'ana jeste da oslobodi najveću moguću količinu kreativne moralne energije (Rahman, 2005, str. 432). U svom moralnom životu, vjernik je dužan da poštuje odredbe Božijeg Zakona. Ovdje se ne radi o jednostavnom mehaničkom automatizmu. Naprotiv, on se treba osjećati duboko angažiranim jer je njegova dužnost ne samo da čini nego i da naređuje dobro, ne samo da izbjegava, nego i da zabranjuje zlo. Uskim povezivanjem duhovnog i svjetovnog, islam vjernika čini moralno angažiranim bićem. Dakle, put spasa za muslimana je poštovanje zakona i pobožnost, te vjernost pravilu koje teži moralnom i duhovnom uzdizanju vjernika (Boisard, 2002, str. 69).

Cilj Kur'ana o etičkom, egalitarnom društvenom poretku najavljen je žestokom osudom ekonomske neravnoteže i društvene nejednakosti koja je preovlađivala u tadašnjem trgovačkom mekanskom društvu. Ekonomske nejednakosti se u Kur'anu najustrajnije kritiziraju, jer njih je bilo najteže iskorijeniti (Rahman, 2017, str. 88). Ukidajući nejednakost ljudi koja je bazirana na pripadnosti rasi, na oji kože, jeziku, porijeklu, islam je proklamovao da se vrijednost čovjeka jedino bazira na moralnoj vrijednosti (Hamidullah, 1996, str. 96).

Kur'an potvrđuje čovjeku urođena moralna osjećanja i otkriva mu puteve koje treba slijediti. Pravni aspekt islamskog morala uvjerava i stimuliše savjest vjernika koji zna da za svaki grijeh postoji odgovarajuća kompenzacija u odredbama Kur'ana. Grijeh zahtijeva pokajanje, a naročito iskrenu namjeru da čovjek ponovo nađe pravi put i ostane na njemu. Kur'an na više od pedeset mjesta povezuje pobožnost sa dobrim djelima. Namjera, istinoljubivost i sikrenost su najviše vrline moralnog života. One objavljenom zakonu daju etički aspekt, koji integrira u pravni sistem islama (Boisard, 2002, str. 71-72).

Pored moralno-etičkih upustava Kur'ana, važno je navesti da je teorijske upute Kur'ana poslanik islama Muhamed, a.s., pretočio u praksi, usvajajući dokument poznat kao Medinski ustav. Medinski ustav je imao dva zadatka. Prvo, pored bratimljenja muslimana, trebalo je izgraditi i definirati jasna, precizna i konzistentna prava, obaveze i dužnosti, što sve skupa čini neraskidivu vezu među njima. Drugo, misleži na javni život, gdje su pored muslimana živjeli jevreji, hrišćani i iolopoklonici, Poslanik, a.s., je težio univerzalnom, ali i koherentnom i konzistentnom pravnom katu, koji će toj multinacionalnoj i multikonfesionalnoj zajednici, dati osnovne pravne, odgojne, finansisjek, vojne i svake druge ustanove. (Spahić, 2002, str. 200). Medinski ustav nije samo prvi Ustav muslimanske države, već je je prvi pravi, komplementarni i konzistentni ustv bilo koje države na svijetu. Svi raniji ustavi (Aristotelov, Atinski, Konfučijev i Kautulijev) nisu bili ustavi, već upute vladarima kako da vladaju i povijesni opisi država (Spahić, 2002, str. 200).

MOGUĆI ODNOSI IZMEĐU RELIGIJE I MORALA

U ovom dijelu članka razmatraju se tri glavna gledišta odnosa religije i morala, naime: religija kao osnova morala, moral koji je kontradiktoran/odvojen od religije i integrativna/komplementarna interakcija između religije i morala.

Religija kao temelj morala

Religija zastupa ovu tačku gledišta i tvrdi da moralno ponašanje i etičke norme u osnovi proizlaze iz religije. Ova pozicija tvrdi da je božanska zapovjest ili Objava glavni izvor moralnih istina. Sociolog Émil Dirkem je tvrdio da je religija vitalni izvor moralnog vodstva i društvene koherentnosti, te kao takva, utiče na etičke norme i kolektivnu svijest. Ova pozicija sugerira da su se religijska uvjerenja mogla razviti kako bi potaknula prosocijalno ponašanje i saradnju među društvima (Norenzayan et al., 2016, str. 10).

Moral kao kontradiktoran/nezavisan od religije

Prema ovom gledištu, moguće je da se etičke norme razvijaju bez intervencije vjerskih uvjerenja ili nebeske moći. Naturalistički filozofi kao što je Džon Dejvi promovirali su moralne vrijednosti zasnovane na ljudskom iskustvu i logičkom proučavanju, a ne na vjerskom učenju. Kao takvi, oni naglašavaju naturalistički pogled na etiku (Anderson, 2018, str. 234). Naglašavajući univerzalno razmatranje interesa, empatije i razuma, Peter Singer i mnogi drugi moderni etičari stvorili su sekularne sisteme za rješavanje moralnih dilemma (Singer, 2011, str. 27). Osnovni razlog ovog stanovišta odnos religije i morala leži u razumijevanju uloge vjere i religije. Dok moral, koji se temelji na razumu, definira međuljudske odnose, religija, koja se temelji na Božijoj riječi, definira odnos čovjeka prema Bogu (Iwuagwu, 2018, str. 44-45). Osim toga, zastupnici ovog mišljenja tvrde da su određene religijske doktrine i prakse suprotstavljene etičkim vrijednostima. Često se kršćanska ideja 'istočnog grijeha' spominje kao potpora ovoj tezi. Također, ovo stajalište odbacuje religiju zbog događaja poput inkvizicije, terorističkih djela te iskazivanje netolerantnog ponašanja prema drugom i drugačijem (Arsić, 2024, str. 38-39).

Komplementarni odnos između religije i morala

Ova pozicija je na stanovištu da uprkos svom različitom karakteru, religija i moral mogu sarađivati kako bi ojačali jedni druge. Ovo gledište poštuje i historijski i kulturni doprinos religijskih tradicija moralnom razvoju i mogućnost sekularnog etičkog razmišljanja. Ideja *građanske religije*, kako je artikulirao, sociolog Robert Belah ilustruje ovo gledište. U pluralističkim društvima, sugerira Belah, moralne i religijske ideje stoga mogu koegzistirati i poticati društvenu koheziju (Bellah i Hammond, 2013, str. 167). Filozof Čarls Tejlor zagovara temeljno poznavanje sekularne ere, u kojoj moralni izvori, religiozni i nereligijski, koegzistiraju i međusobno djeluju (Vidanec, 2018, str. 70-72). Ova pozicija, dakle, naglašava komplementarnost religije i morala. Dok religija predstavlja izvor moralnih normi, moral diktira ispravne smjernice ponašanja. Cilj religije i morala je kreirati pozitivne ljudske karakteristike, proizvesti humano društvo i doprinijeti svjetskom miru i pravdi (Arsić, 2024, str. 30-31).

Kritika religioznog morala

Religijski pogledi na moral nailazili su na različite filozofske, naučne i sociološke izazove. Eutifrova zagonetka, koju je prvi izrazio Platon, glavni je filozofski izazov religioznom moralu. Odnosi se na pitanje da li je neka aktivnost moralna jer je Bog očekuje ili zato što je suštinski moralna ili zato što je neophodna drugome (Iwuagwu, 2018, str. 42). Ovaj paradoks dovodi u pitanje koncepte teorije božanske naredbe. Prema jednom gledištu, religiozni moral bi mogao dovesti do moralnog apsolutizma i na taj način ugroziti etičko prosuđivanje u teškim i složenim situacijama (Misselbrook, 2013, str. 263).

Dosadašnja empirijska istraživanja dovela su u sumnju pretpostavljenu povoljnu vezu između moralnog ponašanja i vjerske aktivnosti. Prema određenim studijama, moralno donošenje odluka ili prosocijalno ponašanje ne razlikuju se mnogo između religioznih i nereligioznih ljudi. Studije su također razmatrale kako se vjerski stavovi povremeno mogu povezati s predrasudama ili međugrupnim sukobima, čime se potkopava ideja da religija uvijek potiče moralno ponašanje (Bakrač, 2009, str. 346).

Iz sociološke perspektive, neki tvrde da povremeno religijski moral podržava trenutne društvene hijerarhije i sisteme moći. Kako bi podržali ovaj argument, feministički naučnici su napali kako se neka čitanja vjerskih tekstova primjenjuju da podrže rodnu nejednakost. Ovo je posebno vrijedno pažnje u pluralističkim nacijama gdje su sociolozi razmatrali kako vjerska moralna pravila mogu povremeno biti u suprotnosti sa sekularnim etičkim standardima, što rezultira društvenim sukobima i raspravama o stvarima poput istospolnih brakova ili reproduktivnih prava. Naglašavajući potrebu za stalnom komunikacijom i kritičkom analizom religioznih etičkih tradicija, ovi izazovi nastoje skrenuti pažnju na komplikovanu i često kontroverznu vezu između religije i morala u modernom diskursu.

SEKULARNI MORAL I KANTOVSKA ETIKA - MOGUĆNOST POSTOJANJA MORALA IZVAN RELIGIJE

Sekularni moral se temelji na ideji da se etički standardi mogu donijeti bez ikakvog pozivanja na religijske ideje ili božansku moć. Filozofi i etičari iznijeli su nekoliko različitih modela za usmjeravanje morala na razum, ljudsko iskustvo i prirodne istine. Na primjer, ideja *moralni pejzaž* ukazuje na to da nauka može utvrditi ljudske

vrijednosti na taj način implicirajući da empirijsko istraživanje blagostanja može pomoći u rješavanju moralnih dilema (Krat, 2023, str. 3). Među najmoćnijim dostupnim sekularnim etičkim sistemima je moralna filozofija Imanuela Kanta. Prema njegovom razumijevanju, djela se neće smatrati obavezujućim jer ih je bog naredio, već će se poštovati kao božanske jer čovjek ima unutrašnju obavezu prema njima. Samo kada je postignuta takva emancipacija od vjerskih propisa, gdje su ljudi, po Kantu, sami suci božije objave, može se govoriti o filozofiji morala. Moral se bavi individuom u njenoj individualnosti. Kriterijum ispravnog i pogrešnog, u krajnjoj liniji, ne zavisi od navika i običaja ili zakona, bilo božanskog ili ljudskog porekla, već od toga kako se čovek određuje. Kao što Bog nikako nije tvorac činjenice da trougao ima tri ugla, tako ni Bog, tvrdi Kant, ne može biti tvorac moralnih zakona. (Arsić, 2025, str. 33). Zasnovano na kategoričkom imperativu, Kantova deontološka perspektiva sugerira da su moralni činovi oni koji se mogu univerzalizirati bez sukoba. Nezavisno od religijskih pogleda, ova premisa i koncept gledanja na čovječanstvo kao cilj sam po sebi nudi logičan temelj za moralno donošenje odluka. (Kindić, 2016, str. 207-208).

Da bimo razumjeli gledište koje daje primat moralu u odnosu na religiju, poželjno je osvrnuti se na historijske okolnosti koje su doprinele da se ono oblikuje. Nakon bolnih iskustava krvavih vjerskih ratova, kao i zločina koje je počinila inkvizicija, zapadnoevropski filozofi su osjetili potrebu da se uspostavi duh tolerancije, neophodan za politički mir, ekonomski prosperitet i slobodu naučnog istraživanja. U borbi protiv sujeverja i vjerskog fanatizma prosvjetiteljski mislioci su se opredjelili za oslanjanje na razum kao vrhovnu instancu. Nepovjerljivi prema svemu onome što ne ispunjava kriterijume jasnog, oni su došli na ideju da tzv.prirodnu religiju, kao religiju uma, stave nasuprot tzv.pozitivnim religijama, tj.objavljenim religijama. Za razliku od objavljenih religija, koje su dogmatske i isključive, prirodna religija je univerzalna i spaja ljude. Dakle, sadržina prirodne religije svodi se na uiverzalne moralne norme. Budući da je prirodna religija poistovjećena sa moralom, slijedi zaključak da je moral iznad pozitivne religije. Dakle, budući da je moral univerzalan, opće ljudski, iracionalna sadržina pozitivne religije inferiorna je u odnosu na umnu sadržinu morala. Takvo gledište je izraženo u Kantovoj filozofiji religije. Ona religija u kojoj moram znati da je nešto Božja zapovjest da bih priznao kao moju dužnost jeste objavljena (religija kojoj je potrebna Objava); nasuprot tome, ona religija u kojoj moram znati da je nešto dužnost prije negoli to mogu priznati kao Božju zapovjest jeste prirodna religija (Kant, 1990, str. 137). Dakle, umjesto tradicionalnog izvođenja morala iz religije, Kant se opredjeljuje da religiju utemelji na moralu. Umjesto da vjernik ispoljava podanički mentalitet, pokušavajući da se dodvori Bogu i na taj način ostvari svoje želje a da ne postane bolji čovjek, valjalo bi se posvetiti trudu oko sticanja vrline i moralnog usavršavanja (Kant, 1990, str. 152).

Sekularni moralni okviri imaju određene poteškoće čak i ako izgledaju privlačni. Kritičari tvrde da bi sekularnoj etici moglo biti teško ponuditi objektivne moralne istine ili uvjerljivo opravdanje za moralno ponašanje bez transcendentnog izvora vrijednosti (Krat, 2023, str. 3).

ZAKLJUČAK

Ovaj članak o interakciji između morala i religije razotkriva kompleksnost same teme. Od prastarih filozofskih argumenata do modernih naučnih istraživanja, interakcija religijskih ideja sa etičkim standardima ostaje tema velikog interesovanja i kontroverzi. Iako su religijske tradicije zasigurno imale veliki utjecaj na moralne standarde širom civilizacija, razvoj sekularnih etičkih sistema i empirijskih metoda morala je proširio naše znanje o korijenima i karakteru moralnog ponašanja. Novo razumijevanje izvora i svrha i religije i morala vjerovatno će se pojaviti kako se kognitivna nauka, evolucijska psihologija i međukulturalne studije nastavljaju razvijati. Buduće studije bi mogle imati koristi od multidisciplinarnih tehnika koje kombinuju filozofsku analizu sa empirijskim proučavanjem. Kao takav, pruža složenije znanje o tome kako ljudi i kulture pregovaraju o moralnim dilemama u svijetu koji postaje sve raznolikiji i povezan. Ono što možemo kazati vezano za islam jeste da etika predstavlja samu supstancu islamskog pravnog sistema-Šerijata. Islam, nesumnjivo, emfatično insistira na etiku i moral, te smatra da moral kao princip nije moguć bez vjere. Očigledno, usklađivanje religije i morala ključno je za izgradnju pravednijeg društva. Religija treba da povрати svoj fokus na etičke vrijednosti, dok moral može ponuditi racionalnu osnovu za religijska učenja. Bez te sinergije, moralna kriza savremenog društva će se nastaviti a diskusije na temu odnosa i religije produbljivati.

LITERATURA

1. Albanese, C., (2004). *Amerika i religije i religije*. Bemust, Sarajevo.
2. Anderson, E. (2018). *Dewey's Moral Philosophy*. Stanford Encyclopedia of Philosophy.
3. Arsić, M.V. (2024). *Morality and religion*. *Sinteze - časopis za pedagoške nauke, književnost i kulturu*. Akademija vaspitačko-medicinskih strukovnih studija, Kruševac i Univerzitet u Kragujevcu - Filološko-umetnički fakultet, Kragujevac, br. 25. <https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/2217-902X/2024/2217-902X2425029A.pdf>
4. Bakrač, V. (2009). *Teorijski pristup aličnostima i razlikama između religije i nacije*. Religija i tolerancija, Centar za empirijska istraživanja religije, 7 (12). https://www.ceir.co.rs/images/stories/rit_12/10.str.337-350.vladimirbakrac_teroijskipristup.pdf
5. Barman, N. (2024). *Investigating the Relationship Between Religion and Morality: Insight from Hume*. International Journal for Multidisciplinary Research, Volume 6, Issue 3, May-June.
6. Bellah, R. i Hammond P.E. (2013). *Varieties of Civil Religion*. Wipf and Stock.
7. Bilimoria, P. B., i Prabhu, J. (2017). *Indian Ethics: Classical Traditions and Contemporary Challenges*, Volume I. Philpapers.org.
8. Bloom, P. (2012). *Religion, Morality, Evolution*. Annual Review of Psychology, 63(1). <https://minddevlab.yale.edu/sites/default/files/files/religion-morality-evolution.pdf>

9. Boisard M. A. (2002). *Humanizam islama*. El-Kalm, Sarajevo.
10. Costa, P. (2022). *In Search of a New Grand Narrative: Charles Taylor's Secularity*. Brill.
11. Čerkez M. (2022). Liberalizam i ljudska prava – pogled na problem s druge strane ogledala, *Pregled: Časopis za društvena pitanja*, Sarajevo, 3, 93-112. <https://doi.org/10.48052/19865244.2022.3.93>
12. Đozo H. (2006). *Husein Đozo-izabrana djela*, El-Kalem-Fakultet za islamske studije, Sarajevo.
13. Đurić M. (2018). O moralu iz različitih perspektivai krizi kroz koju on danas prolazi. *Znakovi vremena*, Sarajevo, 80/8, 111-128. <https://www.ibn-sina.net/o-moralu-iz-razlicitih-perspektiva-i-krizi-kroz-koju-on-danas-prolazi/>
14. Schockenhoff, E. (2018). *Bit i funkcija savjesti s gledišta katoličke moralne teologije*, Zbornik Radova međunarodnog teološkog Skupa KBF-a U Splitu, 16(1), 43-59. <https://ojs.kbf.unist.hr/index.php/simpozij/article/view/364>
15. Hallaq, W. B. (2009). *Shari'a: Theory, Practice, Transformations*. Cambridge University Press.
16. Hamilton, M., (2003). Sociologija religije – teorijsk i uporedni pristup. Clio, Beograd.
17. Hani, M.F. (2016). *Temelji islamske etike*. Fondacija 'Mulla Sadra', Sarajevo.
18. Harper, R.F. (1999). *The Code of Hammurabi King of Babylon*. The Lawbook Exchange.
19. Hourani, G. F. (1985). *Reason and Tradition in Islamic Ethics*. Cambridge University Press.
20. Irwin, T. (2007). *Christian Theology and Moral Philosophy*. Oxford University Press EBooks.
21. Izutsu, T. (2019). *Bog i čovjek u Kur'anu*, CNS, Sarajevo.
22. Iwuagwau, E.K. (2018). *The relationship between religion and morality: on whether the multiplicity of religious denominations have impacted positively on socio-ethical behavior*. Global Journal of Arts, Humanities and Social Sciences, Vol.6, No.9.
23. Kant I. (1990). *Religija unutar granica čistog uma*. BIGZ, Beograd.
24. Karenga, M. (2012). *Maat: the moral ideal in ancient Egypt; a study in classical African ethics*. Sankore.
25. Kindić Z. (2016). *Uvod u filozofiju religije*. Dosije Studio, Beograd.
26. Kolakovski, L. (1987). *Religija*. BIGZ, Beograd.
27. Kratt, D. E. (2023). The Secular Moral Project and the Moral Argument for God: A Brief Synopsis History. *Religions*, 14(8), 982. <https://doi.org/10.3390/rel14080982>
28. McKay, R., & Whitehouse, H.,(2019). Religion and Morality. *Psychological Bulletin*, 141(2), 447/473. <http://dx.doi.org/10.1037/a0038455>
29. McPherran, M. L. (2010). *Plato's "Republic"*. Cambridge University Press.
30. Mičić, S. (2023). Sentimentalističko shatanje vrline: Hjum, Hačeson i Slot. *Virtues and Vices Between Ethics and Epistemology*, University of Belgrade.
31. Misselbrook, D. (2013). *The Euthyphro dilemma*, British Journal of General Practice, 63(610), 293. <https://doi.org/10.3399/bjgp13X668131>
32. Muhić F. (2022). *Ontologija islama*, BANU, Novi Pazar-Rožaje.
33. Muzzey D.S. (1906). Medieval morals, *International Journal of Ethics*, Vol. 17, No.

- 1, pp. 29-47.
34. Nasr H. N. (2002). *Srce islama-trajne vrijednosti za čovječanstvo*. El-Kalem, Sarajevo.
35. Norenzayan, A., Shariff, A. F., Gervais, W. M., Willard, A. K., McNamara, R. A., Slingerland, E., & Henrich, J. (2016). *The cultural evolution of prosocial religions*. Cambridge University Press.
36. Pramenković, A. (2020). Problem i izazov Novog ateizma na početku 21.stoljeća. *Novi Muallim*, Sarajevo, 21/82, 87-94. <https://doi.org/10.26340/muallim.v21i82.1790>
37. Pobrić E. (2022). Etika i timotika u djelima dostojevskog. *Radovi Filozofskog Fakulteta u Sarajevu*, 25, 353-386.
38. Pollock, R. (2024). *David Hume: Moral Philosophy*, Internet Encyclopedia of Philosophy.
39. Rajković, M. (2021). *Pojmovi moralai herojstva u Ničeovoj filozofiji*, ARHE, 8/15.
40. Rahman, F. (2017). *Glavne teme Kur'ana*. CNS, Sarajevo.
41. Rahman, F. (2005). *Islam*. Tugra, Sarajevo.
42. Ramadan, T. (2011). *Radikalna reforma – potreba za reformom*. CNS, Sarajevo.
43. Ramadan, T. (2013). The challenges and future of applied Islamic ethics discourse: a radical reform? *Theoretical Medicine and Bioethics*, 34(2). <https://doi.org/10.1007/s11017-013-9246-4>
44. Spahić M. (2002). *Učenje islama*, Vrijeme, Zenica.
45. Singer, P. (2011). *The Expanding Circle: Ethics, Evolution, and Moral Progress*, Princeton and Oxford University Press, New Jersey.
46. Suzić N. (2009). *Bog je jedan*, HBS, Banja Luka.
47. Vidanec, D. (2018). *Charles Taylor o hermeneutici 'sebe-bivstvovanja'*, U Filozofska istraživanja, Hrvatsko filozofsko društvo.
48. Weiss, R. (2022). *Durkheimian Revolution in Understanding Morality: Socially Created, Scientifically Grasped*, u The Palgrave Handbook of the History of Human Sciences, McCallun D., Palgrave MacMillan, Melburn.
49. Zrinščak, S. (2008). *Što je religija i čemu religija: sociološki pristup*, Bogoslovska smotra, Zagreb, br. 1.

SUMMARY

The paper deals with the complex relationship between religion and morality through the historical, philosophical and contemporary context, exploring how moral norms throughout the centuries were often connected with religious beliefs. In the first part, the author follows the evolution of moral norms from ancient civilizations, such as Hammurabi's Code, which attributes moral and legal values to divine power, through the Middle Ages, where Christian ethics combines moral philosophy with religious teachings. St. Thomas Aquinas, for example, developed a moral framework based on natural law that reflects God's eternal law. During the Enlightenment there was a reversal, where thinkers like Kant emphasized the autonomy of ethics, stressing that moral norms can be based on reason without relying on divine revelation. The paper includes three main approaches to the

relationship between religion and morality: religion as the foundation of morality, morality as independent from religion and the complementary relationship between them. Religion as the foundation of morality holds that morality derives from divine revelation, while naturalistic philosophers, such as John Dewey, promote morality based on human experience and logic. Also, Peter Singer develops secular ethical systems based on empathy and universal interests. The third approach considers the possibility of cooperation between religion and morality, where sociologists like Robert Bellah emphasize the importance of moral and religious ideas in creating social cohesion in pluralistic societies. The author also analyzes the influence of different religions on moral values. In Christianity, ethics are based on biblical texts and the concept of love for one's neighbors. Islamic morality is based on justice and excellence, emphasizing social responsibility and legal-moral norms through the Sharia, while Judaism emphasizes social justice through the Torah and rabbinical principles. Eastern religions, such as Buddhism and Hinduism, shape morality through the ideas of karma and selfless action. The author explores criticisms of religious morality, including Plato's Euthyphro's Dilemma, which questions the dependence of morality on divine will, as well as empirical studies that question the connection between religion and prosocial behavior. Feminist criticism points to gender inequalities in some religious interpretations, while sociologists consider conflicts between religious norms and contemporary ethical values. Secular morality is discussed in the text as a significant alternative, with an emphasis on Kant's deontological ethics that emphasizes universal moral principles based on reason. The author points out that, after negative experiences with religious wars and the Inquisition, the idea of a natural religion based on universal moral norms that are above dogmatic beliefs is developing in Europe. Finally, the author gives a special review of the Islamic view of morality, where ethics and Sharia law emphasize virtues such as justice, kindness and piety. The Qur'an lays the moral foundation for Muslim behavior and encourages social equality and justice. The author emphasizes the importance of a multidisciplinary approach in understanding the relationship between religion and morality in the modern world, emphasizing that further research will probably contribute to the development of a more complex insight into this topic.

AKTUELNA SOCIOLINGVISTIČKA PITANJA U AMERICI

Sunaj Hadžija

Univerzitet u Novom Pazaru

Novi Pazar, Srbija

sunaj.hadzija@uninp.edu.rs, ORCID: 0009-0000-5438-5602

Apstrakt

Rad ispituje aktuelna sociolingvistička pitanja u Americi. Aktuelna sociolingvistička pitanja u Americi obuhvataju varijante engleskog jezika koji se govori u Sjedinjenim Državama, obuhvataju domaće varijante govornika i uključuju etničke varijante poput Afroameričkog engleskog jezika kao i engleski jezik američkih starosjedelaca i američkog slenga. Istorijski gledano, korene američkog engleskog jezika pronalazimo kod engleskih doseljenika iz sedamnaestog veka sa istočne obale. Prvi koji su izvršili formativni uticaj na američki engleski jezik su Škoti iz Alstera i njihov govor koji ima direktan nastavak uticaja na apalački engleski jezik. Kasnije će i veći broj drugih evropskih nacionalnosti koji su kroz svoju istoriju emigrirali u Americi, kao što su Nemci, Skandinavci, Holandani, Francuzi, Poljaci i Italijani doprineti razvoju engleskog jezika u Americi.

Ključne reči: Sociolingvistika, Aktuelna sociolingvistička pitanja u Americi, engleski jezik američkih starosjedelaca i Afroamerikanaca, američki sleng.

CURRENT SOCIOLINGUISTIC ISSUES IN AMERICA

Abstract

The paper examines current sociolinguistic issues in America. Current sociolinguistic issues in America include a variant of English language spoken in the United States, and include domestic variant of native speakers, as well as ethnic variats such as African American English and Native American English and American slang. Historically, the roots of Native American English are found in seventeenth – century at the first immigrants from the East Coast. The first to exert a formative influence on American English were the Scots of Ulster and their influence, which had a direct continuation in Appalchian English. Later, a large number of other European nationalities who emigrated to America throughout their history, such as Germans, Scandinavians, Duthc, French, Poles and Italians, also contributed to the development of the English language in America.

Keywords: Sociolinguistics, Current Sociolinguistic Issues in America, English language of Native Americans and African Americans, American Slang

UVOD

Jezik je jedan od najmoćnijih simbola društvenog ponašanja. U normalnom prenosu informacija putem jezika, jezik koristimo da bismo poslali društvene poruke o tome ko smo i odakle dolazimo. Često je teško shvatiti koliko možemo da sudimo o nečijem poreklu, karakteru i namerama na osnovu njegovog jezika ili dijalekta.

Dakle, naš akcenat i naš govor pokazuju odakle dolazimo (Trudgill, 2000, str. 2). To primećujemo kad god naiđemo na nepoznatu reč ili čujemo nekoga kako muca, sa stranim akcentom, dijalektom ili jezikom, ili kada sretne posebnog veštog govornika ili dobrog pisca na jeziku koji koristimo (Bugarski, 2003, str. 11). Jezik igra važnu ulogu u našim životima (Bloomfield, 1956, str. 3). Svuda ljudi žive u grupama, u zajednicama koje su nužno sastavljene od ljudi, ali se po određenim karakteristikama razlikuju od drugih ljudskih grupa. Dakle, opšta sposobnost ljudi da koriste jezik uvek se manifestuje u određenom jeziku, određenom jeziku određene zajednice, koji se na neki način razlikuje od drugih jezika. Prema tome, jezik osobe se određuje na grupnom ili sociološkom nivou, kao pripadnika društvene zajednice koji koristi postojeći jezik (Bugarski, 2003, str. 12). S obzirom na društvenu ulogu jezika, logično je da se jedan deo proučavanja jezika koncentriše na ulogu jezika u društvu. Kako određene kulture širom sveta šire svoju komunikacijsku bazu, a međuljudski odnosi dobijaju sve veći značaj, sociolingvistika postaje sve važnija oblast proučavanja. Sociolingvistika je relativno mlada disciplina. Uprkos nekim ranijim nagoveštajima postojanja naučnog interesovanja za pristupanje jeziku sa onih pozicija koje će kasnije biti u središtu sociolingvističkih istraživanja, ona stvarno i zvanično počinje postojati tek u sedmoj deceniji XX veka (Radovanović, 1986, str. 219). Zvanično se nastanak sociolingvistike, kao međudiscipline sa definisanim predmetom i ciljevima naučne analize, vezuje za Sjedinjene Američke Države i 60-te godine ovoga veka. Intelktualni supstrat u ulozi inspiracijskog izvorišta uslova za pojavljivanje sociolingvističkih interesovanja trebalo bi, svakako, potražiti pre svega u naročitom kulturnom i duhovnom miljeu te zemlje, čija se obeležja pokazuju i kroz tamošnja lingvistička zbivanja u celom XX veku, a naročito u tradiciji antropoloških, antropolingvističkih (Boas, Sapir, Vorf, i dr.), zatim psiholoških i psiholingvističkih, etnoloških i etnolingvističkih, uporednih kulturoloških i semioloških istraživanja, onih u oblastima socijalne psihologije i napokon, etnologije (Radovanović, 1986, str. 242). To su i tradicija proučavanja različitih oblika nejezičke društvene interakcije, zatim bihejviorističko intelektualno okruženje u mnogim naukama u toj zemlji, "tagmemička" lingvistička teorija o jeziku kao obliku čovekovog ponašanja, itd. Osnovni elementi pobrojanih tradicija, kao što je poznato, iznikli su iz potrebe da se popišu, i ispituju jezici i kulture naroda bitno drugačijih od indoevropskih (prvenstveno američke starosedelačke kulture i njihovi jezici), što je prirodno nalagalo i stalno traganje za novim teorijskim uvidima i metodološkim pristupima, a naročito za najpodesnijim deskriptivnim postupcima kao što su tehnike prikazivanja i pojmovno-terminološka aparatura (Radovanović, 1986, str. 242). Sve to bilo je podržavano i situacijom izrazite rasne, etničke, pa i jezičke heterogenosti američkog društvenog miljea, njegovom naglašenom raslojenošću i dinamičnom promenljivošću. Otuda je na primer jedan od prvih sociolingvističkih projektovanih zahvata u jezičku problematiku Sjedinjenih Američkih Država bio proučavanje sociolekata, dakle socijalnih dijalekata – u okrilju socijalne dijalektologije najreprezentativnije zastupljeno Labovljevim proučavanjem socijalne stratifikacije engleskog jezika u Njujorku (Labov, 1966). Dakle, sociolingvistika istražuje jezičke stavove među velikom populacijom na nacionalnom nivou. Sociolingvistika

proučava kako jezik funkcioniše u našem svakodnevnom govoru, medijima kojima smo izloženi, društvenim normama, politici i zakonima koji se odnose na jezik (Wardhaugh i M. Fuller, 2015, str. 21). Osnovna premisa sociolingvistike je da je jezik promenljiv. Ona proučava dijalekte, odnosno bilo koju regionalnu, društvenu ili etničku raznolikost jezika. Prema ovoj definiciji, engleski koji se uči u osnovnim i srednjim školama je samo jedan dijalekat savremenog američkog engleskog jezika i obično se naziva američki engleski ili uređeni američki engleski jezik. Govornici u urbanim sredinama na severu Amerike menjaju izgovor samoglasnika na sistematski način. Na primer, neki govornici iz Čikaga, Klivlenda i Detroita, izgovaraju reč „bat“ tako da zvuči kao „bet“ i „bet“ tako da zvuči kao „but“ (Wolfram i Shilling, 2016, str. 72). Sociolingvisti su svesni ideologija koje uokviruju narodne varijante kulture, oni se jednoglasno izjašnjavaju protiv primene principa jezičke podređenosti (Lippi – Green, 2012). Istovremeno, mora se razumeti da sociolingvisti nisu ideološki neutralni; zapravo Džonson primećuje da su lingvisti „kao i svi drugi zainteresovani društveni akteri – „ideološki posrednici“ koji se ne nadmeću za autoritativnu entekstualizaciju, odnosno pokušavaju da utiču na čitanja jezičkih debata koja će na kraju postati dominantna“. Milroy smatra da će „tvrdnje koje stoje u suprotnosti sa popularnim ideologijama biti priznate, a da će se u javnosti tumačiti kao ideološke“ (Milroy, 2001, str. 624). Sociolingvisti opravdavaju svoje ideologije na osnovu rigorozne, specijalizovane ekspertize u analizi jezika kao vida naučnog istraživanja. Najaktuelnija proučavanja američke sociolingvistike su engleski jezik kojim govore američki starosedeooci i Afroamerikanci. Engleski jezik kojim govore američki starosedeooci i Afroamerikanci je veoma važan, jer je vezan za identitet, a ne geografsku lokaciju.

Aktuelna sociolingvistička pitanja u Americi

Jedno od najaktuelnijih pitanja američke sociolingvistike je jezik američkih starosedelaca. Čim su se istražitelji počeli baviti ovim pitanjima, problem položaja i jezika starosedeooca Amerike postao je od velikog interesovanja, a spekulacije o njihovom poreklu i odnosima pojavljuju se još u ranim opisima Novog sveta. Vrlo rano se nastojalo dokazati da se određeni delovi verovanja i običaja američkih starosedelaca slažu s onima iz Starog sveta. Takvi sporazumi smatrani su dokazom da američki starosedeooci pripadaju jednoj od rasa pobrojanih u bibliskoj istoriji; a teorija da oni predstavljaju izgubljena plemena Izraela bila je često iznošena i dugo se održala (Boas, 1911, str. 6). Na sličan način su uočene analogije između jezika Novog i Starog sveta, a mnogi istraživači i sada veruju da su uspostavili takve odnose. Pokušavano je i da se dokažu sličnosti u izgledu između američkih rasa i drugih rasa, te da se tako utvrdi njihov položaj među rasama Starog sveta. Američki starosedeooci govore na različitim jezicima. Jezici kojima govore američki starosedeooci spadaju u pedeset različitih jezika koji se govore na tlu Amerike i Kanade. Temelji razvoja sociolingvistike u Sjedinjenim Američkim Državama u Kanadi su (etno) lingvistička istraživanja pod uticajem Boasa i Sapira (Halwachs, 2001, str. 194). Američka lingvistika otpočela je radom Franza Boasa, u kojem se bavio proučavanjima starosedelačkih jezika. I pre Boasa su ispitivani starosedelački jezici, ali prema obrascima klasične indoevropske gramatike, što nije davalo željene rezultate. Boas, iako odgojen u duhu tradicionalnih gramatičkih principa, nije im dozvolio da ga sputavaju u praksi. Brzo je shvatio da ima posla s vrlo specifičnim

gramatičkim strukturama koje se ne uklapaju u klasične gramatičke obrasce. On ističe smelu misao: jezik ima svoju unutrašnju logiku koja isključuje primenu nekog opšteg metodološkog principa; sam materijal nameće odgovarajuće metode analize (Ivić, 2001, str. 214). U najveća Boasova dostignuća spada "*Handbook of American Indian Languages*". To je značajan doprinos teorijskom izazovu razvoja deskriptivne metode, jer je više od skupa prikupljenog i poverljivog materijala (sa devetnaest jezika severnoameričkih Indijanaca). Boas je izneo svoja razmišljanja o izgledima za povećanje psihološkog znanja putem lingvističke analize, (Boas 1911, str. 26), što će kasnije postati omiljena tema američke lingvistike. Na odstupanje od klasične gramatičke paradigme uticale su jedinstvene okolnosti: jezicima američkih starosedeoca nedostaje istorija pismenosti, a samim tim i prave istorije. Kao rezultat toga, istoricizam, koji opisuje klasičnu gramatiku, uvelike je eliminisan iz metodologije (Ivić, 2001, str. 214). Stoga se ispitivač koji proučava jezike američkih starosedeoca mora fokusirati na opisivanju trenutnih jezičkih fenomena, odnosno mora biti na terenu sinhronije. Boas je bio jedan od prvih koji je sinhroni opis postavio u centar lingvističkih proučavanja, a on je i danas najaktuelnija tema američke sociolingvistike. Budući da mnogi istraživači veruju da je njihova kultura dominantna u odnosu na kulturu čiji jezik ispituju, Sapir, eminentni američki lingvista, smatra da se svaki istraživač mora udaljiti od ideologije da je njegova kultura dominantna u odnosu na kulturu čiji jezik ispituje (Sapir, 1949, str. 70). Sapir takođe misli da ne postoje primitivni jezici, svaki jezik je dovoljan zajednici koja se tim jezikom služi (Sapir, 1949, str. 5). Sapir je zagovarao deskriptivnu lingvistiku, koja je imala za cilj istraživanje različitih tipova jezičkih struktura. Unapredio je proučavanja jezika američkih starosedelaca. Njegov rad na klasifikaciji ovih jezika je bio od velikog značaja za dalji razvoj tipoloških studija. Sapir je zasnovao teoriju o jezičkim uzorcima (engleski: pattern): Na osnovu činjenice da sva ljudska bića u sebi imaju osnovni organizacioni sistem svog jezika, tj. model svih stvarnih mogućnosti koje jezik nudi za pružanje komunikacije. Kroz ove psihološke jezičke obrasce on izražava svoje misli mobilizacijom konkretnih jezičkih sredstava (Ivić, 2001, str. 217). Da bi se razumeo sastav "uzroka" koji regulišu jezičku praksu, način jezičke komunikacije u društvu obično zahteva dobro poznavanje kulturne atmosfere sredine u kojoj se jezik izučava. Ovo mesto u Sapirovim učenjima bilo je bitno za napredak američke lingvistike. Počeo je da uključuje "antropološka" lingvistička istraživanja u lingvističke programe. Sledeći konzistentnu teoriju o "obascima", Sapir je definisao foneme kao kompleks psiholoških asocijacija koje su se spojile u "idealni glas". Odnosno, on se kao obrazac ugrađuje u određenu predstavu podsvesti, a konkretan primer glasa izgovorenog u skladu s tim se prikazuje i potom realizuje (Ivić, 2001, str. 218). Primenjivanje ovog metoda postaje osnova američke lingvističke metodologije. Bendžamin Li Vorf, Sapirovi učenik, proučavao je jezike američkih starosedelaca, pre svega jezik Asteka i Hopi starosedelaca. On je proučavao njihovu leksiku i gramatiku, i smatrao da gramatika bolje održava idejni svet vladara. Vorf smatra da su glagoli u jeziku Hopi starosedelaca vredni pažnje po svom bogatom i izražajnom razvoju verbalnih aspekata i glasova (Whorf, 1956, str. 51). Hopi plemena imaju tri vremena: faktičko ili sadašnje - prošlo, buduće i generalizovano ili

uzitativno. Hopi plemena su kategorisana u sedam klasa ili konjugacija, Avatovi, Mišongnovi, Šipaulovi, Šungopavi, Sičmanovi i Valpi, koje imaju neznatno različite sisteme fleksije, a Vorf proučava samo dve. Prva klasa je najveća, i ona sadrži nekoliko kategorija koje se ne nalaze u drugim klasama, među njima je i segmentativni aspekt. Segmentativni aspekt se gradi konačnom reduplikacijom korena i durativnim sufiksom – *ta* koji proizvodi promenu u značenju simpleksa sledećeg sloga. Fenomen označen korenom se manifestuje kao niz ponovljenih međusobno povezanih segmenata jednog velikog fenomena rastegnutog segmentnog sloga, čije je proširenje pretežno u jednoj dimenziji, bez obzira na vreme. Ovakvu promenu je najbolje ilustrovati primerom: reč ha'fi ima značenje "pod zaobljenim uglom" dok reč hafi'fita ima značenje "leži u vijugavoj liniji, praveći zaobljene uglove" (Whorf, 1956, str. 52). Hopi imaju jezik koji je opremljen da se nosi sa ovakvim fenomenima. To je zato što njihov jezik uspostavlja opšti kontrast između dve vrste iskustva, a taj kontrast odgovara kontrastu koji je, kako je nauka otkrila, sveprožimajući i fundamentalne prirode (Whorf, 1956, str. 55). Značajni američki lingvista je i Leonard Bloomfield, koji je kao i Sapir proučavao jezike američkih starosedelaca, ali ih je za razliku od Sapira proučavao mnogo manje. Blumfild je ostao uglavnom dosledno uzak u smislu naučnog interesa – lingvista. Možda se razlika u istorijskim ulogama između dva velika Amerikanca može sažeti na sledeći način: Dok je Sapir izgradio širinu integriranih i društvenih oblika karakterističnih za američke jezičke stručnjake, Blumfild je postavio osnovu za običnu američku fonetiku (Ivić, 2001, str. 218). Njegovo najznačajnije delo je *"Introduction to the Study of Language"* koje predstavlja specifične probleme zasnovane na Wundtovom konceptu jezika (Bloomfield, 1914, str. 3). Na njegovu opštu kulturu deluju ne samo lingvisti i psiholozi već i sociolozi. Najviše je, u ključnom momentu njegovog naučnog formiranja, uticao kontakt sa idejama američkog "bihejviorizma" (od engleske reči behavior = ponašanje). Bihejviorizam se odnosi na ideju da su sve razlike među ljudima uslovljene okruženjem u kojem žive i da su svi njihovi postupci reaktivni. To se događa kao odgovor na određene vanjske podražaje. Ponašanje otkriva ljudsku psihologiju koju je oblikovala okolina (Ivić, 2001, str. 220). Blumfild veruje da su činjenice jezika društvene činjenice, a ne lična psihologija (Bloomfield, 1914, str. 198). Stoga bi psihološka istraživanja trebala biti povezana s bihejvioralnim istraživanjima, jer se mogu koristiti za rigorozna eksperimentalna istraživanja, ali drugi direktniji pristupi intelektualnim fenomenima automatski se primjenjuju u primeni subjektivnih kriterijuma. Jezičko ispitivanje mora biti strogo objektivno kako bi dalo adekvatne podatke o čoveku i njegovoj psihologiji. Blumfild zauzima svoje pravo mesto u lingvistici kombinovanjem osnovnih ideja ponašanja. Fizička (zvučna) strana jezika idealna je za objektivna i precizna istraživanja – stoga Blumfild posvećuje naučnu pažnju samo ovom fizičkom aspektu (Ivić, 2001, str. 220). Blumfild kaže:

Kada normalan govornik čuje strani dijalekat ili jezik, nailazi na dvostruku poteškoću. Njegove navike i percepcije dovode do glasova koji samo liče na one iz njegovog govora kao da su identični; dok tamo gde dva ili više glasa podsećaju na jedan od njegovih, govornik neće moći da napravi razliku između njih. Tako će Namac koji sluša engleski jezik pobrkati glasove *v*, *w*, *i* *wh*, *d* i *th*, *t* i *th*, *sh* i *z*, jer u svom jeziku ima samo jedan zvuk koji liči na svaku od ovih grupa. Druga poteškoća

leži u stvaranju stranih zvukova čak i kada se čuje njihov karakterističan glas, jer bi govornik tada mogao vremenom shvatiti razlike koje spomenuli, ali i dalje ne bi mogao da proizvodi odgovarajuće glasove. Ove poteškoće nam govore da koliko god imali dobro proučeni materijal o jezicima američkih starosjedelaca, nemoguće je dobiti bilo kakvu koncepciju o tome kako se reči u njihovom američkom engleskom jeziku izgovaraju (Bloomfield, 1914, str. 19).

Blumfild je proučavao algonkvinski jezik američkih starosjedelaca i smatra da ovaj jezik ima devedeset hiljada govornika (Bloomfield, 1946, str. 2). Blumfild je smatrao da algonkvinski jezici imaju tri vrste reči: imenice, glagole i priloge, kao i zamenice koje su podeljene na lične, pokazne, neodređene i upitne zamenice, ali je napomenuo da postoje i labavo spojeni modifikatori poznati kao "predglas" i "predimenica", koji mogu prethoditi glagolskim osnovama i imenicama (Lesourd, 1993, str. 16). Algonkvinski jezici su potporodica jezika američkih starosjedelaca; drugi jezici iz Algonske porodice jezika, slični algonkvinskom jeziku su vijot i jurok iz severozapadne Kalifornije. Treba ih pažljivo razlikovati od algonkvinskog jezika, koji je samo jedan od jezika mnogih jezika algonske porodice. Blumfild nije potcenjivao semantičke aspekte jezika, naprotiv, u duhu bihevizma, bio je veoma zainteresovan za kovanje naučnih puteva ka plemenitom cilju: otkrivanje zakona ljudske psihologije. On smatra da se kroz objektivne opise stvarnih pojava, dostupnih za precizno istraživanje, dolazi postepeno. Tako, zbog svog opšteg teorijskog stava, on svesno ignoriše domene lingvističke analize. Jer dodirivanje semantičkih aspekata jezika implicira opasnost od skraćivanja subjektivnih kriterijuma. U uspostavljanju odgovarajućeg jezičkog pristupa, značenje se mora izbegavati (Ivić, 2001, str. 221). Blumfild kasnije pokreće novi metod koji je zasnovan na popisivanju i opisivanju svih položaja u koje mogu dospeti jedinice jednog jezičkog sistema, odnosno na određivanju distribucije jezičkih jedinica, Svadeš, koji je bio Sapirova učenik, popularizovao je termin distribucije, izlažući metodološki princip proučavanja fonema u duhu Sapirove distribucionalističke koncepcije (Swadesh, 1934, str. 124), a lingvisti koji zastupaju ovaj metod nazivaju se distribucionalistima.

Afroamerički engleski jezik

Afroamerički engleski jezik (AAE) jezična je raznolikost koja je takođe identifikovana u dijalektologiji i književnim studijama kao nestandardni engleski jezik kojim govore Afroamerikanci. Od kasnih 1980-ih, termin se koristi dvosmisleno, jer se ponekad odnosi samo na crnce, ili kako je lingvistima poznat, afroamerički vernakularni engleski jezik (AAVE); dijalekat engleskog jezika kojim govore afroamerikanci u Sjedinjenim Američkim Državama. Tokom dvadesetog veka veliki deo istraživanja o afroameričkom engleskom jeziku bio je posvećen utvrđivanju koliko su afrički jezici imali uticaja na ovaj jezik te da li je to engleski dijalekat ili je arhaični opstanak kolonijalnog engleskog jezika kojim su govorili afroamerički radnici na plantažama Severne Amerike, ili je možda ovaj jezik potomak zapadnoafričkog pidžonskog engleskog jezika iz sedamnaestog veka. Mogućnost da je struktura aforamerikanaca rezultat dekreolizacije je takođe proučavana. Konsenzus među sociolingvistima je da je afroamerički engleski jezik dijalekat koji se razlikuje od drugih dijalekata prvenstveno po višoj statičkoj

učestalosti nestandardnih karakteristika, kao što je spajanje *hasn't/haven't* i *isn't/aren't* kao *don't/didn't*. Tipološki afroamerički engleski jezik je blizu karipskim engleskim kreolima. Stoga neki lingvisti smatraju da afroamerički engleski jezik ima kreolsko poreklo. Opsežan opis afroameričkog engleskog jezika (AAE) poslednjih godina doveo je do prilično dobro uspostavljene tradicije proučavanja skupa sociolingvističkih aksioma (Wolfram, 2011, str. 34 - 52). Rikford smatra da afroamerički engleski jezik, ima tendenciju da bude u skladu sa terminološkim trendovima koji se razvijaju u okviru šire zajednice (Rickford, 1999, str. 221), i često su zamena za dublja sociopolitička i sociokulturna pitanja i promenjive tendencije samodefinisanja (Smitherman, 1991, str. 32 – 115). Većina uticajnih, ranih opisa afroameričkog engleskog jezika bila je fokusirana na lingvističku strukturu koja ga je razlikovala od idealizovanog glavnog američkog engleskog jezika, kao i od drugih dijalekata engleskog jezika, sa sekundarnim osvrtnom na društvene grupe koje će najverovatnije pokazati ove strukturne osobine. Fasold i Wolfram (1970, str. 42) primećuju da posebnost afroameričkog engleskog jezika leži u činjenici da ima niz gramatičkih karakteristika koje ne dele drugi dijalekti.

Tradicija afroameričkog engleskog jezika u razvoju ima posledice na društvenu konstrukciju ovog jezika koja je evoluirala tokom decenija. Na primer, ovi strukturalni opisi naglašavaju uniformnost afroameričkog engleskog jezika u odnosu na njegove varijacije u regionalnom i društvenom prostoru. Labov (1972), stoga, primećuje da je to "relativno ujednačen dijalekat kojim govori većina mladih crnaca u većini delova Sjedinjenih Američkih Država danas". Takođe se govori u većini ruralnih područja i koristi u neformalnom govoru mnogih odraslih. Jedan od zaključaka koji je proizašao iz prvog talasa deskriptivnih studija afroameričkog engleskog jezika bilo je zapažanje da zajednički skup strukturalnih karakteristika predstavlja narodni govor Afroamerikanaca. Ove karakteristike uključuju skup kanonskih morfosintaktičkih struktura kao na primer u rečenici "*She play ball*" odsustvo kopule i pomoćnog glagola *be* i nastavka *s* za treće lice jednine, kao fonološke strukture kao što je slog kod prevokalne redukcije suglasnika, na primer "*Wes' Africa*"; labijalizacija neinicijalnih interdentalnih frikativa na primer, *baf* umesto *bath* ili postvokalno *r* kao na primer u reči *fea'* umesto *fear*. Strukturalno zasnovana definicija je takođe privilegovala jezičku strukturu fonologije i morfosintakse, jer ne postoji razlog da ovi nivoi jezika indeksiraju etnolingvistički repertoar u odnosu na diskurs, naraciju, pa čak i leksičke jedinice (Smitherman, 1977). Očigledna transregionalna distribucija zajedničkog skupa karakteristika afroameričkog engleskog jezika čini se izuzetnom sociolingvističkom koja su upoznati sa regionalno lociranim varijetetima evropsko – američkog engleskog jezika, a strukturalna homogenost afroameričkog engleskog jezika je postala sociolingvistički aksiom. Iako empirijska istraživanja podržavaju međuregionalno vernakularne strukturalne karakteristike afroameričkog engleskog jezika (AAE), dalja istraživanja otkrivaju značajnu varijabilnost u upotrebi karakteristika koje su u korelaciji sa nizom društvenih, regionalnih, situacionih i psihosocijalnih faktora. Bonfiglio smatra da „čak i unutar skupa zajedničkih karakteristika koje mogu ujediniti afroamerički engleski jezik, postoji velika varijabilnost unutar i među zajednicama koja je potcenjena u iluziji homogenosti“ (Bonfiglio, 2002, str. 62). Spirs i Hinton smatraju da bi se afroamerički engleski trebao odnositi na jedan jezik koji

objedinjuje mnoge regionalne i društvene varijante engleskog jezika koji koriste Afroamerikanci (Spears i Hinton, 2010, str. 3). Među ovim varijantama je afroamerički standardni engleski, koji je u velikoj meri lišen društveno stigmatiziranih gramatičkih karakteristika, iako njegovi govornici koriste neke nestigmatizovane, kamuflirane sintaksičke forme (Wolfram, 1994) i nose neke nestigmatizirane fonetske osobine (Farrington, 2011), zajedno sa konverzacijskim diskursnim markerima koji ih etnički indeksiraju. Labov proučava upotrebu lingvističkih varijanti sa strane različitih društvenih grupa (niža klasa, radnička klasa, niža srednja klasa, viša klasa) u različitim govornim situacijama (slobodan govor, izborni govor, stil govora, minimalni izgovor). Najupečatljiviji rezultat je da takozvani predstavnici niže srednje klase više rade na normalnom prestižnom predstavniku više srednje klase kako bi postali svesni govornih situacija (stil govora), što dovodi do takve hiperkorektnosti; Centralno značenje poznatih jezičkih normi za zajednice govornika (Halwachs, 200, str. 197).

Među sociolingvistima postoji pretpostavka da Afroamerikanci srednje klase ne govore vernakularnim afroameričkim engleskim jezikom, tako da postoji prilično jasna društvena dihotomija u upotrebi vernakularnog afroameričkog engleskog i standardnog afroameričkog engleskog jezika (Weldon, 2004). Veldonove studije su važan naučni doprinos u ispitivanju jezičkih varijacija Afroamerikanaca u društvenim slojevima i u različitim društvenim okruženjima. Veldonova studija dihotomije, otkriva razlike između standardnog i vernakularnog afroameričkog engleskog jezika, a takođe postavlja pitanja o ulozi lične prezentacije u javnosti, uključujući stepen stilskog pomaka, performativne promene kodova i postojanost vernakularnih varijanti u govoru istaknutih Afroamerikanaca u formalnijim javnim okruženjima. Afroamerička zajednica govori jezikom koji uključuje jednu od najizrazitijih varijanti američkog engleskog jezika, onaj koji bogato oslikava procese sociolingvističke teorije i metodologije.

Američki sleng

Sleng je neformalni tip jezika koji se češće koristi u govoru nego u pisanju i obično je ograničen na određeni kontekst ili grupu ljudi, a obično nastaje u malim društvenim grupama. Za ove grupe, to je kod koji utelovljuje njihove posebne vrednosti i ponašanje i jača njihovu ekskluzivnost (Thorne, 2005, str. 7). Sleng je univerzalni način govora, star koliko i čovenčanstvo. Sleng zapravo ima svoje korene u najdubljim delovima uma, u nesvesnom (Kipfer i Chapman, 2007, str. 10). Iako mnogi ljudi smatraju da je sleng neprihvatljiv u društvu, očigledno je da sleng primetno raste kroz filmove, televiziju, novine i časopise; on postaje šira upotreba u ulozi svakodnevnog diskursa. Kada je reč o američkom slengu, on se pojavljuje na različite načine. Jedan od njih je da dolazi iz različitih potkulturnih grupa društva. Kako vreme prolazi, društvo u razvoju povećava resurse slenga i obogaćuje svoj kontekst. Termine slenga iz potkulturnih grupa usvajaju svi ljudi. Mladi su naročito aktivni u stvaranju slenga. U razgovoru koriste žargonske izraze kako bi pokazali svoj stav prema društvu ili vlastiti način razmišljanja. Žargonski izrazi imaju određene prepoznatljive funkcije. Prvo kao i svaka nova kovanica, sleng može popuniti prazninu u postojećem leksikonu. Na primer, u standardnom engleskom jeziku ne postoji nijedan glagol koji bi definisao društveni dogovor, stoga su

američki adolescenti usvojili reč "*ding*" ili "*dingo*". Drugo žargonski izraz može biti zamenjen postojećim terminom – što lingvisti, nazivaju "releksikalizacija", kao na primer, za reč uzbudljivo, umesto reči "*exciting*" koristi se reč "*blamming*". Korisnici slenga imaju tendenciju da izmisle mnogo više sinonima nego što je potrebno. Na primer, kriminalci mogu imati više od desetak reči za oružje poput (*gat, cronz, iron, chrome*) ili za doušnike (*canary, grass, snout, stoolie*); ovaj fenomen je opisan kao "prekomerna leksikalizacija" (Thorne, 2005, str. 9), a nastaje zato što reči o kojima je reč imaju simboličnu snagu iznad svojih primarnih značenja. Dakle, američki sleng proizvodi društvo. To je jedna od jezičkih varijanti koju ne možemo odvojiti od njenog društvenog porekla i društvenog okruženja. Američki sleng, Amerikanci koriste u komediji kako bi postigli humoristični efekat. Humor američkog slenga predstavljen je u smislu fonetskog humora. Veliki broj reči iz američkog slenga koristi eufoniju kako bi se postigao cilj da se te reči lako razumeju i pamte, kao i da budu živopisne. Sleng je dakle, kolokvijalni jezik koji se sastoji od novih ili ustaljenih reči koje se maštovito koriste kako bi se osigurao živopisan i komični efekat (Claiborne, 1983, str. 65). Rima je uobičajena fonetska metoda u američkom slengu kako bi se postigao komični efekat. Postoji mnogo primera: *bee's knee* (izvanredni ljudi); *fender – bender* (sitnica); *razzle – dazzle* (karneval). Upotreba rime u američkom slengu pomaže ljudima da osete ritam zvukova, upravo zbog toga Torn smatra da je "sleng poezija svakodnevnog života" (Thorne, 2005, str. 7). Stoga pronalazimo sleng i u američkoj pop muzici, na primer u pesmi Kaith *Urban Blue Ain't your Color*, gde je reč *ain't* upotrebljena umesto reči *isn't*. Budući da internet transformiše način na koji se koristimo našim sistemom znakova i razgovorom između govornika i slušaoca, sleng pronalazimo i na internetu. Sajber sleng ima dva aspekta. Prvo, onlajn komunikacija je generisala sopstveni vokabular, odnosno žargon, poput reči (*spam, blogging, phishing*) i neformalne skraćenice ili komične termine (*noob, addy, barking moonbat*) koje se svrstavaju u sleng. Količina sajber slenga je mala, ali internet omogućuje prikupljanje, klasifikaciju i promovisanje slenga iz drugih izvora poput članaka koje pišu entuzijasti. Zanimljivi su i leksikoni koji objavljuju izraze i daju svoja objašnjenja i primere slenga (Thorne, 2005, str. 12). Internet omogućava globalizaciju slenga, posebno slenga u američkom engleskom jeziku. Drugo, razmena tekstualnih poruka pokrenula je promene u kulturi komunikacije, posebno među mladima, koji koriste internet pričaonice. Tendenciju za sajber slengom imaju tinejdžeri i studenti. Obično koriste sleng izraze koje su čuli od muzičara ili neke druge javne ličnosti. Na primer reč "*crazy*" ima izvorno značenje "*lud*", ali je pop muzičari koriste na potpuno drugačiji način sa značenjem "*uzbudljivo*". Odrasli, odnosno stariji Amerikanci se relativno malo služe slengom. Slengom se ponekad služe u nekom vrlo neformalnom okruženju, posebno u razgovoru sa bliskim prijateljima ili članovima porodice. Većina ljudi koja upotrebljava sleng čini grupu ljudi koja želi jedinstvenost, stoga je logično da sleng postoji onoliko dugo koliko postoji američki engleski jezik. Pitanje zašto se sleng razvija unutar jezika je još uvek bez odgovora. Bez obzira na to, postojanje slenga možemo objasniti analizom i dati odgovor na pitanja kako i zašto postoji. Strane reči su uobičajeni izvor slenga, kao i regionalne varijacije standardnih reči. Isto tako sleng uključuje elemente žargona u grupama od posebnih interesa, na primer u grupama profesionalne,

sportske i kriminalne potkulture. Dakle, sleng je leksička inovacija unutar određenog kulturnog konteksta. Ponekad strane reči iz slenga postaju deo standardnog američkog engleskog jezika. Sleng se smatra najnižim oblikom komunikacije. Mnogi osuđuju upotrebu slenga u američkom engleskom jeziku jer veruju da on podriva standardni jezik i da se loše odražava na njegove korisnike.

ZAKLJUČAK

Amerika, sa svojom ogromnom teritorijom, velikim brojem jezika, te raznolikošću ekoloških, društvenih, kulturnih i jezičkih jedinica, predstavlja odlično područje za sociolingvističko istraživanje. U mnogim oblastima Amerike, bilo je izrazito odsustvo ekstenzivnog prebacivanja kodova, koliko je poznato, bilingualni govornici su naporno radili da razdvoje svoje jezike, često iz društvenih razloga, jer se na jezik gleda kao na znak identiteta, kao što revitalizacija jezika za ameirčke starosedeoce predstavlja prioritet jer je jezik za njih srce plemenskog identiteta, dok je drugima jednostavno bilo društveno prikladno govoriti jezikom zajednice u kojoj se govornik nalazio. U oba slučaja pažnja je bila posvećena onim aspektima jezika koji su najpristupačniji, posebno osnovni izbor vokabulara. Govornici drugog jezika imaju tendenciju da se fokusiraju i na vokabular. Manje je pažnje posvećeno čvrsto integrisanim gramatičkim konstrukcijama, posebno morfologiji, koje su manje dostupne i manje izomorfne u nepovezanim jezicima. Opstanak jezika američkih starosjedelaca je od suštinskog značaja za uspeh plemenskih zajednica i načina života američkih domorodaca, budući da jezik predstavlja njihov identitet, jer kada su jezici određene zajednice ugroženi, ugroženi su i sami govornici te zajednice. Kada je u pitanju afroamerički engleski jezik danas, prihvaćeno je da većina gramatike potiče iz engleskih dijalekatskih izvora, posebno iz dijalekata doseljenika koji su se naselili na američkom području tokom sedamnaestog i osamnaestog veka. Koreni ovog jezika su uspostavljeni tokom prvog veka britanske kolonijalizacije Amerike, u oblasti Virdžinije i Merilend, a kasnije u Džordžiji i Karolini. Društveni uslovi juga bili su povoljni za afroamerikance koji su radili na plantažama da steknu relativno bliske aproksimacije dijalekata kojima su govorili doseljenici iz Engleske. Budući da su Afroamerikanci bili izloženi raznim dijalektima britanskog engleskog jezika oblikovanim uticajem afričkih jezika, a moguće i kreolskim varijantama koje su uveli robovi dovedeni sa Kariba na tlo Amerike, afroamerički engleski jezik je evoluirao u pozadini kontinuiranog jezičkog kontakta. Jedna od jezičkih varijanti američkog engleskog jezika je sleng. Sleng predstavlja proizvod kulture američkog društva; to je neka vrsta sociodijalekta. Karakteristike slenga su humor, sažetost i originalnost. Ove karakteristike čine američki sleng drugačijim od drugih jezika. U radu su anlazirani društveni faktori slenga. Prva društvena funkcija je težnja za identitetom koji je simbol podele grupa u društvu. Druga funkcija je izražavanje emotivnog osećaja korisnika slenga. Treća funkcija je postizanje pristojnosti, što znači da sleng služi samo fatičkoj funkciji i doprinosi održavanju naše pozitivne strane u svakodnevnoj komunikaciji. Razvoj slenga se ne može odvojiti od društva. Kako se društvo sve više razvija, tako i upotreba slenga postaje sve složenija. Da bi

se razumela američka kultura i američko društvo, nepohodno je da se sleng što više proučava.

Na kraju možemo zaključiti da jezik nije samo skup reči, niti je jedan jezik zamenjiv drugim. Na mnogo načina jezik je kultura.

LITERATURA

1. Bloomfield, L. (1956) *Language and Linguistics*, George Allen & Unwin LTD. London, Museum Street.
2. Bloomfield, L. (1946) *Bloomfield's Algonquian Sketch*. University of Manitoba.
3. Bloomfield, L. (1914) *An Introduction to the Study of Language*. New York: Henry Holt.
4. Boas, F. (1911) *Introduction to the Handbook of American Indian Languages*. Vol. 1, p. 1 – 83, Bureau of American Ethnology, Bulletin 40, Washington: Government Print Office.
5. Bonfiglio, Thomas P. (2002) *Race and the Rise of Standard American English*. Mouton: DeGruyter.
6. Bugarski, R. (2003) *Uvod u opštu lingvistiku*. Beograd: Čigoja štampa.
7. Claiborne, R. (1983) *Our Marvelous Native Tongue*. New York: Time Books
8. Farrington, Charles R. (2011) *Devoicing in African American English: A Longitudinal and Apparent Time Analysis*. Capstone project, Raleigh, North Carolina State University.
9. Fasold, W., Wolfram, W. (1970) *Some Linguistic Features of Negro Dialect in Teaching Standard English in the Inner City*. Washington, DC: Center for Applied Linguistics.
10. Halwachcs, D. H., Glavocki-Bernardi, Z., Kovačec, A. (2001) *Uvod u lingvistiku*. Zagreb: Školska knjiga.
11. Ivić, M. (2001) *Pravci u lingvistici*. Beograd: Biblioteka XX veka
12. Kipfer, B., Chapman, R. (2007) *Dictionary of American Slang*. New York: Collins
13. Labov, W. (1972) *Language in the Inner City: Studies in the Black English Vernacular*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
14. Labov, W. (1966) *The Social Stratification of English in New York City*. Washington: Center for Applied Linguistics.
15. LeSourd, P. (1993) *Accent and Syllable Structure in Passamaquoda*. New York & London: Garland.
16. Lippi – Green, R. (2012) *English with an Accent: Language, Ideology, and Discrimination in the United States*. London: Routledge.
17. Milroy, J. (2001) *Language Ideologies and the Consequences of Standardization*. Journal of Sociolinguistics.
18. Radovanović, M. (1986) *Sociolingvistika*. Novi Sad: Dnevnik.
19. Rickford, J. (1999) *African American Vernacular English: Features, Evolution and Educational Implications*. Malden, MA: Blackwell.

20. Smitherman, G (1991) *What is Africa to Me? Language Ideology and African American*. American Speech.
21. Smitherman, G (1977) *Talkin' and Testifyin': The Language of Black America*. Boston: Houghton Mifflin.
22. Sapir, E. (1949) *Culture Language and Personality: Selected Essays*. University of California Press.
23. Spears, A., Hinton, L. (2010) *Language and Speakers: An Introduction to African American English and Native American Languages*. Transfoming Anthropology.
24. Swadesh, M. (1934) *The Phonemic Principle*. Language 10.
25. Thorne, T. (2005) *Dictionary of Contemporary Slang*. London: A & C Black Publishers Ltd.
26. Trudgill, P. (2000) *Sociolinguistics: An Introduction to Language and Society*. Penguin Books.
27. Wardhaugh, R., Fuller, M. (2015) *An Introduction to Sociolinguistics*. Wiley – Blackwell
28. Weldon, T. (2004) *African American English in the Middle Class: Exploring the Other End of Continuum*. Paper presented at New Ways of Analyzing Variation 33, Michigan.
29. Whorf, B. (1956) *Language, Thought and Reality*. Wiley – Blackwell.
30. Wolfram, W. (2011) *The African American English Canon in Sociolinguistics, in Contours of English and English Language Studies*. University of Michigan Press.
31. Wolfram, W., Shilling, N. (2016) *American English Dialects and Variation*. Edition History: Wiley – Blackwell.

SUMMARY

The aim of this paper is to examine current sociolinguistic issues in America. This paper also analyzes a variant of English language spoken in the United States, and include domestic variant of native speakers, as well as ethnic variats such as Afro American English and Native American English and American slang. Very early, efforts were made to prove that certain parts of the beliefs and customs of Native Americans agreed with those of the Old World. Such agreements were considered as proof that Native Americans belonged to one of the races listed in biblical history; and the theory that they represent the lost tribes of Israel was often put forward and maintained for a long time. The American English Language is very important issue in sociolinguistics, since it is related to identity, not to the geographical location. As soon as researchers began to explore American English Language, it became of the great interest.

UMETNOST KAO INTOSPEKTIVNI JEZIK: SIMBOLIKA ŠKOLJKE I MREŽE U INTERPRETACIJI AUTISTIČNOG ISKUSTVA

Amina Hasanović Ljajić

Univerzitet u Novom Pazaru

Novi Pazar, Srbija

amina.hasanovic@uninp.edu.rs, ORCID:0009-0003-5146-3558

Apstrakt

Rad istražuje umetnost kao sredstvo introspektivne komunikacije kod dece sa autizmom, sa fokusom na simboličku analizu motiva školjke i paukove mreže. Kroz interdisciplinarni teorijski okvir koji uključuje neuronauku, simboliku, psihologiju percepcije i savremenu umetničku praksu, analiziraju se načini na koje autistična percepcija sveta može biti izražena kroz likovni jezik. Simbol školjke tumači se kao metafora zaštite, ranjivosti i unutrašnje organizacije, dok mreža označava složenost percepcije i selektivne komunikacije. U okviru rada primenjena je kvalitativna metodologija koja obuhvata teorijsku analizu, simboličku interpretaciju, vizuelnu analizu i studiju slučaja. Analiza umetničkog izraza dece sa autizmom, kao i autorskog rada „Školjka“, ukazuje na prisustvo specifične estetske logike, strukturalne doslednosti i duboko simboličke naracije. Zaključuje se da umetnost, kao introspektivni jezik, može doprineti razumevanju i afirmaciji neurodivergentnih identiteta, kao i razvoju inkluzivnih obrazovnih i umetničkih praksi.

Ključne reči: autizam, introspekcija, neurodivergencija, simbolika, umetnost

ART AS AN INTROSPECTIVE LANGUAGE: THE SYMBOLISM OF THE SHELL AND THE NET IN THE INTERPRETATION OF THE AUTISTIC EXPERIENCE

Abstract

The paper explores art as a means of introspective communication in children with autism, with a focus on the symbolic analysis of the shell and spider web motif. Through an interdisciplinary theoretical framework that includes neuroscience, symbolism, psychology of perception and contemporary artistic practice, the ways in which autistic perception of the world can be expressed through visual language are analyzed. The symbol of the shell is interpreted as a metaphor for protection, vulnerability and internal organization, while the network signifies the complexity of perception and selective communication. In the framework of the work, a qualitative methodology was applied, which includes theoretical analysis, symbolic interpretation, visual analysis and a case study. A particular aesthetic logic, structural consistency, and a profoundly symbolic story are present in the author's work "Shell" and in the artistic expression of children with autism, according to the analysis.

It has been determined that art, as an introspective language, can support inclusive artistic and educational practices as well as the comprehension and validation of neurodivergent identities.

Keywords: autism, introspection, neurodivergence, symbolism, art

UVOD

U savremenom društvu, koje sve više prepoznaje značaj inkluzivnosti i neurodivergentnosti, umetnost se izdvaja kao univerzalni medij koji nadilazi jezičke, kognitivne i kulturološke barijere. U tom kontekstu, umetnost ne predstavlja samo sredstvo estetskog izraza, već funkcioniše kao validan kanal introspektivne komunikacije, naročito kod osoba čiji je verbalni izraz ograničen ili netipičan – kao što je slučaj sa decom iz autističnog spektra. Autizam, kao neurorazvojni poremećaj sa izraženim osobinama senzorne hiper- ili hipo-reaktivnosti, ponavljajućih obrazaca ponašanja i teškoća u socijalnoj interakciji, otvara niz pitanja ne samo u domenu kliničke psihologije, već i u oblasti umetnosti, pedagogije i simboličke reprezentacije. Polazeći od interdisciplinarnog pristupa, ovaj rad istražuje potencijal umetnosti da postane introspektivni jezik autističnog iskustva. Ključno polazište nalazi se u metaforičkom okviru školjke i paukove mreže – dva simbola ukorenjena u istoriji umetnosti, mitologije i duhovnosti, koji u ovom kontekstu dobijaju novo značenje kao vizuelne paradigme zatvorenosti, zaštite, selektivne komunikacije i unutrašnje organizacije. Školjka se tumači kao simbol ranjivosti i unutrašnje vrednosti skrivenih slojeva identiteta, dok se paukova mreža sagledava kao metafora složene, ali delikatne mreže percepcije i odnosa koju oblikuju osobe sa autizmom. Umetnička praksa dece iz autističnog spektra često se karakteriše izraženom strukturom, ponavljanjem formi, zatvorenim simbolima i visokim senzornim intenzitetom. Ovakvi izrazi ne predstavljaju puku devijaciju od „norme“, već ukazuju na alternativne kognitivne modele i senzorne realnosti. Kroz takve umetničke manifestacije otvara se mogućnost za stvaranje novog jezika – jezika slike, forme i boje – kojim se izražava ono što konvencionalna komunikacija ne uspeva da prenese. Ovaj rad ima za cilj da teorijski i simbolički osvetli autistično iskustvo kroz vizuelnu umetnost, pri čemu se oslanja na savremena neuropsihološka istraživanja, simboliku umetnosti, pedagošku praksu i autorski umetnički opus. Poseban akcenat stavlja se na mogućnosti umetnosti da posluži ne samo kao sredstvo izražavanja, već i kao instrument razumevanja – kako unutar same autistične zajednice, tako i u širem društvenom kontekstu. Istraživanje se temelji na kvalitativnim metodama, uključujući teorijsku analizu, simboličku interpretaciju i studiju slučaja, pri čemu se pažnja usmerava na umetnički rad „Školjka“ kao reprezentativan primer introspektivnog vizuelnog jezika. Umetnost se u ovom kontekstu ne posmatra samo kao estetska kategorija, već kao sredstvo izgradnje značenja, povezivanja i priznanja identiteta.

TEORIJSKI OKVIR

U teorijskom okviru ovog rada razmatra se umetnost kao jezik introspektivnog izraza i simboličke komunikacije u kontekstu autizma. Poseban akcenat stavlja se na dva simbolička motiva – školjku i paukovu mrežu – koji u savremenoj analizi

autistične percepcije predstavljaju nosioce značenja unutrašnje organizacije, zaštite, ranjivosti i selektivne komunikacije.

Ovaj okvir objedinjuje teorije iz oblasti simbolike, psihologije percepcije, neuronauke, umetničke pedagogije i savremene umetničke prakse.

Simbolika školjke u umetnosti, mitologiji i psihologiji

Školjka je simbol sa dubokim korenima u mitološkom i umetničkom izrazu. Kroz istoriju, ona je predstavljala više značenja: zaštitu, zatvorenost, potencijal unutrašnjeg bogatstva, ali i duhovnu transformaciju. U antičkoj i renesansnoj umetnosti često je korišćena kao metafora rađanja i božanskog prisustva – najpoznatiji primer je Botticellijeva Rađanje Venere, gde školjka funkcioniše kao medijum prelaska iz unutrašnjeg sveta (okeana) u spoljašnju stvarnost (zemlju) (Shanken, 2009). U arhetipskoj psihologiji, školjka simbolizuje skrovitost unutrašnjeg bića i proces psihičke integracije. Jungovski gledano, ona se može povezati sa pojmom „unutrašnjeg prostora“ u kojem se formira lični identitet – posebno izražen kod osoba koje žive u stanjima pojačane introspektivnosti, kao što su deca sa autizmom (Jung, 1964, kao što citira Shanken, 2008). Spiralna forma školjke može biti tumačena kao vizualni arhetip psihološke dubine i samo-refleksije. U simboličkoj pedagogiji umetnosti, školjka je često korišćena kao alat za razumevanje zaštitnih mehanizama kod dece: spolja čvrsta, iznutra krhka, ona metaforički odgovara načinu na koji mnoga deca iz autističnog spektra doživljavaju svet – kao pretnju koju je potrebno filtrirati ili od koje se treba povući (Bojanin et al., 2001).

Mreža kao simbol neurološke i emocionalne kompleksnosti

Paukova mreža, kao motiv u umetnosti i literaturi, ima dvostruko značenje – ona može biti simbol povezivanja i konstrukcije, ali i simbol zarobljenosti, pretnje i izolacije. Njena upotreba u savremenim umetničkim praksama često označava složenost odnosa, sistemske obrasce i osetljive tačke kontakta. „Estetsko iskustvo vizuelnih umetničkih dela karakteriše aktivacija: senzomotornih oblasti; centara za emocije; i centara povezanih sa nagradom“ (Cianzia & Vittorio, 2009:684). U kontekstu autizma, mreža postaje metafora za senzornu i emocionalnu arhitekturu: sve „vibracije“ se osećaju, ali svaka ne može biti interpretirana ili procesuirana na očekivan način. Na neurološkom nivou, ova metafora je dodatno osnažena istraživanjima koja ukazuju na specifične obrasce umreženosti moždanih regija kod osoba iz autističnog spektra. Istraživanja funkcionalne magnetne rezonance (fMRI) pokazuju hiper-povezanost u nekim delovima mozga (posebno u senzornim regijama), ali istovremeno i hipo-povezanost u delovima zaduženim za socijalnu komunikaciju i empatiju (Just et al., 2004; Uddin, 2015). To stvara složenu „neuronsku mrežu“ koja precizno osluškuje stimuluse, ali ih obrađuje prema sopstvenoj logici, često nerazumljivoj za neurotipično okruženje. U umetničkoj interpretaciji, mreža se često koristi da izrazi složene psihološke obrasce – bilo da su to emocionalne blokade, međuljudski odnosi ili introspektivni putevi.

Njena estetska forma, koju karakterišu geometrijska preciznost i vizuelna tenzija, odgovara karakteristikama umetničkog izraza kod dece sa autizmom: izražena detaljnost, ponavljajući oblici, simetrija i zatvoreni sistemi značenja (Ludovico, 2012).

Umetnost, percepcija i neurodivergencija

Umetnost ne funkcioniše isključivo kao sredstvo estetske proizvodnje, već kao kognitivni alat, način razumevanja sveta i introspektivne komunikacije. Savremena istraživanja iz oblasti neuronauke potvrđuju da percepcija umetnosti aktivira mreže koje obuhvataju vizuelnu obradu, emocije, pamćenje i empatiju (Zeki, 2001). Kod osoba sa autizmom, gde je često prisutna atipična integracija senzornih informacija, umetnost može zaobići verbalne barijere i postati primarni jezik izražavanja unutrašnjeg sveta (Baron-Cohen et al., 2009). U tom smislu, umetnost postaje oblik „neuroestetike“ – načina na koji se estetski doživljaj koristi za razumevanje unutrašnjih stanja, pri čemu neurodivergentnost nije prepreka već potencijal (Ramachandran & Hirstein, 1999). Umesto da se autizam posmatra kao deficit u komunikaciji, ovakav pristup ga tretira kao alternativnu strukturu percepcije i stvaranja značenja. Pedagoške i terapijske prakse koje uključuju umetnost sa decom iz autističnog spektra beleže pozitivne efekte na izražavanje emocija, samoregulaciju i povezivanje sa drugima (Evans & Dubowski, 2001). Umetnost ne samo da stvara most ka unutrašnjem svetu deteta, već i gradi mostove ka društvenom razumevanju i inkluziji.

Simbolika školjke u umetnosti i kulturi

Školjka je kroz istoriju imala višestruko simboličko značenje. Njena čvrsta spoljašnjost i biserna unutrašnjost asociraju na kontrast između zaštite i skrivenih unutrašnjih vrednosti. U umetnosti, ona simbolizuje introspektivnost, duhovni razvoj i ranjivost. U ikonografiji renesanse i hrišćanstva, školjka se povezuje sa rađanjem i hodočašćem, kao u Botticellijevom prikazu Rađanja Venere, gde školjka simbolizuje prelazak iz unutrašnjeg sveta u egzistencijalnu stvarnost (Shanken, 2009). U istočnim religijama i misticizmu, školjka se često koristi kao duhovni rezonator, predstavnik božanskog glasa, čistote i mudrosti (Cirlot, 2001). U jungijanskoj simbolici, školjka je povezana sa arhetipskim materinskim principom – zatvorenim, introspektivnim prostorom koji štiti psihološku celovitost ličnosti (Jung, 1964, kako navodi Shanken, 2008).

Mreža kao simbol neurološke složenosti

Paukova mreža simbolizuje mrežu veza, selektivnu komunikaciju i mogućnost zarobljavanja unutar sopstvenih obrazaca. U mitološkoj i savremenoj simbolici, mreža se često koristi za predstavljanje strukturalnih složenosti odnosa, sistema i svesti. Kao metafora autizma, mreža označava precizno strukturisanu, ali osetljivu komunikaciju – svaka nit nosi informacije, ali je mreža ranjiva na poremećaj.

Njena forma ukazuje na delikatnu strukturu interpersonalnih odnosa kod osoba sa autizmom, gde je svaki podražaj jasno detektovan, ali interpretacija i reakcija mogu biti selektivni ili izmenjeni. Neuroestetski, ovakva struktura se može posmatrati kao refleksija neurološke arhitekture kod osoba iz spektra, gde dolazi do hiper-reaktivnosti u senzornim regijama i istovremene slabije povezanosti među regijama zaduženim za društvenu kogniciju. Baron-Cohen i saradnici (2009) ističu: "Izvrсна pažnja na detalje u ASC (autističnim spektarskim stanjima) sama po sebi je posledica senzorne preosetljivosti" (Baron-Cohen et al. 2009:1379). Ova senzorna preosetljivost može dovesti do "hiper-sistemizacije", gde pojedinci sa autizmom razvijaju izuzetnu sposobnost za detekciju obrazaca i pravila u sistemima, ali istovremeno mogu imati poteškoće u društvenim interakcijama koje zahtevaju fleksibilnost i interpretaciju nijansi. Udin dodatno objašnjava ulogu insularnog korteksa u obradi salijentnosti, navodeći da „atipično angažovanje specifičnih podregija insule unutar mreže salijentnosti je karakteristika mnogih neuropsihijatrijskih poremećaja“ (Uddin, 2015:55). Ova atipična aktivacija može doprineti selektivnoj pažnji i interpretaciji podražaja kod osoba sa autizmom, što se simbolički može predstaviti kroz strukturu mreže – precizno organizovane, ali osetljive na promene i prekide. „Percepcija umetnosti aktivira mreže koje obuhvataju vizuelnu obradu, emocije, pamćenje i empatiju“ (MedLink Neurology, n.d.). Neuroestetski, ovakva struktura se može posmatrati kao refleksija neurološke arhitekture kod osoba iz spektra, gde dolazi do hiper-reaktivnosti u senzornim regijama i istovremene slabije povezanosti među regijama zaduženim za društvenu kogniciju (Uddin, 2015).

Neurološki uvidi u autizam

Savremena istraživanja ukazuju na specifičnosti u neurološkoj organizaciji mozga osoba sa autizmom. Razlike u hipokampusu, amigdali, korteksu i beloj materiji ukazuju na različite obrasce obrade informacija i emocionalnih odgovora. Ove neurološke karakteristike utiču na senzornu obradu i društvenu interakciju, a često se reflektuju u umetničkom izrazu kroz ponavljanje, detaljnost i zatvorene forme. Studije funkcionalne magnetne rezonance pokazale su da osobe sa autizmom imaju hipopovezanost između frontalnih i posteriornih regija mozga, što otežava integraciju informacija tokom emocionalne i socijalne obrade. Studije ukazuju da osobe sa autizmom imaju smanjenu povezanost između frontalnih i posteriornih regija mozga, što otežava integraciju informacija tokom emocionalne i socijalne obrade. "Funkcionalna povezanost, odnosno stepen sinhronizacije ili korelacije vremenskih serija aktivacije između različitih kortikalnih oblasti, dosledno je niža kod osoba sa autizmom u poređenju sa kontrolnim učesnicima" (Just et al. 2004:1816). Takođe, istraživanja su otkrila hiperaktivaciju senzorne mreže, što može objasniti preosetljivost na svetlo, zvuk ili dodir (Uddin, 2015).

METODOLOGIJA

Istraživanje koje se nalazi u osnovi ovog rada zasniva se na kvalitativnom metodološkom pristupu, čiji je cilj dubinsko razumevanje simboličkog izraza

umetnosti kao introspektivnog jezika u kontekstu autistične percepcije i komunikacije. S obzirom na složenost fenomena autizma i nemogućnost njegovog potpunog obuhvata kvantitativnim parametrima, kvalitativna metodologija omogućava višeslojno sagledavanje umetničkog izraza kao narativa neurodivergentnog identiteta.

Polazno istraživačko pitanje glasi: Na koji način umetnički izraz, kroz upotrebu simbola, može postati sredstvo za unutrašnje sagledavanje sebe i sveta kod dece iz autističnog spektra?

Ovo istraživanje ima za cilj da rasvetli nekoliko ključnih aspekata:

- Analizirati na koji način se motivi poput školjke i paukove mreže pojavljuju u umetničkom jeziku i kakvo značenje mogu imati u kontekstu percepcije i iskustva osoba sa autizmom;
- Istražiti vizuelne i strukturne karakteristike stvaralaštva dece sa autizmom, sa naglaskom na izbor oblika, boja, raspored elemenata i učestalost simboličkih obrazaca;
- Sagledati umetnost kao kanal za komunikaciju koja nije zasnovana na jeziku, već na ličnom, simboličkom i emotivnom iskazu;
- Formulirati teorijski i metodološki model koji omogućava dublje razumevanje autizma kroz analizu simbolike u okviru umetničkog izražavanja.

U pitanju je teorijsko-interpretativno istraživanje u domenu umetničke pedagogije i psihologije percepcije. Oslanja se na simboličku analizu umetničkih dela, teorijske refleksije o umetnosti i neurodivergenciji, kao i na studiju slučaja iz autorskog umetničkog opusa, kroz kvalitativno deskriptivne i hermeneutičke metode. U istraživanju su primenjene sledeće metode: Teorijska analiza: proučavanje relevantne literature iz oblasti umetnosti, neuronauke, psihologije autizma, simbolike i pedagogije umetnosti (Baron-Cohen et al., 2009; Bojanin et al., 2001; Shanken, 2009). Simbolička analiza: interpretacija značenja simbola školjke i mreže u umetnosti i njihovih povezanosti sa osobinama autistične percepcije (Jung, 1964; Ludovico, 2012). Komparativna analiza: poređenje umetničkih praksi koje se bave temom autizma – radova profesionalnih umetnika i izraza dece iz autističnog spektra. Studija slučaja: analiza autorskog rada „Školjka“ umetnice Amine Hasanović kao modela introspektivne vizuelne komunikacije, sa fokusom na simboliku i umetničku strukturu. Vizuelna analiza: dekodiranje estetskih elemenata umetničkih radova (kompozicija, kolorit, ponavljanje, detalji), kako bi se uočili karakteristični obrasci neurodivergentnog izraza (Evans & Dubowski, 2001).

Uzorak istraživanja se sastoji od umetničkih radova dece sa autizmom dostupnih u publikacijama, istraživačkim arhivama i digitalnim bazama. Umetnički radovi profesionalnih umetnika koji u svom radu reflektuju autistična iskustva. Autorski opus umetnice koja sprovodi ovo istraživanje, sa fokusom na delo „Školjka“ kao umetničko-teorijski model introspektivne reprezentacije. Ovaj uzorak je namerno

selektovan (purposive sampling) u cilju analize relevantnih primera koji omogućavaju dubinsko razumevanje umetnosti kao komunikacionog sredstva u kontekstu autizma (Patton, 2002). Istraživač u ovom radu preuzima reflektivnu poziciju, što znači da subjektivno umetničko i profesionalno iskustvo postaje deo istraživačkog instrumenta. Ovakav pristup ne predstavlja metodološku slabost, već omogućava dublju empatijsku interpretaciju složenih unutrašnjih stanja, u skladu sa teorijama koje afirmišu umetnost kao oblik introspektivne epistemologije (Sullivan, 2010). Istraživanje se oslanja na teorijski i interpretativni pristup bez primene empirijskog testiranja ili eksperimentalnih metoda. Iako ovakav okvir omogućava dubinsko razumevanje značenja, ne može pružiti generalizaciju rezultata na širem populacionom nivou. Takođe, selektivni uzorak umetničkih radova može reflektovati određenu estetsku i kulturnu poziciju, što se uzima u obzir pri tumačenju rezultata. Budući da se radi o interpretaciji umetničkog izraza i ne uključuje direktnu interakciju sa decom, istraživanje ne podrazumeva etička pitanja zaštite ličnih podataka. Međutim, interpretacija umetničkih radova izvršena je uz poštovanje integriteta autora i specifičnosti neurodivergentne percepcije, sa ciljem afirmacije i razumevanja, a ne dijagnostičke klasifikacije.

Analiza umetničkih izraza

Umetnički izraz predstavlja kanal kroz koji se mogu artikulirati stanja koja nisu uvek dostupna verbalnoj komunikaciji. U kontekstu autizma, likovna umetnost funkcioniše kao oblik alternativne komunikacije i introspektivne artikulacije, posebno kod dece kod koje je prisutna izražena neverbalnost, senzorna zatvorenost ili specifični obrasci percepcije. Vizuelni jezik kod ovih pojedinaca nije puko estetski izraz, već postaje narativ unutrašnje stvarnosti, strukturiran kroz formu, boju, ritam i simboliku. Analize umetničkih radova koje su stvorila deca iz autističnog spektra pokazuju niz uobičajenih karakteristika koje su istovremeno estetski i neuropsihološki značajne. Najčešće uočeni elementi su ponavljanje oblika i linija (repetitivnost kao estetski i regulativni mehanizam), simetrične i zatvorene forme (asocijacija na potrebu za sigurnošću i kontrolom), visok kontrast boja i često odsustvo mešanja tonova, intenzivan fokus na detalj, uz minimalnu naraciju celokupne kompozicije (Evans & Dubowski, 2001), Upotreba figurativnih, ali i apstraktnih oblika, često simbolički zasićenih. Ovi elementi ne ukazuju na deficite, već na specifičnu kognitivnu organizaciju i senzornu logiku kod dece sa autizmom. Vizuelni izraz često reflektuje unutrašnji ritam, potrebu za ponavljanjem radi samoregulacije, kao i estetsku senzibilnost koja proizlazi iz drugačijeg opažanja sveta (Baron-Cohen et al., 2009).

Savremeni umetnici koji vizualizuju autizam

Brojni umetnici u savremenoj umetnosti posvećeni su vizuelnoj reprezentaciji autističnog iskustva, bilo iz ličnog uvida (kao autisti) ili kroz rad sa decom iz spektra. Stiven Vilšir (Stephen Wiltshire), britanski umetnik sa autizmom, poznat je po hiperrealističkim panoramama gradova koje crta po sećanju, što ukazuje na specifične obrasce vizuelne memorije i percepcije. Kako je sam izjavio: "Počeo sam

da crtam sa tri godine jer komunikacija tada za mene nije bila opcija do pete godine, tako da je ovo bio oblik mog jezika, način mog izražavanja i komunikacije sa svetom” (Wiltshire, *The Guardian*, 2017). Dona Vilijams (Donna Williams), autorka i umetnica, koristila je likovno stvaralaštvo kao sredstvo „prevođenja“ sopstvenog autističnog doživljaja za neurotipičnu publiku. U svojoj knjizi *Autizam i čula: Neizgubljeni instinkt*, ističe: “Umetnost je bila moj način da shvatim svet i prenesem iskustva koja reči nisu mogla da obuhvate” (Williams, 1998:112). Kolektivi poput Project Art Works (UK) rade sa neurodivergentnim umetnicima i afirmišu ih u savremenim galerijskim prostorima, tretirajući njihov izraz ne kao terapijski, već kao profesionalni i kulturološki validan (Shanken, 2009). Umetnička praksa u ovom kontekstu prestaje da bude isključivo „terapijska“, ona postaje epistemološki alat, sredstvo spoznaje sveta iz autistične perspektive.

Interpretacija rada „Školjka“ autorskog umetničkog dela

U radu Školjka, umetnica koristi metaforu zatvorenog oblika da bi vizuelno artikulisala unutrašnji svet osobe sa autizmom. U pitanju je kombinovana tehnika, u kojoj dominira sedefasto bela i zlatna nijansa u unutrašnjem delu školjke, u kontrastu sa tamnijim, grubim spoljašnjim delovima. Unutrašnjost rada je iscrtana finim mrežastim linijama koje podsećaju na paukovu mrežu – čime umetnica simbolički ukazuje na dualnost: potrebu za zaštitom i sposobnost za selektivno povezivanje sa spoljašnjim svetom. Kompozicija je simetrična, zatvorena i formalno stabilna, što stvara utisak samodovoljnosti i kontrole. Odsustvo eksplicitnih figurativnih elemenata omogućava posmatraču da uđe u rad kao u kontemplativni prostor introspekcije. U tom kontekstu, školjka postaje simbolički pandan deteta sa autizmom: skrivena unutrašnja vrednost, visoka osetljivost, nevidljiva složenost i potencijal za komunikaciju kroz estetski izraz.

Dodatni radovi iz umetničke prakse autorke

U okviru šire umetničke prakse, autor ovog rada razvija seriju radova koji kombinuju školjke, paukove mreže i zatvorene strukture kao nosioce introspektivnog značenja. U delu svog master rada „Sedefna ruža“, koji funkcioniše kao umetnička bajka, autorka koristi narativni simbolizam u kom školjka proizvodi svetlost iz mraka, metaforički izražavajući potencijal unutrašnje spoznaje kod deteta sa autizmom (Hasanović, 2023, neobjavljeno). Takođe, u crtežima gde dominiraju koncentrične forme i mrežasti elementi, prisutna je težnja ka organizaciji haosa – što je direktno povezano sa senzornim profilom autističnog iskustva. Ponovljeni motivi nisu znak monotonije, već vizuelne mantri – pokušaja uspostavljanja reda i izražavanja kroz formu (Sullivan, 2010).

Umetnost kao prostor introspektivne organizacije

Umetnički izrazi koje deca sa autizmom stvaraju često su bogat izvor informacija o njihovom unutrašnjem svetu – svetu koji je često nedostupan u svakodnevnoj verbalnoj komunikaciji. Prepoznavanje estetske i simboličke vrednosti ovih izraza znači i prepoznavanje njihove ontološke validnosti – umetnički radovi nisu

simptom, već govor. Kao što ističe Zeki (2001), umetnost aktivira neurološke puteve koji uključuju emociju, pažnju i značenje – bez nužnosti verbalnog posredovanja. U tom smislu, umetnost omogućava detetu sa autizmom da „progovori“ putem forme koja je njemu prirodna, a zajednici dostupna za empatijsko razumevanje. Likovna umetnost dece sa autizmom često se odlikuje ponavljanjem motiva, preciznom strukturom, jakim koloritom i izraženim simbolima zatvorenosti. Ti elementi mogu se tumačiti kao vizuelna reprezentacija unutrašnjih narativa, gde umetnost postaje prostor organizacije i izražavanja složenih perceptivnih obrazaca. Umetnici koji u svom radu prikazuju autizam često koriste metafore školjke i mreže, stvarajući dela koja simbolizuju zaštitu, izolaciju, ali i latentni potencijal za komunikaciju. Ovi vizuelni narativi omogućavaju empatijsko povezivanje i razumevanje drugačijih načina opažanja sveta.

DISKUSIJA

Rezultati teorijske i umetničke analize ukazuju na visok stepen koherentnosti između simboličkog izraza umetnosti i introspektivne dinamike autistične percepcije. Kroz simbole školjke i mreže moguće je artikulirati fundamentalne karakteristike iskustva deteta sa autizmom: zatvorenost, osetljivost, složenost unutrašnje organizacije, potrebu za strukturom i specifičnu senzornu obradu. Ovi simboli, prisutni u mitološkim, psihološkim i umetničkim diskursima, u ovom radu dobijaju novu funkciju – postaju paradigme za razumevanje neurodivergentnog izraza u savremenoj umetnosti i pedagogiji. Umetnički izraz dece iz autističnog spektra, kao što je pokazano u analizama, karakterišu ponavljanje, preciznost, zatvorenost forme i izražena simboličnost. To potvrđuju Evans i Dubowski (2001) koji navode da „njihovi crteži često otkrivaju ponavljajuće obrasce, čvrstu kontrolu nad prostorom i intenzitet fokusa koji može odražavati unutrašnju potrebu za redo mi predvidljivošću“ (Evans & Dubowski, 2001:45). Ove osobine ne samo da potvrđuju specifičnu kognitivno-senzornu strukturu, već ukazuju na prisustvo dubokog unutrašnjeg narativa koji se ostvaruje kroz vizuelni jezik (Evans & Dubowski, 2001). Time se potvrđuje teza da umetnost kod osoba sa autizmom nije puka „terapijska aktivnost“, već sredstvo razumevanja i komunikacije koje ima unutrašnju strukturu značenja i estetiku. Simbol školjke, kao što je prikazano, odražava potrebu za introspektivnim prostorom, zaštitom i selektivnim otvaranjem prema spoljašnjem svetu. Paukova mreža, sa druge strane, simbolizuje složene komunikacione i perceptivne mreže – senzornu filtraciju, emocionalnu osetljivost i potrebu za preciznim obrascima povezivanja.

U kombinaciji, ovi simboli pružaju teorijski model razumevanja autističnog iskustva koji nadilazi medicinsku dijagnozu i otvara prostor za estetsku i epistemološku validaciju neurodivergencije (Baron-Cohen et al., 2009; Shanken, 2009). Umetnički rad Školjka autorke Hasanović dodatno potvrđuje ovu strukturu značenja. Kroz pažljivo oblikovanu kompoziciju, izraženu mrežastu unutrašnjost i simboličku zatvorenost forme, rad uspeva da artikulira ono što se verbalnim jezikom često ne može izraziti – unutrašnji svet koji je ranjiv, složen i istovremeno bogat značenjem. Ovakav umetnički pristup ne samo da pojačava razumevanje autistične percepcije,

već i afirmiše neurodivergentne izraze kao estetski i kulturno vredne (Sullivan, 2010).

Doprinos inkluzivnoj pedagogiji i savremenoj umetnosti

Pedagoške prakse koje uključuju umetnost kao oblik introspektivnog izražavanja kod dece sa autizmom doprinose razvoju inkluzivnih modela obrazovanja koji ne teže normalizaciji, već afirmaciji različitosti. U tom smislu, umetnost ne služi samo za razvijanje motorike ili kreativnosti, već postaje sredstvo putem kojeg dete gradi identitet i komunicira sa svetom.

Umetnički radovi neurodivergentnih učenika mogu postati deo kurikuluma ne kao izuzeci, već kao validni izrazi stvarnosti koji proširuju razumevanje percepcije, komunikacije i kreativnosti. Kako piše Booth (2017), inkluzivna umetnost omogućava “društvenu prekompoziciju značenja” u kojoj glasovi marginalizovanih grupa postaju deo opšteg obrazovnog i kulturnog diskursa. U savremenoj umetnosti, prisutan je sve veći interes za neurodivergenciju kao izvor autentičnog estetskog izraza. Projekti poput Project Art Works, Creative Growth Art Center i Arts for Autism usmereni su na afirmaciju umetničkog potencijala osoba iz autističnog spektra, čime se brišu granice između umetnosti i terapije, umetnika i posmatrača, neurotipičnog i neurodivergentnog izraza (Shanken, 2008).

Predlozi za buduća istraživanja

Na osnovu ovog teorijskog i umetničkog istraživanja, otvaraju se brojne mogućnosti za dalju naučnu i praktičnu obradu teme- Empirijska evaluacija umetničkih radionica sa decom iz autističnog spektra, koje bi analizirale promene u izrazu, emocionalnoj regulaciji i komunikaciji kroz vreme (longitudinalne studije). Neuroestetske studije koje bi mapirale moždane aktivnosti tokom umetničkog procesa kod dece sa autizmom, radi boljeg razumevanja kognitivnih i emocionalnih mehanizama umetničke percepcije (Zeki, 2001). Komparativna analiza umetničkog izraza dece sa autizmom u različitim kulturnim kontekstima, sa ciljem razumevanja univerzalnih i specifičnih elemenata simbolike i izraza. Razvoj interdisciplinarnih pristupa koji integrišu umetnost, neuronauku, obrazovanje i terapiju u stvaranje inkluzivnih modela umetničke komunikacije (Ramachandran & Hirstein, 1999). Istraživanje efekata umetnosti na identitet i samopercepciju dece sa autizmom – kako kroz njihova dela, tako i kroz njihov odnos prema stvaranju i predstavljanju u javnosti. Kao celina, ovaj rad pruža doprinos u razumevanju umetnosti ne samo kao izraza, već i kao jezika – jezika koji, u kontekstu autizma, prevazilazi verbalno, dijagnostičko i patološko, i ulazi u sferu spoznaje, značenja i poštovanja razlike. Simbolička vrednost školjke i mreže prevazilazi estetsku funkciju – oni postaju strukture značenja kroz koje se artikuliše autistično iskustvo. Umetnost tako omogućava translaciju neurodivergentne percepcije u deljiv narativ koji je dostupan i osobama izvan spektra. Ova praksa ima značajne implikacije za inkluzivnu pedagogiju, terapiju i društveno razumevanje autizma.

ZAKLJUČAK

Ovaj rad potvrdio je da umetnost, posebno kada se analizira kroz simboličke strukture poput školjke i paukove mreže, može da funkcioniše kao validan, smislen i autentičan jezik izražavanja unutrašnjeg sveta dece sa autizmom. Polazeći od pretpostavke da umetnički izraz kod neurodivergentnih pojedinaca prevazilazi granice tradicionalne komunikacije, istraživanje je pokazalo da vizuelna umetnost omogućava formiranje narativa koji su duboko introspektivni, emocionalno kompleksni i estetski strukturirani. Simbol školjke, kao metafora zatvorenosti, ranjivosti, ali i unutrašnjeg bogatstva, uspešno je ukazao na potrebu za introspektivnim prostorom i zaštitom koju dete iz autističnog spektra instinktivno gradi. Paukova mreža, sa druge strane, otelotvoruje složenost senzornih i emocionalnih mreža koje oblikuju način na koji neurodivergentni pojedinac komunicira sa svetom. (Bojanin et al., 2001). Analizom umetničkih radova dece sa autizmom i umetnika koji se ovom temom bave, potvrđeno je da specifičnosti likovnog izraza – kao što su ponavljanje, simetrija, detaljnost i izražena simbolika – nisu posledica deficita, već izraz jedinstvene kognitivne i senzorne organizacije. U tom kontekstu, umetnost ne samo da omogućava komunikaciju, već i gradi prostor razumevanja, empatije i društvene validacije (Evans & Dubowski, 2001; Baron-Cohen et al., 2009). Poseban doprinos rada ogleda se u uključivanju autorske umetničke prakse kao studije slučaja, čime je potvrđena vrednost umetnosti kao refleksivnog alata ne samo u tumačenju, već i u oblikovanju značenja. Rad Školjka autorke Hasanović funkcioniše kao likovna alegorija autističnog sveta: vizuelno zatvoren, ali unutrašnje bogat i strukturiran, sa finim mrežama značenja koje zahtevaju drugačiji način čitanja i slušanja. Pedagoški potencijal ovog pristupa posebno je značajan za razvoj inkluzivnih obrazovnih praksi koje afirmišu različitosti i omogućavaju deci iz autističnog spektra da svoje iskustvo izraze kroz medij koji poštuje njihovu percepciju i ritam. Inkluzivna umetnička pedagogija, kada se osloni na razumevanje simbolike i introspektivnog izraza, može postati snažno sredstvo izgradnje identiteta, pripadnosti i međusobnog razumevanja (Booth, 2017). Umetnost u ovom kontekstu ne treba posmatrati samo kao sredstvo rehabilitacije, već kao epistemološki čin – način putem kojeg neurodivergentni pojedinac postaje autor, svedok i tumač sopstvenog sveta (Sullivan, 2010). Time se brišu granice između umetnosti i dijagnoze, estetike i terapije, izraza i značenja. Zaključno, umetnost pruža mogućnost da se svet vidi drugačije, ne iz pozicije onoga što nedostaje, već iz pozicije onoga što postoji u svom punom značenju. Umetnički izraz dece sa autizmom poziva nas ne da ih naučimo kako da govore „našim jezikom“, već da mi naučimo da slušamo i čitamo njihov. Rad potvrđuje da umetnost, kroz simboličke strukture poput školjke i mreže, može da funkcioniše kao validan jezik izražavanja unutrašnjeg sveta dece sa autizmom. Umesto da tretira autizam kao deficit, ovakav pristup afirmiše neurodivergenciju kao alternativnu formu percepcije i izraza. Umetnička praksa time postaje ne samo terapijski alat, već i epistemološki okvir za razumevanje autizma.

LITERATURA

1. Baron-Cohen, S., Ashwin, E., Ashwin, C., Tavassoli, T., & Chakrabarti, B. (2009). Talent in autism: Hyper-systemizing, assortative mating, and the hyper-male brain theory. *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences*, 364(1522), 1377–1384. <https://doi.org/10.1098/rstb.2008.0339>
2. Bojanin, S., Pijašo, Dž., i Glumbić, N. (2001). Autizam danas. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
3. Booth, T. (2017). Inclusion: Values, Policies and Practices. In L. Florian (Ed.), *The SAGE Handbook of Special Education* (pp. 34–47). SAGE Publications.
4. Cinzia, D. D., & Gallese, V. (2009). Neuroaesthetics: A review. *Current Opinion in Neurobiology*, 19(6), 682–687. <https://doi.org/10.1016/j.conb.2009.09.001>
5. Cirlot, J. E. (2001). *A Dictionary of Symbols* (J. Sage, Trans.). Dover Publications. (Original work published 1962)
6. Evans, K., & Dubowski, J. (2001). *Art Therapy with Children on the Autistic Spectrum: Beyond Words*. Jessica Kingsley Publishers.
7. Hasanović, A. (2023). Školjka u paukovoj mreži- neobjavljeni master rad. Univerzitet u Novom Pazaru- Departman za umjetnost.
8. Just, M. A., Cherkassky, V. L., Keller, T. A., & Minshew, N. J. (2004). Cortical activation and synchronization during sentence comprehension in high-functioning autism: Evidence of underconnectivity. *Brain*, 127(8), 1811–1821. <https://doi.org/10.1093/brain/awh199>
9. Ludovico, A. (2012). Post-Digital Print: The Mutation of Publishing since 1894. Onomatopee.
10. MedLink Neurology. (n.d.). Neuroaesthetics: Bridging art and science to enhance clinical practice. MedLink. Retrieved May 23, 2025, from <https://www.medlink.com/news/neuroaesthetics-bridging-art-and-science-to-enhance-clinical-practice>
11. Patton, M. Q. (2002). *Qualitative Research and Evaluation Methods* (3rd ed.). SAGE Publications.
12. Ramachandran, V. S., & Hirstein, W. (1999). The science of art: A neurological theory of aesthetic experience. *Journal of Consciousness Studies*, 6(6–7), 15–51.
13. Shanken, E. A. (2008). *Contemporary Art and New Media: Toward a Hybrid Discourse?* University of California.
14. Shanken, E. A. (2009). *Art and Electronic Media*. Phaidon Press.
15. Sullivan, G. (2010). *Art Practice as Research: Inquiry in Visual Arts* (2nd ed.). SAGE Publications.
16. The Guardian (2017, May 04). The artist who draws entire cities from memory. <https://www.theguardian.com/cities/2017/may/04/artist-draws-cities-memory-stephen-wiltshire>
17. Uddin, L. Q. (2015). Salience processing and insular cortical function and dysfunction. *Nature Reviews Neuroscience*, 16(1), 55–61. <https://doi.org/10.1038/nrn3857>
18. Williams, D. (1998). *Autism and Sensing: The Unlost Instinct*. Jessica Kingsley Publishers.
19. Zeki, S. (2001). Artistic creativity and the brain. *Science*, 293(5527), 51–52.

SUMMARY

In the course of this research, art proved not only as a method of expressing neurodivergent experience, but also as a means of interpreting, translating and respecting different ways of perceiving reality. Although the emphasis was on the symbolism of the shell and web, the key message of the work goes beyond individual symbols and relates to the importance of creating space for expressions that do not follow standard communication models. Autistic perception is not defective - it is different, deeper, often introspective and multi-layered. This is exactly where art finds its role - as a bridge between internal order and external incomprehensible noise. What may not have been sufficiently emphasized in the main parts of the work is the potential of art to transform the approach to education and inclusion - not as an act of tolerance, but as a recognition of the value of diversity as such. The artworks of children with autism should not be interpreted only as an "expression of difficulty", but as authentic ontological statements, which contain their own logic, aesthetics and philosophy. This work is an attempt to bridge the gap between science, art and personal experience - to reach a deeper understanding of those inner worlds that speak through silence, colour, repetition and form. Behind closed shells and in finely woven webs, there are often truths that do not demand explanation, but listening.

SPISAK RECENZENATA ČASOPISA UNIVERZITETSKA MISAO

LIST OF REVIEWERS OF THE JOURNAL UNIVERSITY REVIEW

1. Samina Dazdarević, Univerzitet u Novom Pazaru
2. Emina Kopas Vukašinović, Fakultet pedagoških nauka u Jagodini
3. Branislava Vasić Rakočević, Univerzitet u Novom Pazaru
4. Laze Tripkov, Međunarodni balkanski univerzitet, Skoplje
5. Aleksandar B. Ivanović, Univerzitet u Novom Pazaru
6. Daniel Tomić, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli
7. Muzafer Saračević, Univerzitet u Novom Pazaru
8. Darko Lacmanović, Univerzitet Mediteran
9. Gordana Paović Jeknić, Univerzitet Crne Gore
10. Petar Bojović, Univerzitet Metropolitan
11. Radmilo Todosijević, Univerzitet u Novom Sadu
12. Višnja Randelović, Univerzitet u Kragujevcu
13. Ibrahim Obhodaš, Sveučilište/Univerzitet“Vitez“ u Vitezu
14. Marinko Savić, Univerzitet u Novom Pazaru
15. Džemil Bektović, Međunarodni balkanski univerzitet, Skoplje
16. Zorica Marković, Univerzitet u Nišu
17. Orhideja Šurbanovska, Univerzitet u Skoplju
18. Elisaveta Sadžovska, Univerzitet u Skoplju
19. Jelena Spasić, Univerzitet u Kragujevcu
20. Jasmin Hodžić, Institut za jezik Univerziteta u Sarajevu
21. Ismail Palić, Univerzitet u Sarajevu
22. Amela Lukač Zoranić, Univerzitet u Novom Pazaru
23. Kemal Džemić, Univerzitet u Novom Pazaru
24. Bledar Toska, Univerzitet u Vlari „Ismail Ćemali“

TEHNIČKO UPUTSTVO ZA FORMATIRANJE RADOVA

NAZIV RADA

[Times New Roman 13 point, bold, centred, upper case]

Ime Autora [Times New Roman, 10 point, bold, centred and Upper and lower case]

Institucija u kojoj je autor zaposlen [10 point, normal, centred and upper and lower case]

Grad, Zemlja [10 point, normal, centred and upper and lower case]

E-mail [10 point, italic, centred and upper and lower case]

Apstrakt

[Times New Roman 10-point, justified]

Apstrakt treba biti od 100 do 200 riječi.

Ključne riječi: [Times New Roman, 10-point, bold, alignment left]

NASLOVI [Times New Roman, 12- point, bold, upper case and justified]

Rad treba biti u formatu B5 (17,6 x 25.1cm). Margine: top – 2.5 cm; bottom – 2.5 cm; left – 2.5 cm; right – 2.5 cm. Tekst treba biti jediničnog proreda u jednoj koloni pisan fontom Times New Roman veličine 11-point. Rad treba biti obima od 7 do 14 stranica.

PODNASLOVI [TIMES NEW ROMAN, 11-POINT, NORMAL, LIJEVO PORAVNANJE]

SLIKE I TABELE

Slike, tabele i grafici trebaju biti formatirani prema sljedećim uputstvima:

Sve tabele i slike treba numerisati arapskim brojevima;

Tabele i slike treba uvijek navoditi u tekstu numeričkim redoslijedom (tabele i slike zasebno numerisati).

Broj tabele ili slike treba staviti u **Bold**, lijevo poravnanje, font „Times New Roman“ veličine 10. (Na primjer: **Tabela #**, **Slika #**)

Za svaku tabelu i sliku navedite naslov koji objašnjava sadržaj.

Naslove treba staviti u *Italic*, lijevo poravnanje, font „Times New Roman“ veličine 10, gdje se naslov piše VELIKIM SLOVIMA.

Ispod tabele/slike treba staviti *Izvor* ili *Napomena* (Times New Roman, 10), gdje će staviti izvor tabele/slike uz eventualna dodatna objašnjenja.

Slika 1

BELEX 15

Primjer za narativni citat

Generalni citatni stil je:

Autor (godina) "citat" (str. #).

Jedan autor: Meta (2015) kaže da "svaki od ovih izvora finansiranja ima svoje posebne karakteristike, svoje prednosti i nedostatke koje treba uvažavati pri njihovom alternativnom izboru." (str. 19)

Dva autora: Kalač i Jokić (2017) ističu da "izvestan broj najuspješnijih preduzetnika deo ostvarenih novčanih viškova koristi i za razne humanitarne i društveno korisne namene..." (str. 73).

Tri ili više autora: Plojović et al. (2022) tvrdi: "Resursi (ljudski, materijalni, finansijski) su potrebni za ostvarenje cilja. Npr. ako govorimo o softveru, pa kažemo ljudski resursi, oni su veoma povezani sa kompleksnošću projekta." (str. 3)

Primjer za citat u zagradama

Generalni citatni stil je:

"Citat" (Autor, godina, str. #)

Jedan autor: "Svaki od ovih izvora finansiranja ima svoje posebne karakteristike, svoje prednosti i nedostatke koje treba uvažavati pri njihovom alternativnom izboru." (Meta, 2015, str. 19)

Dva autora: "Izvestan broj najuspješnijih preduzetnika deo ostvarenih novčanih viškova koristi i za razne humanitarne i društveno korisne namene..." (Kalač & Jokić, 2017, str. 73).

Tri ili više autora: "Resursi (ljudski, materijalni, finansijski) su potrebni za ostvarenje cilja. Npr. ako govorimo o softveru, pa kažemo ljudski resursi, oni su veoma povezani sa kompleksnošću projekta." (Plojović et al., 2022, str. 3).

Parafraziranje i rezimiranje

Parafraziranje je kada odlomak ili ideju iz drugog djela unesete u svoje riječi.

Parafrazirani odlomak je općenito kraći i sažetiji od originala.

Svoje podatke možete citirati kao dio rečenice (narativni citat) ili na kraju u zagradama (citat u zagradi).

Sažimanje je vrlo slično parafraziranju po tome što uključuje i prenošenje tuđih ideja u svoje riječi kako biste sažimali materijal.

Sažetak uključuje samo glavne tačke i/ili ideje u dužem odlomku ili cijelom djelu.

Ako imate dva ili više autora, koristite riječ 'i' za narativne citate i ampersand '&' za citate u zagradama.

Ako imate tri ili više autora, koristite 'et al.' iza prezimena prvog autora naznačeno ima dodatnih autora.

Uključujete samo autora/godinu iz članka koji sažimate. Ne morate uključiti brojeve stranica ili identifikaciju odjeljka.

Ako citirate više radova u zagradama, stavite citate abecednim redom odvojenim tačkom i zarezom.

Primjer za narativno parafraziranje

Generalni citatni stil je:

Autor (godina) rezime.

Jedan autor: Meta (2015) ističe da investiranje samo ima ekonomskog smisla, ako se na osnovu njega mogu ostvariti efekti.

Dva autora: Kalač i Jokić (2017) navode da se problem ne pojavljuje ukoliko je period lizinga identičan ili približno identičan ekonomskom i tehnološkom veku trajanja predmeta iznajmljivanja.

Tri ili više autora: Plojović et al. (2022) ističe da je komunikacija način prenošenja ideja od jednog subjekta do drugog.

Primjer za parafraziranje u zagradama

Generalni citatni stil je:

Rezime (Autor, godina)

Jedan autor: Investiranje samo ima ekonomskog smisla, ako se na osnovu njega mogu ostvariti efekti (Meta, 2015).

Dva autora: Problem se ne pojavljuje ukoliko je period lizinga identičan ili približno identičan ekonomskom i tehnološkom veku trajanja predmeta iznajmljivanja (Kalač & Jokić, 2017).

Tri ili više autora: Komunikacija je način prenošenja ideja od jednog subjekta do drugog. (Plojović et al., 2022).

Citiranje u literaturi

Numerisana lista izvora i literature (formatirana fontom Times New Roman, veličine 10-point, normal, justified, upper and lower case) treba biti data na kraju rada na sljedeći način:

Knjiga (monografija)

Opšti format je sljedeći:

Prezime autora, Inicijali imena. (godina). *Naslov knjige* (izdanje). Izdavač.

Jedan autor: Saračević, M. (2012). *Alati za interaktivnu nastavu matematike i e-učenje : praktikum za nastavnike i profesore matematike, informatike, tehničkog i informatičkog obrazovanja, fizike, hemije i profesore razredne nastave*. Univerzitet u Novom Pazaru.

Više autora: Plojović, Š., Bušatlić, S., & Bećirović, S. (2022). *Upravljanje projektima: (sa primjerima iz IT industrije)*. Univerzitet u Novom Pazaru.

Prevod djela: Spic, E. H. (2011). *Umetnost i psiha: studija o psihoanalizi i estetici*. (A. Nikšić, prev.). Clío.

Poglavlje u knjizi (monografiji)

Jedan urednik: Lamotte, J., & Smith, K. (2019). Play therapy. U: V. Carrion (ured.), *Assessing and treating youth exposed to traumatic stress* (pp. 129-140). American Psychiatric Association.

Više urednika: Islahi, A. A. (1996). Ekonomska misao Ibn al-Qayyima. U: Sadeq, A. M. & Ghazali, A. (ured.) *Pregled islamske ekonomske misli* (str. 300-321). El Kalem.

Naučni rad (članak) u časopisu

Opšti format je sljedeći:

Prezime autora, Inicijali imena. (godina). Naslov rada. *Naslov časopisa, godina* (broj izdanja), stranice. DOI.

Jedan autor: Bećirović, S. (2014). Švedska J.A.K. Banka - primjer alternativnom pristupu u bankarstvu. *Ekonomski izazovi*, 3(6), 71-91. <https://doi.org/10.5937/EkoIzavov1406071B>

Više autora: Džemić, K., Bihorac, A., & Fehratović, J. (2022). Totalitarni društveni sistem i misleći čovjek u savremenoj bosanskohercegovačkoj i srpskoj romanesknoj prozi. *Univerzitetska misao - časopis za nauku, kulturu i umjetnost, Novi Pazar*, 21, 66-78. <https://doi.org/10.5937/univmis2221066D>

Saopštenje u zborniku sa naučne konferencije

Opšti format je sljedeći:

Prezime autora, Inicijali imena. (godina). Naslov rada. U: *Naslov konferencije* (stranice). Izdavač. DOI

Jedan autor: Cvetković, V. N. (2002). Institucije, država, identitet. U: *(Re)konstrukcija institucija: godinu dana tranzicije u Srbiji* (str. 27-42). Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.

Više autora: Jovetić, S. i Janković, N. (2011). Značaj naučno-tehnološkog razvoja za društveno-ekonomski razvoj zemlje: statističko-ekonometrijski model. U: *Tehnologija, kultura i razvoj: tematski zbornik radova XVIII naučnog skupa međunarodnog značaja "Tehnologija, kultura i razvoj"* (str. 142-151). Udruženje "Tehnologija i društvo".

Tekst preuzet sa interneta

Opšti format je sljedeći:

Prezime autora, Inicijali imena. (Datum objavljivanja). *Naslov rada*. Ime internet stranice. Internet adresa.

Internet stranica sa autorom: Modestino, A. S. (26.07.2021.). *Diversifying the Dismal Science*. Project Syndicate. [https://www.project-](https://www.project-syndicate.org/author/modestino)

syndicate.org/commentary/tackling-gender-and-racial-discrimination-within-economics-by-alicia-sasser-modestino-2021-07

Internet stranica ustanove: World Health Organization. (24.04.2019.) *To grow up healthy, children need to sit less and play more.* <https://www.who.int/news-room/detail/24-04-2019-to-grow-up-healthy-children-need-to-sit-less-and-play-more>

Internet stranica sa datumom preuzimanja: Wikipedia (2024). *Naučni časopis.* Preuzeto 14.02.2024. sa

https://sr.wikipedia.org/wiki/Nau%C4%8Dni_%C4%8Dasopis

Napomena: Datum preuzimanja generalno nije neophodan, osim kada se radi o enciklopedijskom unosu, gdje se sadržaj stranice može mijenjati.

BROJEVI STRANICA I ZAGLAVLJA

Molimo Vas nemojte koristiti brojeve stranica ili zaglavlja.

RESUME

Na kraju teksta neophodno je dati rezime članka na engleskom jeziku u dužini do jedne stranice, ukoliko rad nije na engleskom jeziku.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

008

UNIVERZITETSKA misao : časopis za nauku,
kulturu i umjetnost / glavni i odgovorni urednik Mina
Mavrić. - 2002, br. 1- . - Novi Pazar : Univerzitet u
Novom Pazaru, 2002- (Kraljevo : GrafiColor). - 25
cm

Drugo izdanje na drugom medijumu: Univerzitetska
misao (Novi Pazar. Online) = ISSN 2560-4821

ISSN 1451-3870 = Univerzitetska misao (Novi Pazar)

COBISS.SR-ID 121150220